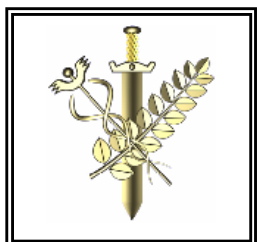

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

І БЕЗПЕКА

Науковий журнал
Scientific journal

№ 2 (61) 2016

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 8 разів на рік

Заснований у травні 2002 р.

Науковий журнал посів II місце в конкурсі
на краще наукове періодичне видання
в системі МВС України у 2010 та 2012 роках,
III місце – у 2014 році

Харків 2016

Журнал «Право і Безпека» є фаховим
з юридичних наук
(наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)
та із психологічних наук (спеціальність
19.00.06 «Юридична психологія»)
(наказ МОН України від 06.03.2015 № 261)

Рекомендовано до друку
та до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 5 від 31.05.2016

Головний редактор: *Головко О. М.*, д-р юрид. наук, проф.
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Відповідальний секретар редколегії: *Білоус П. О.* (ХНУВС)

Редакційна колегія журналу за галузями науки:

Юридичні: *Музичук О. М.*, д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Йосеф Грудка, д-р юрид. наук, д-р філософії (Поліцейська академія
Чеської Республіки в Празі)

Ємельянов В. П., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Маріанна Клочко, д-р філософії, доц. (Університет Огайо (Маріон Кампус), США)

Комзюк А. Т., д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України (ХНУВС)

Марцеляк О. В., д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Київський
національний університет імені Тараса Шевченка)

Мельник К. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Мічурін Є. О., д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна)

Синявська О. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Трубников В. М., д-р юрид. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Юхно О. О., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Психологічні: *Балабанова Л. М.*, д-р психол. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Барко В. І., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Євдокімова О. О., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Землянська О. В., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Кузнєцов М. А., д-р психол. наук, проф. (Харківський національний
педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

Тімченко О. В., д-р психол. наук, проф. (Національний університет
цивільного захисту України)

Федоренко О. І., д-р пед. наук, проф. (ХНУВС)

- ✓ Статті журналу рецензуються членами редколегії за відповідними галузями науки. За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, тощо, відповідають автори публікацій. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ✓ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: http://journals.indexcopernicus.com/++_p24783657,3.html.
- ✓ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на веб-сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>), на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>), у репозиторії Харківського національного університету внутрішніх справ KhNUAIR (<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/441>).
- ✓ Журнал зареєстровано в «Polska Bibliografia Naukowa» (PBN, Польська наукова бібліографія) – на порталі Польського міністерства науки і вищої освіти; доступ до паспорту видання: <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/48136>.
- ✓ Журнал зареєстровано в «Research Bible» («ResearchBib») – міжнародній мультидисциплінарній відкритого доступу базі даних наукових журналів, публікацій та конференцій; доступ до поточної інформації про видання: <http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1727-1584>.
- ✓ Журнал включено до повнотекстової бази даних наукових журналів відкритого доступу «Open Academic Journals Index» (OAJI); доступ до паспорту видання: <http://oaji.net/journal-detail.html?number=2258>.
- ✓ Журнал зареєстровано на порталі «Українські наукові журнали», де розміщуються основні відомості про наукові журнали України з різної тематики; доступ до паспорту видання: <http://usj.org.ua/content/pravo-i-bezpeka-0>.
- ✓ Доступ до профілю журналу в Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=Vi9GuilAAAAJ>.
- ✓ При передруку посилання на журнал «Право і Безпека» обов'язкове.

ЗМІСТ

СТАТТЯ НОМЕРА

РІЗАК М. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБІГУ ТА ОБРОБКИ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В ІНТЕГРОВАНИЙ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВІЙ СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....	6
---	---

ЛАМАШ І. В.

ФЕНОМЕН ПОЛЩЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (POLICE CULTURE) У СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	11
--	----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ВОЙЦІХОВСЬКИЙ А. В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ.....	18
---	----

ГРЕЧЕНКО В. А.

ПРОТИДІЯ ПОРУШЕННЯМ ЗАКОННОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ УСРР У 1920-ТІ РОКИ.....	24
---	----

КАЛЄНІЧЕНКО Л. І.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЯВИЩЕ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА.....	31
--	----

ПАМПУРА М. В.

ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ.....	38
--	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ЄВДОКІМЕНКО С. В.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ.....	43
---	----

ПРОКОПЕНКО О. Ю.

ОСНОВНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В РЕГІОНІ.....	48
--	----

СУБОТА С. І.

ПРАВОВА ОСНОВА ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ.....	54
---	----

ШАТЕРНІКОВ М. І.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ: СУТНІСТЬ І ЗМІСТ.....	60
---	----

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ГАЛАГУРЯ Є. Л.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНИХ ВБИВСТВ
ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ 65

ГЛАДКОВА Є. О., ЦВІРКУН Н. Ю.

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОЗНАК
СКЛАДУ ЗЛОЧИННОГО БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ..... 69

ГРИНЮК В. О.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОКУРОРОМ ФУНКЦІЇ ОБВИНУВАЧЕННЯ
НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ..... 75

МОРКВІН Д. А.

НАУКОВА РОЗРОБЛЕНІСТЬ ПИТАННЯ НЕГЛАСНОГО
ОБСТЕЖЕННЯ ЖИТЛА ОСОБИ ПІДРОЗДІЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ..... 80

ОПАНАСЕНКО Н. О.

ТИПОВІ СПОСОБИ ШАХРАЙСТВА, ВЧИНЕНОГО ОРГАНІЗОВАНОЮ
ЗЛОЧИННОЮ ГРУПОЮ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА..... 84

ПРІБИТКОВА Н. О.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ ПОШИРЕННЯ РАСИЗМУ
ТА КСЕНОФОБІЯ ЯК ФОНОВИХ ДЛЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯВИЩ В УКРАЇНІ 88

КАДРОВА РОБОТА В ОРГАНАХ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ, ТРУДОВЕ ПРАВО

КОБИКОВА Ю. В.

ПІДГОТОВКА ПЕРСОНАЛУ ОВС ДО РОБОТИ З НАСЕЛЕННЯМ,
ЯКЕ ХВОРИЄ НА СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ ЗАХВОРЮВАННЯ..... 94

ХУДЯКОВА О. В.

НАКАЗ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПОСАДУ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО 99

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

АВРАМОВА О. Є.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИН 103

ЧАЛИЙ Ю. І.

СУБ'ЄКТИ ОСВІТНІХ ВІДНОСИН..... 108

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

БАРКО В. І., ОСТАПОВИЧ В. П., БАРКО В. В.

ДОСВІД ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБІЖНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ) 113

ГЕРАЩЕНКО О. В.

ДИСФУНКЦІОНАЛЬНА СІМ'Я ЯК ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ,
СХИЛЬНИХ ДО БРОДЯЖНИЦТВА120

КОВАЛЬ А. А.

ЧИННИКИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ СУДДІ,
ЯКІ НЕГАТИВНО ВІДБИВАЮТЬСЯ НА ЯКОСТІ ПРАВОСУДДЯ124

МОСКОВЧЕНКО В. В.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТРИВОГИ ТА СОЦІОФОБІЇ
У ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ129

ПОСОХОВА Я. С.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ
МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ135

ФІЛОНЕНКО В. М.

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ140

ХАРЧЕНКО С. В.

РОЛЬ УМОВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В РОЗВИНЕННІ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ОСОБИСТОСТІ146

ЦІЛЬМАК О. М.

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ОСОБИСТОСТІ,
ЯКА ПЕРЕЖИВАЄ КРИЗУ «ХВОРОБА ДОСЯГНЕННЯ»151

ШТРИГОЛЬ Д. В., ЛАМАШ І. В.

СПЕЦИФІКА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЖІНОК, ЯКІ РЕАЛІЗУЮТЬ
ПАТЕРНАЛІСТСЬКІ УСТАНОВКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ156

РЕЦЕНЗІЇ**БУЛЕЦА С. Б.**

СІМЕЙНЕ ПРАВО : ПІДРУЧНИК / ЗА ЗАГ. РЕД. В. А. КРОЙТОРА
ТА В. Ю. ЄВКО ; МВС УКРАЇНИ, ХАРКІВ. НАЦ. УН-Т ВНУТР. СПРАВ. –
ХАРКІВ, 2016. – 512 С.161

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК ПОДАВАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ
ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»162

СТАТТЯ НОМЕРА

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

УДК 342.72

М. В. РІЗАК,

кандидат юридичних наук,

помічник-консультант народного депутата України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБІГУ ТА ОБРОБКИ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В ІНТЕГРОВАНІЙ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВІЙ СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Виокремлено та описано закріплені в законі України «Про захист персональних даних» принципи правових відносин щодо персональних даних, які за своїм змістом відображають вісім принципів роботи з персональними даними в секторі поліції, закріплених у Рекомендації Ради Європи № R (87) 15.

Здійснено аналіз відображення цих принципів у нормативних актах Міністерства внутрішніх справ України на прикладі Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України. Виявлено, що окремі міжнародно-правові принципи обігу та обробки персональних даних, які знайшли своє закріплення в Законі, у Положенні не відображено. Доведено також часткову невідповідність указаних вище нормативних актів у частині дотримання принципів недоторканності приватного життя під час обігу та обробки персональних даних.

Ключові слова: захист персональних даних, інтегрована інформаційно-пошукова система, обіг персональних даних, обробка персональних даних, органи внутрішніх справ, персональні дані, правоохоронна діяльність, принципи правовідносин.

Rizak, M.V. "General characteristics of personal data turnover and processing within the Integrated Informational and Retrieval System of Internal Affairs Agencies of Ukraine" ["Zahalna kharakterystyka obihu ta obrobky personalnykh danykh v Itehrovaniі informatsiino-poshukovii systemi orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 6–11.

Актуальність теми дослідження на сучасному етапі розвитку нашої держави зумовлюється насамперед необхідністю дотримання прав людини в умовах розбудови інформаційного суспільства. Відповідно до указу Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 25 серпня 2015 року № 501/2015 «незважаючи на прийняття нового прогресивного законодавства про захист персональних даних, у сфері забезпечення права на приватність залишається низка проблем» [1].

Зокрема, Президент України своїм указом чітко вказує на такі **проблеми** безпеки (захисту) обігу та обробки персональних даних, прямо або опосередковано пов'язані з діяльністю органів внутрішніх справ: не створено ефективні засоби захисту, попередження та припинення порушень законодавства у цьому інституті права; не вирішено питання щодо існування надмірних баз персональних даних, володільцями або розпорядниками яких є органи державної

влади; триває практика порушення права на невтручання в особисте та сімейне життя осіб, які перебувають у місцях примусового тримання за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону, тощо. Серед очікуваних результатів – необхідність упровадження ефективної системи незалежного контролю за діяльністю правоохоронних органів стосовно дотримання права на недоторканність приватного життя [1].

Стан дослідження. Проблема правового регулювання відносин щодо персональних даних станом на сьогодні не є новою, однак актуальність її не згасає разом із стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Так, зокрема, загальнотеоретичні питання державної інформаційної політики розглядають І. Арістова, О. Бандурка та К. Беляков; питання правового регулювання захисту персональних даних – Ю. Базанов, А. Баранов, В. Брижко, В. Гавловський, О. Жуковська, Р. Каложний, Б. Кормич, А. Марущак, А. Пазюк, В. Цимбалюк,

М. Швець; питання відносин щодо персональних даних у правоохоронній сфері – І. Костенко, К. Мельник, О. Мернівський, А. Радянська та ін.

На підставі дослідження наукової літератури можна дійти висновку, що в конкуренцію з правом людини на недоторканність приватного життя вступає обов'язок держави гарантувати дотримання прав інших людей. Саме тому метою цього дослідження є аналіз нормативно-правового масиву у питанні загальнотеоретичної проблематики недоторканності приватного життя людини в контексті становлення спеціалізованого законодавчого забезпечення безпеки обігу та обробки персональних даних через призму правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ в Україні.

Виклад основного матеріалу. Усі суб'єкти правових відносин пов'язані між собою правами та обов'язками, які виникають через регулювання нормами права відповідних суспільних відносин. Комплекс прав та обов'язків суб'єктів правовідносин визначає забезпечену законом юридичну модель їх допустимої та належної поведінки.

Так, суб'єкту персональних даних належить комплекс прав, забезпечених відповідними обов'язками володільця, а в окремих випадках також обов'язками розпорядника та третіх осіб, основні з яких виділені законодавцем у ст. 8 закону України «Про захист персональних даних» [2]. Кожне із суб'єктивних прав, що належать суб'єкту персональних даних, надає йому можливість поводитись певним чином і розраховувати на правомірну діяльність з боку володільця, а за наявності – також з боку розпорядника та третьої особи, що організовує обіг та/або обробку його персональних даних. Юридичні обов'язки зазначених осіб, що кореспондують правам суб'єкта персональних даних, забезпечують їх реальне здійснення та нормальний стан правовідносин у цілому [3, с. 66].

Одним із найважливіших прав суб'єкта персональних даних у правовідносинах щодо персональних даних є його право надавати згоду на обіг та/або обробку його персональних даних. Пункт 6 ст. 6 закону України «Про захист персональних даних» установлює правило, що «не допускається обробка даних про фізичну особу, які є конфіденційною інформацією, без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [2].

Обіг та обробка персональних даних здійснюються у багатьох сферах діяльності суспіль-

ства та держави, однак саме ч. 2 п. 6 ст. 6 спеціального закону вказує, що обіг та обробка персональних даних державою у визначених законом випадках можуть здійснюватися без надання згоди суб'єкта цих персональних даних, а сфери суспільного життя, на які поширюється така можливість держави, визначаються через інтереси, у зв'язку з якими здійснюється така обробка. Закріплені в законі України «Про захист персональних даних» інтереси національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, які дозволяють обробку та обіг персональних даних без надання згоди з боку її суб'єкта, стосуються правоохоронної сфери діяльності.

Одним з останніх цілісних законів у сфері правоохоронної діяльності є закон України «Про Національну поліцію», що набрав чинності 7 листопада 2015 року, правові норми якого із самого початку існування визнано недосконалими, адже вже в грудні Верховна Рада України внесла до нього зміни двома окремими законопроектами. Водночас закон є прогресивним у певних напрямках, зокрема у ньому згадуються гарантії безпеки обробки персональних даних осіб в інформаційних системах органів внутрішніх справ, а саме:

1) частина четверта статті 25: «4. Діяльність поліції, пов'язана із захистом і обробкою персональних даних, здійснюється на підставах, визначених Конституцією України, Законом України “Про захист персональних даних”, іншими законами України»;

2) частина перша статті 27: «1. Поліція має безпосередній оперативний доступ до інформації та інформаційних ресурсів інших органів державної влади за обов'язковим дотриманням Закону України “Про захист персональних даних”»;

3) пункт перший частини першої статті 54: «1. Особа, яка бажає взяти участь у конкурсі, подає у визначеному порядку до поліцейської комісії такі документи:

1) письмову заяву про участь у конкурсі, у якій також зазначається про надання особою згоди на проведення спеціальної перевірки відповідно до Закону України “Про запобігання корупції” і на обробку персональних даних відповідно до Закону України “Про захист персональних даних”...» [4].

Із тексту норм чітко видно, що всі вони є нормами права, що відсилають до спеціального закону правового регулювання відносин щодо персональних даних, а отже принципи закону України «Про захист персональних даних» поширюються на обіг та обробку персональних

даних в інформаційно-пошукових системах органів внутрішніх справ.

Ураховуючи, що обіг та обробка персональних даних у правоохоронних органах (на прикладі органів внутрішніх справ) здійснюються за законом і без згоди суб'єкта персональних даних, варто звернути увагу на такі принципи правових відносин щодо персональних даних, визначені в законі України «Про захист персональних даних»:

1) мета обробки персональних даних має бути сформульована в законах, інших нормативно-правових актах, положеннях, установчих чи інших документах, які регулюють діяльність володільця персональних даних, та відповідати законодавству про захист персональних даних;

2) склад та зміст персональних даних мають бути відповідними, адекватними та ненадмірними стосовно визначеної мети їх обробки;

3) обробка персональних даних здійснюється для конкретних і законних цілей, у цьому випадку визначених законом;

4) обробка персональних даних здійснюється відкрито й прозоро із застосуванням засобів та у спосіб, що відповідають визначеним цілям такої обробки;

5) персональні дані обробляються у формі, що допускає ідентифікацію фізичної особи, якої вони стосуються, не довше, ніж це необхідно для законних цілей, у яких вони збиралися або надалі оброблялися;

6) володільці й розпорядники персональних даних та треті особи зобов'язані забезпечити захист цих даних від випадкових втрати або знищення, а також від незаконної обробки, у тому числі незаконного знищення чи доступу до персональних даних;

7) контроль за дотриманням законодавства про захист персональних даних у межах повноважень, передбачених законом, здійснюють такі органи: а) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; б) суди [2].

Рухаючись за прикладом обігу й обробки персональних даних в інформаційно-пошукових системах органів внутрішніх справ, варто зупинитися на Рекомендації Ради Європи № R (87) 15 Комітету Міністрів Ради Європи, яка регулює використання персональних даних у секторі поліції, що була схвалена в 1987 році й містить вісім принципів роботи з персональними даними, та відповідності цій Рекомендації Ради Європи наказу МВС України № 436 від 12 жовтня 2009 року «Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ

України» (Інтегрована інформаційно-пошукова система – далі ІПС) в останній редакції від 21 червня 2013 року, коли закон України «Про захист персональних даних» уже діяв.

Міжнародний нормативно-правовий акт закріплює такі вісім принципів роботи з персональними даними в секторі поліції:

1) контроль за обробкою персональних даних;

2) збір персональних даних для поліцейських цілей має бути обмежений до таких, які є необхідними для запобігання реальної загрози або припинення конкретного кримінального злочину;

3) зберігання персональних даних для поліцейських цілей має бути обмежене у міру можливості точністю даних і належить до таких даних, які є необхідними органам поліції для виконання своїх законних завдань у рамках національного законодавства та своїх зобов'язань, що випливають із міжнародного права;

4) за умови дотримання принципу 5 особисті дані, зібрані й збережені поліцією для поліцейських цілей, повинні використовуватися виключно для цих цілей;

5) принцип зв'язку даних, що полягає у передаванні між поліцейськими органами даних, які будуть використовуватися для поліцейських цілей, яке є допустимим, якщо існує законний інтерес для такого передавання й воно не виходить за межі правових повноважень цих органів;

6) гласність, право доступу до поліцейських файлів, право ректифікації й право на апеляцію;

7) принцип (визначеної – М. Р.) тривалості зберігання даних та поновлення даних;

8) принцип захисту даних [5].

Порівнюючи принципи міжнародного нормативно-правового документа та спеціального закону України «Про захист персональних даних», на який посиляється закон України «Про Національну поліцію», доходимо висновку, що вони повною мірою відповідають одне одному. У свою чергу, якщо більш детально зупинитися на спеціальних нормах і принципах міжнародного регулювання міждержавного обігу та обробки персональних даних, то можна встановити, що міжнародно-правові документи в галузі гарантування безпеки обігу та обробки персональних даних відносять поліцейські файли до категорії відомостей, обробка яких передбачає підвищений ризик правам суб'єктів даних, адже часто містять «уразливі персональні дані». Такий стан речей підштовхує до висновку, що оцінка «вразливості» персональних даних неодмінно повинна передувати їх обробці.

Це положення є визначальним для побудови всієї правової конструкції відносин з обігу та обробки персональних даних, у тому числі в правоохоронній діяльності, оскільки безпосередньо пов'язується з принципом пропорційності обмеження прав громадян відповідно до рівня суспільної небезпечності правопорушення.

Що стосується відображення цих принципів у підзаконному нормативно-правовому акті МВС України, а саме в наказі від 12 жовтня 2009 року № 436 із подальшими змінами та доповненнями, то варто зупинитися на п. 4.6.

«4.6. Адміністратор безпеки ШПС – керівник підрозділу Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення, відповідальний за дотримання політики безпеки в ШПС. Повноваження адміністратора безпеки ШПС на регіональному рівні надаються керівникові структурного підрозділу управління (відділу) інформаційно-аналітичного забезпечення ГУМВС, УМВС, відповідальному за дотримання політики безпеки в регіональному вузлі ШПС.

Адміністратору безпеки ШПС підпорядковуються адміністратори безпеки регіональних вузлів ШПС.

Адміністратор безпеки ШПС відповідає за: цілодобовий та безперервний захист інформаційних ресурсів ШПС;

розмежування доступу до інформаційних ресурсів ШПС, реєстрацію та авторизацію користувачів;

забезпечення захисту відомостей інформаційних ресурсів ШПС від блокування, порушення цілісності та несанкціонованого доступу;

здійснення контролю за дотриманням правил і процедур обробки інформації користувачами;

збереження інформаційних масивів шляхом створення резервного банку даних» [6].

Перелік різновидів відповідальності адміністратора безпеки ШПС дозволяє дійти висновку про їх часткову невідповідність принципам закону України «Про захист персональних даних» та Рекомендації Ради Європи № R (87) 15 стосовно:

1) принципу визначеної тривалості зберігання даних та поновлення даних, адже адміністратор не відповідає за видалення інформаційних масивів після спливу терміну їх використання для цілей бази даних;

2) принципу гласності, права доступу до поліцейських файлів, права ректифікації та права на апеляцію, оскільки відсутній обов'язок надавати можливість реалізації прав суб'єкта персональних даних у відповідності до законів України;

3) принципу контролю за обробкою персональних даних щодо його здійснення незалежним органом контролю та надання інформації цьому органу щодо механізмів здійснення обігу та обробки персональних даних;

4) немає жодної згадки також про реалізацію принципу цільового використання інформації.

На підставі аналізу літератури можна дійти **висновку**, що в конкуренцію з правом людини на недоторканність приватного життя вступає обов'язок держави гарантувати дотримання прав інших людей. Діяльність правоохоронних органів, пов'язана з боротьбою з правопорушеннями, має на меті саме захист цих прав, а тому обмеження права людини на недоторканність приватного життя під час здійснення правоохоронної діяльності у певних випадках може бути виправданим. Водночас в окремих випадках обмеження права може перетворитися на його порушення, якщо законодавством не були закріплені та детально не регламентуються принципи діяльності з обмеження такого права.

Виходячи з вищевикладеного, вважаємо, що в Україні є необхідним удосконалення механізм гарантування безпеки обігу та обробки персональних даних. Особливої уваги потребує запровадження ефективної системи незалежного контролю за діяльністю правоохоронних органів стосовно дотримання міжнародних стандартів недоторканності приватного життя в контексті правового регулювання відносин щодо персональних даних.

Вважаємо доведеною часткову невідповідність нормативних актів, що регламентують діяльність правоохоронних органів, а саме наказу МВС України від 12 жовтня 2009 року № 436 «Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України» в останній редакції від 21 червня 2013 року закону України «Про захист персональних даних» та Рекомендації Ради Європи № R (87) 15 стосовно дотримання принципів недоторканності приватного життя під час обігу та обробки персональних даних. Окремі міжнародно-правові принципи обігу та обробки персональних даних, які знайшли своє закріплення в законі України «Про захист персональних даних», не відображено в наказі МВС України від 12 жовтня 2009 року № 436 з наступними змінами та доповненнями, а саме відсутні згадки про: а) механізм реалізації принципу цільового використання інформації, зокрема і персонального характеру; б) видалення інформаційних масивів

після спливу терміну їх використання для цілей бази даних; в) здійснення незалежним органом контролю та надання інформації цьому органу щодо механізмів здійснення обігу та обробки персональних даних; г) доступ до по-

ліцейських файлів, право ректифікації та право на апеляцію, оскільки відсутній обов'язок надавати можливість реалізації прав суб'єкта персональних даних у відповідності до законів України.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : указ Президента України від 25 серп. 2015 р. № 501/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5012015-19364>.
2. Про захист персональних даних : закон України від 1 черв. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.
3. Приватність і права людини. Міжнародний огляд законодавства та практики його застосування щодо приватності // Свобода висловлювань і приватність : інформ. бюл. Харків. правозахис. групи «Права людини» / [ред.-упоряд. Є. Захаров]. – 1999. – № 2. – С. 65–68.
4. Про Національну поліцію : закон України від 1 лип. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
5. Recommendation No. R (87) 15 of the Committee of Ministers [of Council of Europe] to member states regulating the use of personal in the police sector : adopted on 17 September 1987 at the 410th meeting of the Ministers' Deputies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/justice/data-protection/law/files/coe-fra-rpt-2670-en-471.pdf>.
6. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України : наказ МВС України від 12 жовт. 2009 р. № 436 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1256-09>.

Надійшла до редакції 30.05.2016

РИЗАК М. В. ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБОРОТА И ОБРАБОТКИ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В ИНТЕГРИРОВАННОЙ ИНФОРМАЦИОННО-ПОИСКОВОЙ СИСТЕМЕ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ

Выделены и описаны закреплённые в законе Украины «О защите персональных данных» принципы правовых отношений по поводу персональных данных, которые по своему содержанию отражают восемь принципов работы с персональными данными в секторе полиции, закреплённых в Рекомендации Совета Европы № R (87) 15.

Осуществлён анализ отражения этих принципов в нормативных актах Министерства внутренних дел Украины на примере Положения об Интегрированной информационно-поисковой системе органов внутренних дел Украины. Выявлено, что отдельные международно-правовые принципы оборота и обработки персональных данных, нашедшие закрепление в Законе, в Положении не отражены. Доказано также частичное несоответствие указанных выше нормативных актов в части соблюдения принципов неприкосновенности частной жизни при обороте и обработке персональных данных.

Ключевые слова: защита персональных данных, интегрированная информационно-поисковая система, оборот персональных данных, обработка персональных данных, органы внутренних дел, персональные данные, правоохранительная деятельность, принципы правоотношений.

RIZAK M. V. GENERAL CHARACTERISTICS OF PERSONAL DATA TURNOVER AND PROCESSING WITHIN THE INTEGRATED INFORMATIONAL AND RETRIEVAL SYSTEM OF INTERNAL AFFAIRS AGENCIES OF UKRAINE

The principles of legal relationships regarding the personal data specified in the Law of Ukraine concerning the personal data protection have been distinguished, which, by their essence, reflect eight principles of the personal data handling in the police sector specified in the EC Recommendation No. R (87) 15.

The reflection of the above principles in the secondary normative and legislative acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine has been analyzed on the example of the Order No. 436 dated from October 12, 2009 concerning the approval of the Regulations on the Integrated Informational and Retrieval System of Internal Affairs Agencies of Ukraine. It has been found out that certain international and legal principles of the personal data turnover and processing specified in the Law of Ukraine concerning the personal data protection have not been reflected in the Order, namely, there are no references to: a) the mechanism of realization of the principle of the targeted use of information, in particular, that of the personal character; b) information array removal after the expiration of the term of their use for the database purposes; c) provision of the independent control body with the information on the mechanisms of the personal data turnover and processing; d) access to the police files, the right to rectification and the right to appeal, since there is no obligation to ensure the possibility of realization of personal data subject's rights in accordance with the laws of Ukraine.

Thus, the partial non-compliance with the law enforcement legislation, namely, the last edition of the Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine No. 436 dated from October 12, 2009, with the Law of Ukraine concerning the personal data protection and the EC Recommendation No. R (87) 15 with regard to abidance by the principles of the personal privacy in the course of the personal data turnover and processing has been proven.

Keywords: *personal data protection, integrated informational and retrieval system, personal data turnover, personal data processing, internal affairs agencies, personal data, law enforcement activities, principles of legal relations.*

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.922:343.132

І. В. ЛАМАШ,

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ФЕНОМЕН ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (POLICE CULTURE) У СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Подано огляд сучасних зарубіжних досліджень феномена поліцейської культури (police culture), розглянуто його зміст у контексті поліцейської науки (police science). Представлено дослідження науковців Великобританії, Китаю, Нідерландів, Норвегії, Сполучених Штатів Америки, Швеції, Франції, предметом яких є зміст і специфіка police culture, а також такі її аспекти, як професійна ідентичність, професійна соціалізація, сприйняття поліцейськими їх ролі та ставлення до норм, обумовлених організаційною культурою, вплив вищої освіти та роль storytelling у формуванні поліцейської культури.

Ключові слова: *організаційна культура, поліцейська культура, поліцейські науки, професійна ідентичність, професійна соціалізація.*

Lamash, I.V. (2016), "Phenomenon of police culture in current foreign studies" ["Fenomen politseiskoi kultury (police culture) u suchasnykh zarubizhnykh doslidzhenniakh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 11–17.

Постановка проблеми. В умовах реформування системи правоохоронних органів у нашій державі важливим слід вважати не тільки організаційний досвід інших країн у цій сфері, але й наукові здобутки зарубіжних дослідників, які вивчали різні аспекти поліцейської діяльності.

На сьогодні за кордоном загальноновживаним став термін «police science» (або «police studies» в англо-американській традиції), який поєднує, ті наукові галузі, які забезпечують поліції виконання професійних завдань, одного боку, з науковими надбаннями щодо поліції як організації та діяльності й поведінки поліцейських з іншого. Саме така подвійність, на думку Й. Керстена (J. Kersten), обумовлює «гібридність» цієї галузі знань, розвиток якої вимагає поєднання зусиль практиків та академічних дослідників. Незважаючи на те, що «police science» є досить молодою галуззю знань (її історія налічує трохи більше 70 років), проблемне поле цієї науки привертає увагу багатьох

дослідників. З кожним роком збільшується не тільки кількість публікацій у численних наукових журналах відповідної спрямованості, а й кількість монографій, автори яких розглядають проблеми поліцейської діяльності в контексті глобальних змін сучасного світу [1].

У 1992 році Р. Райнер (R. Reiner) писав, що поліція є лакмусовим папером, який відбиває ті зміни, які відбуваються в суспільстві [2]. Виходячи з того, що, як підкреслюють Х. Г. Яшке та К. Нейдхардт (H. G. Jaschke, K. Neidhardt), поліція, будучи включеною в структуру суспільства, повинна змінюватися разом із розвитком суспільства, а «police science» та її результати є необхідною передумовою для ефективної професійної підготовки поліції [3], вивчення наукового досвіду в цій галузі є надзвичайно актуальним у контексті тих системних змін, які відбуваються в сучасній Україні. Разом із цим, відомості про поняття, зміст, перспективи розвитку та базові теоретичні конструкти *police*

science за кордоном у вітчизняній науці представлені недостатньо.

Ю. Шток (J. Stock, 2000) у межах *police science* як науки про поліцію та її діяльність серед багатьох інших виділяє таку складову, як дослідження поліцейської культури (*police culture*). Як наголошує вчений, дослідження у цьому напрямку не втрачають своєї актуальності протягом всього періоду існування цієї галузі науки та практики [4].

У вітчизняній науці та на теренах близького зарубіжжя різні аспекти проблеми поліцейської (міліцейської) культури висвітлено у працях таких дослідників, як Н. І. Баранюк (2014), В. В. Єрмолаєв (2012), О. І. Жукова (2008), В. О. Тюріна (2010), О. М. Цільмак (2014), Л. О. Шемчук (2014), Л. М. Яблонська (2009) та ін. Виходячи з того, що на сьогодні ця проблема набуває особливої актуальності в контексті реформування правоохоронних органів в Україні, ми вважаємо за доцільне звернутися до досвіду її вивчення за кордоном. Враховуючи, що поняття «поліцейська (міліцейська) культура» навантажене неоднозначними конотаціями, у подальшому огляді зарубіжних досліджень цього явища ми використовуємо відповідні англомовні терміни («*police culture*» тощо).

Метою статті є огляд сучасних досліджень проблеми *police culture* та окремих її аспектів у зарубіжній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Зазвичай культура розуміється як накопичення матеріальних і духовних цінностей. Така інтерпретація є широкою та багато в чому правильною, але не акцентує увагу на одному головному факті, який полягає в тому, що творцем культури є людина. Багатомірне поняття культури – це інтегральна та всеосяжна концепція, яка включає в себе різні явища. Культура визначає все, що і як людина робить у процесі самореалізації. Культура – це метод самореалізації особистості й суспільства, міра їх розвитку. Д. Мацумото (D. Matsumoto, 2000) підкреслює, що культура породжує подібність та відмінності в різних сферах розвитку, в тому числі в когнітивній, у сфері моральних суджень та соціально-емоційного розвитку.

Професійна культура являє собою зменшену, вибіркочну, засновану на меті версію культури, яка формується у «світі професії» та його взаємостосунках із соціумом. Вбудовані в традицію та історію професійної культури містять прийнятні для суспільства види діяльності, правила й принципи поведінки, які застосовуються до різних ситуацій, а також узагальнені

переконання. Організаційна культура являє собою сукупність загальних норм, цінностей та уявлень, які розвиваються у взаємодії членів організації один з одним і навколишнім середовищем. Така культура є цілісною, історично визначеною, соціально сконструйованою та важкозмінюваною. Організаційна культура може визначити, як її члени думають, відчують і діють.

М. Бейкен (M. Bacon) у праці «Поліцейська культура та новий контекст поліціювання» («*Police culture and the new policing context*»), опублікованій у 2014 році, наголошує, що, незважаючи на широке застосування, концепція *police culture* залишається складною, дискусійною та суперечливою. Множинність розуміння конструкту «*police culture*» відбивається у множинності понять, яка обумовлює різні шляхи концептуалізації та аналізу цього феномена. Деякі дослідники надають перевагу терміну «*police subculture*», інші – термінам «*occupational culture*» або «*organizational culture*», «*cop culture*», «*canteen culture*» [5, р. 103–104]. М. Бейкен висвітлює специфіку цих термінів, але в нашому огляді зарубіжних досліджень означеної проблеми ми будемо використовувати узагальнений термін «*police culture*».

Ідея *police professional culture* або *police culture* є джерелом академічного інтересу і дискусії з 1960-х років, коли дослідження у сфері поліцейської діяльності набули актуальності. М. О'Ніл (M. E. O'Neill) зі співавторами відзначає, що *police culture* стала призмою, через яку вивчається низка аспектів діяльності поліції в більш широкому контексті, зокрема корупція в поліції, інституційний расизм, сексизм і реформи поліції [6].

Дж. Ньяк (J. Nhan) визначає *police culture* як сукупність цінностей, формування яких визначається тим, як співробітники поліції сприймають ситуації професійної діяльності і як вони у цих ситуаціях діють. Науковець зазначає, що цей світогляд формується реальними та уявними загрозами, що пов'язані з роботою поліції, й характеризується сильною груповою зосередженістю на собі та цинізмом у ставленні до «не-поліцейських» суб'єктів і груп. Внаслідок цього менталітет «ми проти них» створюється і посилюється за рахунок відбору офіцерів, підготовки та досвіду роботи, що виявляє себе в цинічному ставленні до цивільних осіб і мовчазному прийнятті неправомірних дій (яке у вигляді метафори відоме як «*the blue wall of silence*») [7].

Унікальний характер феномена *police culture* часто згадується як одна з ключових

перешкод на шляху здійснення програм, спрямованих на зміну фокуса діяльності співробітників поліції та посилення професіоналізації [8]. В цьому сенсі *police culture* відзначається підозрілістю, внутрішньою солідарністю, прагматизмом і консерватизмом [2]. Працівники поліції мають спрямоване на конкретні дії почуття місії в поєднанні з широко поширеним цинізмом і песимізмом, які можуть входити у протиріччя зі значущими службовими завданнями сучасної поліцейської діяльності [9; 10].

Д. А. Склански (D. A. Sklansky) у 2007 році стверджував, що концепція *police culture* не тільки не має жодного підґрунтя в дійсності, а й стає марною в контексті реформи поліції, тому що гальмує прогрес у цій сфері [11], тоді як у 2014 році М. Бейкен підкреслював надзвичайну важливість цього конструкту як концептуального та аналітичного засобу, необхідного для розуміння того, як поліцейські підходять до виконання своєї роботи та як вони її виконують [5]. П. Уоддінгтон (P. Waddington) зазначив, що деякі з класичних досліджень *police culture* плутають те, що поліцейські говорять, з тим, що вони насправді роблять. Учений також стверджує, що багато дослідників використовують *police culture* як зручний концептуальний інструмент швидше для того, щоб звинуватити поліцію в усьому, що є негативним у системі кримінального правосуддя, не помічаючи її як способу надати сенс своїй роботі й підвищити професійну впевненість [12].

Дж. Чан (J. Chan) визначає *police culture* як професійну реальність, її аналіз цього феномена є набагато складнішим, ніж те, що було представлено «класичними» дослідниками культури поліції в 1960-ті, 1970-ті та 1980-ті роки. Дослідниця посиляється на сферу діяльності поліції як на сукупність «правил гри» і на те, що працівники поліції використовують різні типи організаційних знань, щоб орієнтуватися в цій області [13].

У дослідженні патрульних, проведеному Б. Лофтес (B. Loftus) у 2010 році, виявлено, що традиційна картина *police culture* все ще потребує підтвердження, хоча вона була дещо змінена у відповідь на сучасні серйозні проблеми. Такі, наприклад, як поліцейський расизм, який набагато краще приховується сучасними поліцейськими [14].

У 2014 році М. О'Нил звертається до проблеми нових умов подолання перешкод в організації ефективного поліціювання та робить висновок, що *police culture* зупинена в прогресі, не змінена і не є творінням дослідників, які працювали 30–40 років тому [15].

З точки зору Р. Райнера, *police culture* не є ані монолітною, ані незмінною. Роль поліції в підтримці порядку і дотриманні закону в ліберальних демократіях породжує типовий культурний патерн [10, р. 137]. Дослідник зауважує, що *police culture* не є тим, що передається від одного покоління поліціантів до іншого і існує в межах усієї організації, а є, скоріше, набором патернів, які допомагають співробітникам упоратися з тиском і напруженістю, з якими стикається поліція [10, р. 118]. Р. Райнер узагальнює основні дослідження в цій області та визначає декілька ключових поліцейських характеристик: почуття місії; любов до дії; цинізм; песимізм; підозрілість; ізоляція/солідарність [10].

Традиційно *police culture* здебільшого, була предметом англо-американських досліджень, але в останні роки поліцейській культурі приділяється підвищена увага не тільки в більш широкому географічному, а й у термінологічному контексті.

У контексті реформи норвезької поліції С. О. Йоханессен (S. O. Johannessen) розробив теоретичний підхід для опису організаційної культури поліції з точки зору практики. Автор розглядає культуру як ідентичну практиці й описує чотири основні організаційні практики, що існують у норвезькій поліції: оперативна, бюрократична, профспілкова та навчальна. Формальна організація поліції є дзеркальним відображенням цих видів діяльності: адміністрація, оперативні підрозділи, профспілка й Академія поліції. Поширеними методами діяльності є ті, які визнаються значущими і є легко впізнаваними для поліцейських. Практична діяльність реалізується через патерни поведінки, які вплетені один в одного. Вони частково сприймаються як щось само собою зрозуміле, а частково підсилюють конфлікти ідентичності, як, наприклад, у ситуації, коли оперативний підрозділ має виконувати адміністративні процедури [16].

Шведські дослідники Л. Е. Лауриц (L. E. Lauritz) і С. Карп (S. Carl) відзначають, що *police culture* часто описується як об'єднуюча, що призводить до почуття сильної професійної ідентичності. Професійна поліцейська ідентичність має основоположне значення для розуміння того, як працівники поліції виконують свою роботу. У процесі ухвалення рішень та діяльності співробітники поліції підтримують внутрішній діалог з поліцейською ідентичністю. Ухвалення рішення та дії співробітників поліції залежать від інтерпретації ситуації та відповіді на питання: хто ми, що оточуючі очікують від нас і яка

наша місія [17, р. 77–78]. Підстави для подібних описів, як зазначено дослідниками, пов'язані із загальними ризиками професії та роллю авторитаризму. Вчені показують, як обидві взаємодоповнюючі підстави проявляються в образі, який, на думку студентів поліції (шведської Академії поліції) і робітників поліції, формується «іншими», «цивільними». Самосприйняття студентів формуються з почуття обраності й відчуття, що «інші» не довіряють їм. Л. Е. Лауриц і С. Карп роблять висновок, що ці образи самосприйняття є важливим чинником у формуванні професійної поліцейської ідентичності [17].

С. Б. Феч'єр (S. B. Fekjær) з колегами вивчив ставлення шведських новобранців-поліцейських до норм *police culture*, зокрема до незаконних дій, у лонгитюдному дослідженні, що охопило дві групи шведських новобранців-поліцейських. Його результати показали стабільну підтримку дій у рамках закону в процесі навчання в Академії. Проте під час навчання на робочому місці рекрути стають більш лояльними у ставленні до дій поза рамками закону. Така переорієнтація відбувається абсолютно незалежно від типу роботи, яку вони виконують. Крім того, рівень освіти ані новобранців, ані їх батьків не має значення. Існує певний ефект від віку та статі: молоді новобранці-чоловіки є більш схильними прийняти дії за типом «Брудний Гаррі» – досягнення важливих цілей «брудними» засобами [18].

У дослідженні М. ван Хелста (M. van Hulst) на прикладі офіцерів поліції Нідерландів у межах *canteen culture* (дослівно – буфетна культура) розглянуто таке досить специфічне явище, як *storytelling* (дослівно – розповідання історій). *Canteen culture* детермінує те, яким чином поліцейські використовують теми культури для спілкування у своєму колі та визначають спільну ідентичність, і дозволяє офіцерам сформулювати та виразити стресові переживання поза професійною діяльністю в розповідях та жартах, які не відбивають реального змісту того, як поліцейські діють у реальності, та відрізняються від історій, які поліцейські розповідають під час інтерв'ю. Як зазначає автор, *storytelling* є маловивченим аспектом *police culture*. З одного боку, *storytelling* допомагає засвоїти професію поліцейського та сформувати професійну ідентичність, з іншого – *storytelling* є лише частиною *canteen culture*, специфіка якої не викликає захоплення реальною роботою поліції. Водночас результати дослідження М. ван Хелста свідчать, що через *storytelling* поліцейські осмислюють сенс того,

що відбувається з ними на роботі, надають сенсу діяльності та досвіду, формують власну ідентичність, що робить *storytelling* важливим аспектом повсякденного життя поліцейського відділку. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку М. ван Хелст вбачає у вивченні ролі *storytelling* не тільки у формуванні культури, а й у практиці поліціювання, а також місця емоцій, зокрема негативних емоцій щодо трагічних подій у зазначеному контексті [19].

Ж. Чен (Z. Chen) вказує на те, що в Китаї дослідники поліцейської діяльності почали цікавитися *police culture* ще на початку 1990-х років. З того часу було опубліковано багато праць, автори яких вивчали розвиток *police culture*, її позитивні та негативні аспекти, зв'язок між *police culture* та іміджем поліції. Однак дослідження поліцейської культури в Китаї суттєво відрізняються від тих, що проводяться в західних країнах [20]. Використовуючи дані обстеження, отримані на вибірці, яка включала 382 працівники-практиканти китайської поліції в університеті поліції, Ж. Чен проаналізував сприйняття поліцейськими їх ролі в боротьбі зі злочинністю та служіння суспільству, дослідив зв'язки з демографічними та пов'язаними з роботою змінними. Результати показують, що більшість респондентів вважають боротьбу зі злочинністю найбільш важливим обов'язком поліції, однак половина також вважає надання допомоги громадянам настільки ж важливим, як боротьба зі злочинністю. Посадові особи, які працюють на більш високих рівнях поліцейських управлінь, як правило, менше характеризуються подібними настановами [21].

Останні дослідження вказують також на зростаючу увагу дослідників до проблеми професійної соціалізації в контексті *police culture*. Д. Кессан (D. Cassan) порівнює соціалізацію патрульних поліцейських у Франції й Англії. Ученим встановлено як загальні риси процесу професійної соціалізації поліцейських у цих країнах, так і істотні відмінності. Важливими чинниками соціалізації для французьких новобранців є сприйняття небезпечної роботи, ідея боротьби зі злочинністю, необхідність боротися з недружнім навколишнім середовищем і недовірою з боку інших людей. Водночас у процесі соціалізації англійські новобранці сфокусовані на співпереживанні жертвам злочинів і комунікації як основному ресурсі, тоді як насильство сприймається як можливе лише у крайньому випадку. Виходячи з виявленої специфіки професійної соціалізації поліцейських (і, відповідно, *police culture* у Франції та Англії),

Д. Кессан розглядає моделі поліцейської діяльності, які існують у суспільстві, особливо вказуючи на проблематичність змісту *police culture* у Франції [22].

Н. Конті (N. Conti) наголошує на важливості допрофесійної соціалізації поліцейських і підкреслює, що допрофесійна соціалізація новобранців поліції служить для створення почуття відданості своїй професії, допомагає у прийнятті професійної ідентичності, визначає моральну ідентичність до того, як новобранці будуть прийняті в організацію. Новобранці самі прагнуть діяти і оцінювати себе та свою діяльність у межах *police culture*, що закладає основу для прийняття професійної поліцейської ідентичності та нормального функціонування особистості у відповідній професійній діяльності [23].

Вплив вищої освіти на *police culture* був предметом уваги дослідників, багато з яких прийшли до висновку, що попередня вища освіта має вплив на ставлення та поведінку співробітників поліції, хоча це є важливим не для всіх аспектів поліцейської діяльності. С. Б. Феч'єр зауважує, що працівники з вищою освітою мають більше шансів на успіх в академії та просування по службі. Офіцери з вищою освітою також є більш стійкими щодо етичної орієнтації, більш скептичними до зловживання владою та з меншою вірогідністю будуть використовувати словесну та фізичну силу для взаємодії з оточуючими. С. Б. Феч'єр підкреслює, що рівень поліцейської освіти сильно варіюється в різних країнах. У той час, коли у деяких країнах повний курс навчання рекрута поліції завершується отриманням ступеня бакалавра, інші не мають майже жодних зв'язків між підготовкою поліцейських та академічною освітою. Разом із цим, все більше

європейських країн рухаються в напрямку організації підготовки поліцейських в акредитованих навчальних закладах, також деякі країни мають конкретні плани реформ щодо запровадження ступеня бакалавра в галузі поліцейської освіти [24].

Висновки. Таким чином, існує прямий зв'язок між поліцейською роботою й унікальною професійною культурою. Звертаючись до термінів культурної психології, *police culture* з одного боку, є культурою високого контексту, в якій поведінка особи визначається саме контекстом ситуації, а проявам, притаманним власне особистості, не надається особливого значення. Вимоги такої культури дозволяють (та змушують) особу поводити себе, а також виражати думки та почуття відповідно до ситуації та середовища. З іншого боку, *police culture* може бути віднесена до культури низького контексту, в якій особливого значення набуває стабільність і постійність певного комплексу проявів особистості в різних контекстах, незалежно від зовнішніх факторів. Поліцейський у цьому сенсі виступає як індигенна особистість, яка являє собою сукупність особистісних рис і характеристик, притаманних виключно цій культурі. Особливості соціальної ролі поліцейського створили культуру, специфічну для цієї функції. Як і будь-яка інша організаційна культура, *police culture* складається з широко поширених настанов, цінностей і норм.

Наведений вище огляд наукових даних свідчить про оновлення інтересу дослідників до цієї проблеми в контексті змін поліцейської культури в глобальному масштабі. Розширення сфери подібних досліджень підтверджує необхідність використання зарубіжного досвіду в практиці реформування органів внутрішніх справ України.

Список використаних джерел

1. Kersten J. Police Science. A programmatic analysis of how police science stands in the German-speaking world / J. Kersten // SIAK-Journal – Journal for Police Science and Practice (International Edition). – 2013. – Vol. 3. – Pp. 4–18.
2. Reiner R. Policing a postmodern society / R. Reiner // The Modern Law Review. – 1992. – Vol. 55.6. – Pp. 761–781.
3. Jaschke H. G. Modern Police Science as an Integrated Academic Discipline: A Contribution to the Debate on its Fundamentals / H. G. Jaschke, K. A. Neidhardt // Policing & Society. – 2007. – Vol. 17, No. 4. – Pp. 303–320.
4. Stock J. Lässt die Kriminologie Platz für eine Polizeiwissenschaft? / J. Stock // Kriminologie 2000 – Positionen und Perspektiven: Schriftenreihe der PFA. – 2000. – Band 3. – S. 95–120.
5. Bacon M. Police culture and the new policing context / M. Bacon // The future of policing. – Abingdon : Routledge, 2014. – Pp. 103–119.
6. O'Neill M. E. Police occupational culture: New debates and directions / M. E. O'Neill, M. Marks, A. Singh. – Emerald, 2007. – 412 p.
7. Nhan J. Police culture [Electronic resource] / Johnny Nhan // The Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. – New York ; Heidelberg ; Dordrecht ; London : Springer, 2014. – Access mode: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118517383.wbecj371/abstract/>.

8. A golden thread, a presence amongst uniforms, and a good deal of data : Studying public confidence in the London Metropolitan Police / E. A. Stanko, J. Jackson. B. Bradford, K. Hohk // *Policing and Society*. – 2012. – No. 22 (3). – Pp. 317–331.
9. Why do 'the law' comply? Procedural justice, group identification and officer motivation in police organizations / B. Bradford, P. Quinton, A. Myhill, G. Porter // *European Journal of Criminology*. – 2014. – Vol. 11, No. 1. – Pp. 110–131.
10. Reiner R. *The Politics of the Police* / R. Reiner. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – 352 p.
11. Sklansky D. A. Seeing blue: Police reform, occupational culture, and cognitive burn-in / D. A. Sklansky // *Police occupational culture: New debates and directions*. – Oxford : Elsevier, 2007. – Pp. 19–46.
12. Waddington P. A. J. Police (canteen) sub-culture: An appreciation / P. A. J. Waddington // *British Journal of Criminology*. – 1999. – No. 39 (2). – Pp. 287–309.
13. Chan J. B. L. *Changing Police Culture: Policing in a Multicultural Society* / Janet B. L. Chan. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 268 p.
14. Loftus B. Police occupational culture: Classic themes, altered times / B. Loftus // *Policing and Society*. – 2010. – Vol. 20 (1). – Pp. 1–20.
15. O'Neill M. D. (Re) negotiating police culture through partnership working: Trust, compromise and the 'new' pragmatism / M. D. O'Neill, J. McCarthy // *Criminology and criminal justice*. – 2014. – Vol. 14.2. – Pp. 143–159.
16. Johannessen S. O. Reforming the Norwegian Police-Cultural Change as a Restoration of Organizational Ideologies, Myths and Practices / S. O. Johannessen // *Nordisk politiforskning*. – 2015. – Vol. 2, No. 2. – Pp. 167–182.
17. Lauritz L. E. Impact of selection and distrust in construction of professional police identity / L. E. Lauritz, S. Karp // *The Evolution of Policing: Worldwide Innovations and Insights* / Melchor C. de Guzman. – New York : Taylor & Francis, 2013. – Pp. 77–91.
18. Fekjær S. B. From legalist to Dirty Harry: Police recruits' attitudes towards non-legalistic police practice / S. B. Fekjær, O. Petersson, G. Thomassen // *European Journal of Criminology*. – 2014. – Vol. 11, No. 6. – Pp. 745–759.
19. Hulst van M. Storytelling at the police station / M. van Hulst // *British Journal of Criminology, Delinquency and Deviant Social Behaviour*. – 2013. – Vol. 53. – Pp. 624–642.
20. Chen Z. *Studies of Police Culture in China* / Z. Chen // *Measuring Police Subcultural Perceptions*. – Springer, Singapore, 2016. – Pp. 69–72.
21. Chen Z. Measuring police role orientations in China: An exploratory study / Z. Chen // *International Journal of Law, Crime and Justice*. – 2015. – Vol. 44 (1). – Pp. 43–67.
22. Cassan D. Police socialisation in France and in England: How do they stand towards the community policing model? / D. Cassan // *EJPS*. – 2012. – Vol. 1. – Pp. 83–89.
23. Conti N. Role call: Preprofessional socialization into police culture / N. Conti // *Policing & Society*. – 2006. – Vol. 16.3. – Pp. 221–242.
24. Fekjær S. B. Police students' social background, attitudes and career plans / S. B. Fekjær // *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*. – 2014. – Vol. 37, No. 3. – Pp. 467–483.

Надійшла до редколегії 13.04.2016

ЛАМАШ И. В. ФЕНОМЕН ПОЛИЦЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ (POLICE CULTURE) В СОВРЕМЕННЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Представлен обзор современных зарубежных исследований феномена полицейской культуры (police culture), рассмотрено его содержание в контексте полицейской науки (police science). Представлены исследования учёных Великобритании, Китая, Нидерландов, Норвегии, Соединённых Штатов Америки, Швеции, Франции, предметом которых является содержание и специфика police culture, а также такие её аспекты, как профессиональная идентичность, профессиональная социализация, восприятие полицейскими их роли и отношение к нормам, обусловленным организационной культурой, влияние высшего образования и роль storytelling в формировании полицейской культуры.

Ключевые слова: организационная культура, полицейская культура, полицейские науки, профессиональная идентичность, профессиональная социализация.

LAMASH I. V. PHENOMENON OF POLICE CULTURE IN CURRENT FOREIGN STUDIES

The article presents an overview of current foreign studies of the phenomenon of police culture. The content of this phenomenon in the context of police science is considered. Noticed, that in last decades, for the most part, studies of police culture have focused rather narrowly on Anglo-American state policing forms but in recent years police culture has received increased attention in a broader geographical and terminological context. There were presented studies of researchers from Great Britain, China, Netherlands, Norway, United States of America, Sweden, France, the subject of which is the content and specificity of police culture, as well as such aspects of it as a professional identity, pre-professional and professional socialization, the perception of police officers of their role

of crime fighting and community service and attitudes to the norms, due to the organizational culture, the effect of higher education on police culture and the role of storytelling (like a part of canteen culture) in the formation of the police culture. The review leads to the conclusion that there is a direct connection between police work and a unique occupational culture. In the terms of cultural psychology, police culture on the one hand is the culture of the high context in which human behavior is determined by the context of the situation, but individual manifestations of the personality has not particular significance. The requirements of this type of culture allow (and force) the person to behave and express thoughts and feelings in accordance with the situation and environment. On the other hand, police culture can be attributed to the culture of low-context, in which is particularly important stability and consistency of a certain set of personality manifestations in different contexts, regardless of external factors. In this sense, a policeman acts as an indigenous personality with a set of special traits and characteristics which are unique to that culture. The nature of the policing role has created a culture specific to this function. Like any organizational culture, police culture consists of widely shared attitudes, values and norms. The review of the studies evidence on the updating of interest of researchers to this problem in the context of changes in police culture on a global scale, expanding the field of phenomenological research and confirms the need to use foreign experience in the practice of the reform of internal affairs agencies in Ukraine.

Keywords: *organizational culture, police culture, police science, professional identity, professional socialization.*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.217+341.48

А. В. ВОЙЦІХОВСЬКИЙ,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного та міжнародного права
факультету № 4 (кіберполіції)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Досліджено особливості діяльності ЄС у боротьбі з торгівлею людьми; здійснено аналіз міжнародних документів ЄС у зазначеній сфері. Визначено нові організаційно-правові механізми ЄС щодо протидії торгівлі людьми.

Ключові слова: *Європейський Союз, торгівля людьми, Група експертів ЄС щодо торгівлі людьми, Європейський координатор з протидії торгівлі людьми, Європол, Євроюст.*

Voytsihovskyi, A.V. (2016), "Activities of the European Union on combating human trafficking" ["Dialnist Yevropeiskoho Soiuzu shchodo protyidii torhivli liudmy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 18–24.

Постановка проблеми. Торгівля людьми є сучасною формою рабства, порушенням прав людини, що є злочином як проти особи, так і проти держави. За даними Міжнародної організації праці, у світі налічується приблизно 20 млн 900 тис. жертв торгівлі людьми. Однак, незважаючи на масштаб проблеми, кількість випадків, коли винні в цих злочинах були притягнуті до відповідальності, неймовірно мала.

Жертвами торгівлі людьми стають особи, яких переміщують через кордони держав – членів Європейського Союзу з метою подальшого утримання в підневільному стані або для примусової праці. Транснаціональні кримінальні організації, які керують мережами торгівлі людьми, можуть становити загрозу як національній безпеці окремих держав, так і безпеці ЄС у цілому. Тому боротьба з торгівлею людьми посідає одне з провідних місць у політиці ЄС в галузі юстиції, внутрішніх справ і міжнародних відносин.

Оскільки Україна є однією з країн походження і транзиту жертв торгівлі людьми в держави – члени ЄС, дослідження вітчизняного законодавства і гармонізація його з правовими нормами ЄС у цій сфері має надзвичайно велике теоретичне і практичне значення як для України, так і для інших держав, які мають з ЄС спільний кордон.

Означені фактори й зумовлюють **актуальність** теми даного дослідження, його теоретичну і практичну значущість.

Стан дослідження. Проблема торгівлі людьми почали приділяти багато уваги на науковому рівні. Окремі міжнародно-правові питання протидії торгівлі людьми як порушенню прав людини досліджувалися у працях Г. Л. Кохан, Н. В. Плахотнюк, О. В. Святун, А. В. Павленко та ін. Крім того, серед українських дослідників деяких аспектів цієї проблематики слід назвати О. М. Бандурку, Ю. М. Галустян, К. Б. Левченко, В. М. Куц, Т. А. Татаринцева, С. М. Рагушно-го, Ю. С. Шемшученко, М. В. Буроменського, В. Н. Денисова, М. М. Микієвич, І. А. Шваб, О. В. Швед та ін. Їхні праці є методологічним підґрунтям подальшого розкриття, теоретичного уточнення розуміння сучасних міжнародних стандартів забезпечення прав людини, в тому числі у сфері протидії торгівлі людьми.

Метою цієї статті є дослідження особливостей діяльності Європейського Союзу в боротьбі з торгівлею людьми; аналіз міжнародних документів ЄС у зазначеній сфері; визначення нових організаційно-правових механізмів ЄС щодо протидії торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Вперше на проблему протидії торгівлі людьми Європейський Союз звернув увагу наприкінці 80-х років ХХ ст. Так, 14 квітня 1989 р. Європейський Парламент ухвалив Резолюцію про експлуатацію проституції та торгівлю людьми [1], а 16 вересня 1993 р. – Резолюцію про торгівлю жінками [2].

Згодом, 18 січня 1996 р., Європейським Парламентом була ухвалена Резолюція про торгівлю

людьми [3], в якій торгівля людьми проголошується несумісною з мораллю та гідністю і визнається серйозним порушенням прав людини, що потребує спільних зусиль для його запобігання.

На виконання положень зазначених резолюцій 24 лютого 1997 р. Радою ЄС були ухвалені Спільні дії про боротьбу з торгівлею людьми та сексуальною експлуатацією дітей [4]. У документі було закріплено визначення злочину «торгівля людьми» і засади міжнародного співробітництва щодо протидії йому.

У рамках конференції на рівні міністрів внутрішніх справ у м. Гаазі 26 квітня 1997 р. держави – члени ЄС підтвердили свої зобов'язання щодо посилення співробітництва у сфері боротьби з торгівлею людьми, зокрема жінками. Результатом проведеної конференції стало ухвалення Гаазької міністерської декларації європейських рекомендацій щодо ефективних заходів по запобіганню та боротьбі з торгівлею жінками з метою сексуальної експлуатації [5].

Учасники Гаазької конференції визнали, що торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації є серйозною формою міжнародної організованої злочинності, що має тенденцію до швидкого розповсюдження. Декларація рекомендувала залучати до співпраці у сфері протидії торгівлі людьми соціальні, правоохоронні й міграційні органи, неурядові організації та ін.

Незважаючи на те, що Декларація не містить для держав зобов'язальних положень, а також нею не передбачено будь-яких механізмів контролю за її виконанням, вона справила значний вплив на зміст наступних документів, які ухвалювались як у рамках Європейського Союзу, так і в рамках Ради Європи.

У жовтні 1999 р. на засіданні Ради ЄС обговорювалися питання про створення Регіону свободи, безпеки та справедливості. Учасниками засідання були запропоновані конкретні ініціативи у сфері нелегальної міграції та торгівлі людьми. Рада ЄС наголосила на необхідності проведення інформаційних кампаній у країнах з поширенням відомостей щодо можливостей легальної імміграції та для запобігання торгівлі людьми. Державам – членам ЄС рекомендувалося ухвалити нормативні акти, які б передбачали суворіші покарання за злочини, пов'язані з торгівлею людьми.

19 липня 2002 р. Радою ЄС було прийнято Рамкове рішення про боротьбу з торгівлею людьми (2002/629/JHA) [6]. Зміст документа стосувався головним чином положень кримінального законодавства. У ньому було закріп-

лено визначення злочину «торгівля людьми», встановлено максимальний термін покарання для злочинців, причетних до торгівлі людьми, а також передбачено можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, якщо це відповідає законодавству відповідної держави – члена ЄС [7].

Після ухвалення Рамкового рішення за ініціативою Європейської комісії з 18 по 20 вересня 2002 р. у м. Брюсселі було проведено Європейську конференцію щодо запобігання та боротьби з торгівлею людьми – Глобальний виклик для XXI сторіччя. У роботі конференції брали участь представники держав – членів ЄС, країн-кандидатів, держав-сусідів – України, Росії, а також США, Канади, Китаю, міжнародних неурядових організацій та ін. Основною метою конференції було надання можливості для критичної оцінки загальних напрямів у торгівлі людьми і європейської стратегії щодо вирішення проблеми, яка ризикує підірвати фундаментальні цінності і повну реалізацію у сферах свободи, безпеки та правосуддя. Учасники конференції закликали до вжиття конкретних заходів і посилення співпраці щодо захисту жертв і надання їм допомоги, а також до посилення співпраці поліції та судових органів у боротьбі з торгівлею людьми.

Результатом роботи конференції було ухвалення Брюссельської декларації щодо запобігання та боротьби з торгівлею людьми [8]. Документ передбачає подальший розвиток міжнародного співробітництва, реалізацію конкретних заходів, прийняття відповідних стандартів, ознайомлення з позитивною практикою та механізмами запобігання та боротьби з торгівлею людьми. Враховуючи, що Брюссельська декларація передбачила масштабний спектр заходів, цим можна пояснити її програмний характер. На сьогоднішній день вона формує основу діяльності Європейської комісії у сфері протидії торгівлі людьми.

Не припиняючи приділяти увагу проблемі торгівлі людьми, 20 жовтня 2003 р. Рада ЄС ухвалила Резолюцію про ініціативи щодо боротьби із торгівлею людьми, зокрема жінками [9]. У Резолюції зазначено, що торгівля людьми є не лише злочином, спрямованим на сексуальну і трудову експлуатацію осіб, а й становить порушення та неповагу до прав людини. Враховуючи це, Рада ЄС звернулася до держав-членів із пропозицією про необхідність ратифікувати та повністю імплементувати міжнародно-правові документи у сфері протидії торгівлі людьми; підтримувати заходи, спрямовані на створення системи моніторингу

торгівлі людьми з метою обміну оновленими даними та ін.

25 березня 2003 р. Європейська комісія ухвалила Рішення про створення консультативної групи, яка отримала назву «Група експертів ЄС щодо торгівлі людьми» [10]. Група експертів складається з кваліфікованих спеціалістів із досвідом, набутим під час діяльності в уряді держав – членів ЄС, країн-кандидатів та міжнародних організацій, громадських організацій, які беруть участь у боротьбі з торгівлею людьми або займаються науковими дослідженнями в державних або приватних вищих навчальних закладах. Метою діяльності Групи експертів є надання консультацій Європейській комісії з питань, що стосуються протидії торгівлі людьми.

Нині політика ЄС щодо протидії торгівлі людьми регулюється новою Директивою Європейського Парламенту та Ради ЄС щодо запобігання та боротьби з торгівлею людьми та захисту жертв від 5 квітня 2011 р. (2011/36/ЄС) [11]. Директива ґрунтується на положеннях Протоколу про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., та Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 р.

Директива 2011/36/ЄС запроваджує мінімальні правила щодо визначення кримінальних правопорушень та санкцій до фізичних і юридичних осіб, причетних до торгівлі людьми, закріплює спільні положення з метою запобігання цьому злочину та захисту його жертв. Згідно з положеннями Директиви держави – члени ЄС повинні вживати необхідних заходів із метою притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до торгівлі людьми. Особливістю Директиви 2011/36/ЄС є те, що в ній велика увага приділяється захисту жертв злочину та наданню їм допомоги. Держави повинні надавати правову допомогу жертвам торгівлі людьми, а для неповнолітніх жертв передбачені особливі захисні заходи (фізична та психосоціальна реабілітація, можливість відвідувати навчальні заклади, призначення опікуна або піклувальника та ін.).

Директива 2011/36/ЄС передбачає проведення регулярних тренінгів для посадових осіб, проведення інформаційних кампаній та вживання заходів задля зменшення попиту на послуги жертв торгівлі людьми. Окремо у Директиві закріплені зобов'язання держав заснувати посади національних доповідачів або запровадити подібні механізми, які б здійснювали

моніторинг за реалізацією політики боротьби з торгівлею людьми на національному рівні.

З метою координації політики ЄС у сфері протидії торгівлі людьми у 2010 р. у рамках ЄС була заснована посада Європейського координатора з протидії торгівлі людьми. Його завдання полягає у сприянні координації та узгодженості діяльності інститутів, органів та держав – членів ЄС, а також третіх країн і міжнародних організацій у сфері протидії торгівлі людьми [12].

У 2010 р. Група експертів ЄС щодо торгівлі людьми виступила з пропозицією розробити Європейською комісією нову Стратегію щодо протидії торгівлі людьми на період 2012–2016 рр., яка була ухвалена в червні 2012 р. Метою цього документа є забезпечення ефективної координації між усіма суб'єктами, які беруть участь у боротьбі з торгівлею людьми.

У Стратегії визначені пріоритетні напрями і ряд ініціатив у сфері протидії торгівлі людьми, захисту жертв, а також судового переслідування осіб, причетних до торгівлі людьми, а саме: створення спеціалізованих національних правоохоронних підрозділів у сфері протидії торгівлі людьми; створення спільних слідчих груп за участю Європолу та Євроюсту; надання відомостей жертвам про їхні права відповідно до положень міжнародних документів і законодавства держав – членів ЄС; створення європейської бізнес-коаліції по боротьбі з торгівлею людьми для покращення співробітництва між компаніями та заінтересованими сторонами; створення єдиної загальноєвропейської платформи громадських організацій у сфері захисту жертв; підтримка моніторингу Інтернету і соціальних мереж [13].

Необхідно зазначити, що торгівля людьми належить до злочинів, боротьба з якими є одним із завдань Європолу та Євроюсту. Обидві установи Європейського Союзу здатні виконувати важливу роль у міжнародному співробітництві у сфері боротьби з торгівлею людьми.

За допомогою державних підрозділів, які делегують одного чи кількох офіцерів зв'язку до Європолу, держави-члени можуть забезпечувати Європол інформацією та матеріалами, необхідними для боротьби з торгівлею людьми. Забезпечення Європолу інформацією може дати такі результати щодо розслідувань та судових переслідувань у сфері торгівлі людьми, як обмін інформацією між державами-членами і з третіми державами, проведення Європолом оперативного аналізу на підтримку кримінальних розслідувань державами-членами, надання Європолом рекомендацій, експертної і технічної

підтримки у проведенні кримінальних розслідувань державами-членами. Для розслідування всіх правопорушень у межах компетенції Європолу його співробітники можуть брати участь в роботі об'єднаних слідчих груп. Це означає, що співробітники Європолу можуть сприяти усім видам діяльності та обміну інформацією з усіма членами групи відповідно до положень Конвенції про Європол [14].

Із метою налагодження співробітництва у боротьбі зі злочинністю, в тому числі з торгівлею людьми, між Європолом та Україною 4 грудня 2009 р. у м. Києві під час саміту Україна – ЄС була підписана Угода між Україною та Європолом про стратегічне співробітництво (ратифікована Україною 5 жовтня 2010 р.) [15].

Згодом, 11 березня 2015 р. у м. Києві та 19 березня 2015 р. у м. Гаазі, було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європолом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку (ратифікований Україною 4 червня 2015 р.) [16]. Це дасть можливість здійснювати обмін інформацією між Україною та країнами – членами ЄС через Європол у режимі реального часу та сприятиме координації зусиль держав – членів ЄС та України в запобіганні і протидії будь-яким формам міжнародної злочинності, у тому числі проявам торгівлі людьми.

Євроюст є органом ЄС для підвищення ефективності компетентних слідчих і судових органів держав-членів, коли вони проводять кримінальне розслідування тяжких та організованих транснаціональних злочинів. Кожна з держав – членів ЄС представлена в Євроюсті національним представником – прокурором, слідчим або суддею.

Євроюст відіграє важливу роль в усіх справах щодо протидії організованій злочинності, які передаються йому, включаючи справи про торгівлю людьми. У таких справах Євроюст діє на підставі звернення від компетентних органів держав-членів з метою: стимулювати обмін інформацією з приводу відповідних розслідувань та судового переслідування; сприяти виконанню звернень про взаємну правову допомогу; сприяти видачі та виконанню Європейського ордеру на арешт і надавати рекомендації; гарантувати узгодженість паралельних розслідувань тощо.

Слідчі або судові органи держав – членів ЄС, які несуть відповідальність за справи у сфері торгівлі людьми, повинні контактувати зі своїми національними представниками у Євроюсті з метою отримання допомоги. За зверненням компетентних органів держав-членів відповідні національні представники з Євро-

юсту можуть організовувати наради з питань узгодженості роботи за матеріалами судових справ.

Євроюст проводить щорічні стратегічні зустрічі з питань протидії торгівлі людьми для практиків, які спеціалізуються в цій галузі, з метою обговорення існуючих проблем і вироблення відповідної політики щодо розвитку законодавчої бази держав – членів ЄС [14].

8 грудня 2011 р. у м. Гаазі було завершено узгодження проекту Угоди про співробітництво між Україною та Євроюстом. Наразі опрацьовується питання щодо підписання згаданої Угоди.

Як уже зазначалось, Україна на сьогодні є державою походження і транзиту жертв торгівлі людьми в держави – члени ЄС. Україна з ЄС є не лише сусідом, що має з ним спільний кордон, але й стратегічним партнером у багатьох сферах, тому існує зацікавленість у встановленні більш тісних стосунків і розвитку діалогу з широкого кола питань, у тому числі активізації співробітництва у сфері протидії торгівлі людьми. Ця спільна мета вимагає інтенсифікації політичних, економічних, культурних і безпекових відносин, включаючи спільну відповідальність у боротьбі з цим ганебним явищем.

Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони задекларовано прагнення посилення мобільності громадян і розвитку співробітництва у сфері міграції. З цією метою Сторонами взято зобов'язання зосередити співробітництво на спільному запровадженні ефективної та превентивної політики щодо боротьби з нелегальною міграцією, незаконним перетином нелегальними мігрантами державного кордону і торгівлею людьми, а також на захисті жертв таких злочинів [17].

Із метою координації політики щодо протидії торгівлі людьми 20 вересня 2011 р. Верховною Радою України був ухвалений закон «Про протидію торгівлі людьми». Цей Закон визначає організаційно-правові засади протидії торгівлі людьми, гарантуючи гендерну рівність, основні напрями державної політики та засади міжнародного співробітництва у цій сфері, повноваження органів виконавчої влади, порядок встановлення статусу осіб, які постраждали від торгівлі людьми, та порядок надання допомоги таким особам [18].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2015 р. було схвалено Концепцію Державної соціальної програми протидії

торгівлі людьми на період до 2020 р., в якій передбачено створення умов для протидії торгівлі людьми та пов'язаній з нею злочинній діяльності, підвищення ефективності роботи з виявлення таких злочинів та осіб, які їх учиняють, вирішення питання щодо реінтеграції осіб, які постраждали від торгівлі людьми [19].

У рамках співробітництва України з Європейським Союзом у сфері протидії торгівлі людьми проводяться численні робочі зустрічі, форуми, семінари, конференції. Учасники таких заходів мають змогу ознайомитися з міжнародно-правовими документами і законодавством держав – членів ЄС у сфері протидії торгівлі людьми, обмінятися практичним досвідом і корисною інформацією щодо організації боротьби з різними проявами торгівлі людьми; з'ясувати напрями діяльності міжнародних організацій, метою яких є сприяння державам у боротьбі з торгівлею людьми; налагодити тісну взаємодію з урядами країн і громадськими організаціями задля попередження і унеможливлення випадків торгівлі людьми, а також умов, що сприяють вчиненню таких злочинів, тощо.

Незважаючи на позитивні зрушення, нашій державі потрібно вжити широкий спектр заходів, спрямованих на унеможливлення торгівлі людьми, а саме: заходи для підвищення рівня обізнаності громадськості з питань торгівлі людьми для викоренення причин цього явища; забезпечення підвищення професійного рівня фахівців органів та підрозділів, які працюють у сфері протидії торгівлі людьми; посилення взаємодії всіх суб'єктів, які здійснюють заходи щодо протидії торгівлі людьми; виконання рекомендацій міжнародних експертів та правозахисних організацій у зазначеній сфері; розширення участі неурядових громадських організацій у сфері протидії торгівлі людьми; розвиток міжвідомчої співпраці і надання допомоги особам, які постраждали від цього злочину; здійснення моніторингу діяль-

ності закладів надання допомоги (реабілітації) постраждалим від торгівлі людьми та ін. Особливу увагу українській владі потрібно звернути на необхідність протидії таким новим тенденціям, як збільшення масштабів торгівлі людьми з метою трудової експлуатації (економічна ситуація в країні і брак робочих місць підвищують вразливість населення до сучасного рабства), а також з метою сексуальної експлуатації жінок.

Завершуючи наше дослідження, можна зробити **висновок**, що проблемі торгівлі людьми в рамках Європейського Союзу приділяється велика увага. На рівні ЄС прикладаються серйозні зусилля щодо боротьби з витоками цієї проблеми. Будь-які прояви торгівлі людьми розглядаються всіма інститутами ЄС як одні з найбільш серйозних порушень прав людини, і держави повинні докладати спільних зусиль щодо протидії цьому явищу. Характерною особливістю саме політики ЄС щодо протидії торгівлі людьми є те, що головна увага цього інтеграційного об'єднання зосереджена насамперед на забезпеченні дотримання прав людини – жертв цього явища, на створенні умов їх реінтеграції та соціалізації, а це, у свою чергу, сприятиме покращенню ситуації щодо притягнення до відповідальності винних осіб. Такий підхід має слугувати зразком для правотворчої діяльності у сфері протидії торгівлі людьми в Україні.

Викладені у статті положення можуть бути використані практично, а саме в науково-дослідницькій сфері для подальших наукових досліджень цієї проблеми, в науково-освітній сфері під час викладання навчальних дисциплін, у науково-методичній сфері з метою вдосконалення, розробки навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників, а також у процесі організації роботи державних органів різних рівнів публічної влади, визначення напрямів співробітництва між Україною та Європейським Союзом тощо.

Список використаних джерел

1. Resolution on the exploitation of prostitution and the traffic in human beings // Official Journal. – С 120. – 16/05/1989. – Р. 0352.
2. Resolution on trade in women // Official Journal. – С 268. – 04/10/1993. – Р. 0141.
3. Resolution on trafficking in human beings // Official Journal. – С 032. – 05/02/1996. – Р. 0088.
4. Joint Action of 24 February 1997 adopted by the Council on the basis of Article K. 3 of the Treaty on European Union concerning action to combat trafficking in human beings and sexual exploitation of children // Official Journal. – L 063. – 04/03/1997. – Рр. 0002–0006.
5. Гаазька міністерська декларація європейських рекомендацій щодо ефективних заходів по запобіганню та боротьбі з торгівлею жінками з метою сексуальної експлуатації : 24–26 квітня 1997 р. // Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 232–239.
6. Council Framework Decision of 19 July 2002 on combating trafficking in human beings // Official Journal. – L 203. – 01/08/2002. – Рр. 0001–0004.

7. Святун О. Проблема правового регулювання протидії нелегальній міграції в рамках Європейського Союзу на прикладі боротьби з торгівлею людьми / О. Святун, О. Довжук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 71, ч. 1. – С. 84–96.
8. Brussels Declaration on preventing and combating trafficking in human beings // Official Journal. – С 137. – 12/06/2003. – Рр. 0002–0009.
9. Council Conclusions of 8 May 2003 // Official Journal. – С 137. – 12/06/2003. – Р. 0001.
10. Commission Decision of 25 March 2003 setting up a consultative group, to be known as the ‘Experts Group on Trafficking in Human Beings’ (2003/209/EC) // Official Journal. – L 79. – 26.3.2003. – Рр. 25–27.
11. Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on Preventing and Combating Trafficking in Human Beings, and Protecting Victims, Repealing Framework Decision 2002/629/JHA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:101:0001:0011:EN:PDF>.
12. Святун О. Діяльність Європейського Союзу щодо протидії сучасним формам рабства / О. Святун // Європейське право. – 2013. – № 1–2. – С. 139–145.
13. EU Strategy towards the Eradication of Trafficking in Human Beings 2012-2016 : Brussels, 19.06.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/antitrafficking/sites/antitrafficking/files/the_eu_strategy_towards_the_eradication_of_trafficking_in_human_beings_2012-2016_1.pgf.
14. Навчальний посібник у сфері протидії торгівлі людьми для суддів та прокурорів. Ознайомчі матеріали для держав-членів ЄС, асоційованих членів і держав-кандидатів на вступ [Електронний ресурс] // ОБСЄ : [офіц. сайт]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/75880?download=true>.
15. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво : від 4 груд. 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_954.
16. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку : від 11 берез. 2015 р., 19 берез. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a12.
17. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27 черв. 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
18. Про протидію торгівлі людьми : закон України від 20 верес. 2011 р. № 3739-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>.
19. Концепція Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 жовт. 2015 р. № 1053-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-2015-p>.

Надійшла до редколегії 13.04.2016

ВОЙЦИХОВСКИЙ А. В. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ

Исследованы особенности деятельности ЕС в борьбе с торговлей людьми; осуществлён анализ международных документов ЕС в указанной сфере. Определены новые организационно-правовые механизмы ЕС по противодействию торговле людьми.

Ключевые слова: Европейский Союз, торговля людьми, Группа экспертов ЕС по торговле людьми, Европейский координатор по противодействию торговле людьми, Европол, Евроюст.

VOYTSIHOVSKYI A. V. ACTIVITIES OF THE EUROPEAN UNION ON COMBATING HUMAN TRAFFICKING

Ukraine today is one of the countries of origin and transit of victims of human trafficking to the EU Member States, thus, research and harmonization of national legislation with EU legal norms in this area is of great theoretical and practical importance for Ukraine and other countries.

The objective of this article is to study the characteristics of the European Union activities in the fight against human trafficking; analysis of international documents of the EU in this area (resolutions, declarations, framework decisions, directives, strategies); determining new organizational and legal mechanisms of the EU in the sphere of combating human trafficking.

Special attention within the article is paid to the research of the activities of Europol and Eurojust – the EU institutions, which play an important role in establishing international cooperation in the fight against human trafficking.

As a result, the author has noted that the problem of human trafficking within the EU is paid much attention. At the EU level serious efforts exerted to combat the sources of this problem. Any manifestations of human trafficking are considered by all EU institutions as one of the most serious human rights violations, and the states should make joint efforts to combat this phenomenon. A characteristic feature of the EU policy on combating human trafficking is that the main attention of this integration association focuses primarily on ensuring human rights – the victims of this phenomenon, on creating the conditions for their reintegration and socialization, and this, in turn, will improve the

situation to bring to justice those responsible. This approach should serve as a model for legislative activities in combating human trafficking in Ukraine.

Keywords: *European Union, human trafficking, EU Expert Group on Human Trafficking, European coordinator on combating human trafficking, Europol, Eurojust.*

УДК [343.35:351.743]«1920»(477)

В. А. ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРОТИДІЯ ПОРУШЕННЯМ ЗАКОННОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ УСРР У 1920-ТІ РОКИ

Розглянуто деякі негативні аспекти в діяльності міліції в радянській Україні в період нової економічної політики – хабарництво та зловживання владою. Проаналізовано причини цього явища. Розглянуто конкретні випадки виявів корупції та спроби протидії їй.

Ключові слова: *Україна, міліція, законність, корупція, нова економічна політика.*

Grechenko, V.A. (2016), "Combating legality violations within militia activities of Ukrainian SSR in 1920s" ["Protydiia porushenniam zakonnosti v diialnosti militsii USRR u 1920-ti roky"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 24–31.

Постановка проблеми. Історія радянської міліції – це не лише історія протидії злочинності, де міліція виступала активним борцем із криміналітетом. Це також й історія протидії зловживанням у власних лавах, яка почалася разом з утворенням власне радянської міліції. Ця проблема набула суттєвої гостроти у 1920-ті роки з упродовженням непу, поширенням товарно-грошових відносин, тяжких соціально-економічних умов та низького рівня життя, викликаних руйнацією Першої світової та Громадянської воєн. Немає необхідності обґрунтовувати, що протидія злочинності у власних лавах була актуальною і в наступні роки і є такою ж і зараз. Її подолання – важливе завдання становлення поліції в Україні.

Стан дослідження. Незважаючи на актуальність, ця тема не користувалася популярністю. Вважалось недоцільним акцентувати увагу на злочинності в самій міліції. Тому слід відзначити у цьому аспекті лише дослідження українського історика О. К. Міхеєвої [1–3], яка зробила суттєвий внесок у розробку цієї проблеми і стала тут до певної міри першовідкривачем.

Виклад основного матеріалу. Про негативні явища доби становлення міліції в УСРР писав у своїх спогадах співробітник Харківського губрозшуку тієї пори Г. Слуцький: «В той час кримінальний розшук займався багатьма речами, які не мали безпосереднього стосунку до розшукової роботи... Чимало співробітників було звинувачено у хабарництві, зв'язках зі

злочинним світом та дискредитуванні влади... Такий стан речей мав місце приблизно до середини 1923 року» [4, с. 97].

Свідчення Г. Слуцького підтверджуються численними фактами. Як приклад порушення законності з боку працівників міліції можна навести матеріали з архівної кримінальної справи щодо перевищення влади співробітниками Харківської міліції Н. Ф. Федосовим та І. Я. Байдою. У червні 1922 р. ці працівники міліції, перебуваючи у нетверезому стані, намагалися вдертися до квартири якогось Баранникова в м. Харкові, заявляючи, що їм треба зробити в нього обшук. На шум вийшов його сусід Д. І. Федотов – слюсар заводу «Електросила» (нині Харківський електромеханічний завод), який став вимагати ордер на обшук. Ордер не було пред'явлено, роздигненого Федотова вивели з будинку, почали бити, в тому числі руків'ям нагана. Але це побачили люди, які були на вулиці, міліціонери кинули Федотова і втекли. Федотов прибіг до помічника начальника міліції 9-го району м. Харкова Сабілова, який затримав та роззброїв міліціонерів.

Бюро комуністичного осередку заводу «Електросила» надіслало листа до ревтрибуналу при губвиконкомі з проханням розслідувати цю справу і притягти міліціонерів до суворої відповідальності. Цей лист є дуже характерним для того часу і не випадково знаходиться в архівній кримінальній справі на першій сторінці. Не дивує й те, що ще до суду орган низової

компарторганізації вимагає суворо покарати міліціонерів. Слідчий у цій справі Аксельрод написав заключну постанову, де виклав суть справи і, керуючись ст. 210 КПК, постановив віддати під суд Н. Ф. Федосова та І. Я. Байду за обвинуваченням обох у тому, що, «будучи міліціонерами Червоної міліції, дискредитують владу, перевищуючи таку, тобто здійснили дію, яка явно виходить за надані їм повноваження і права та супроводжується насиллям і застосуванням зброї» [5, арк. 62–63].

Помічник прокурора Харківського губтрибуналу Козаренський у своїй постанові встановив, що обвинувальний висновок відповідає вимогам ст. 214 КПК і обставинам справи, запропонував Розпорядчому засіданню затвердити вказаний висновок і віддати обвинувачених під суд, змінивши запобіжний захід на арешт. Судове засідання, яке розпочалося 30 січня 1923 р., заслухало покази підсудних, свідків, дебати сторін, останнє слово підсудних. Федосов був засуджений до 4 років ув'язнення, однак, підпавши під амністію, отримав 2 роки позбавлення волі і 2 роки поразки в правах. Його співучасник Байда відповідно – 3 роки і 1,5. Прохання засуджених про помилування було відхилено Президією ВУЦВК [5].

У січні 1923 р. трибунал у Харкові протягом 8 днів розглядав справу начальника лінійного карного розшуку Лапарєва і частини його агентів. 30 січня після восьмигодинної наради о пів на третю ночі трибунал за напруженої уваги аудиторії, яка, незважаючи на пізній час, залишилася чекати рішення суду, оголосив вирок. Трибунал установив, що начальник лінійного розшуку Лапарєв допускав і потурав зловживанням підлеглих, робив незаконні арешти, чинив опір законним діям ревізійної комісії, висував проти негодних йому осіб необґрунтовані обвинувачення, привласнював речові докази, розкрадав продукти, складав підроблені акти і, нарешті, провокував давання хабара. Трибунал засудив Лапарєва до вищої міри покарання – розстрілу, але із застосуванням амністії знизив покарання до 10-річного позбавлення волі. Заступник Лапарєва Кириленко був засуджений із застосуванням амністії до 2-х з половиною років. Уповноважений розшуку Орленко, який робив неодноразово незаконні обшуки, арешти, відбирав з корисливою особою метою під час обшуків речі, що не підлягають вилученню, після застосування амністії – до 2-х з половиною років. Інформатор Бірюков, що провокував хабарі і приховав своє кримінальне минуле при вступі на службу, – до 3-х років і 3-х місяців із застосуванням амні-

стії. Інші, визнані винуватими в пияцтві й дискредитації влади, частково у привласненні речових доказів, в укладанні підроблених актів, були засуджені до різних строків позбавлення волі, а після застосування амністії від покарання були звільнені [6, с. 57].

А ось інший документ, датований 16 травня 1923 р. Начальник Полтавської окружної міліції Олександр Поляков провів дізнання щодо злочинних дій підлеглих йому начальника резерву С. П. Мірошніченка, комвзводу Ф. Г. Пастухова, старшого міліціонера О. Л. Демочка. Дізнанням було встановлено, що в ніч на 1 і 2 травня старший міліціонер Демочко приводив з кухні, де знаходилися заарештовані дівчата, одну з них в канцелярію резерву, а потім з нею ночував на кухні. У ту ж ніч начальник резерву Мірошніченко і комвзводу Пастухов, повернувшись із міста, були п'яними, зажадали від заарештованих дівчат, які знаходилися в кухні, відкрити їм двері, увійшли до кухні і лягли спати між дівчатами: перший – із Склярвою, а другий – з Федорченко. Мірошніченко цілував Склярвову, силою підкручував її під себе, маючи намір звалтувати, і за опір ляв її, називаючи повією. Потім він порвав панталони Федорченко, вона кричала і цим врятувала свою честь. Скадченкова Галина показала, що Мірошніченко силою ліз під подол сукні до неї і до грудей торкався та наполягав, щоб вона віддалася йому. Начальник Полтавської окружної міліції ухвалив: начальника резерву Мірошніченка С. П., 26 років, партійного, обвинуваченого в посадовому злочині, передбаченому ст. 106 і 109 Кримінального кодексу, комвзводу Пастухова Ф. Г., 26 років, безпартійного – в посадовому злочині, передбаченому ст. 105 і 109 і застосовуючи ст. 117 цього ж Кодексу, і старшого міліціонера Демочка О. Л., 24 років, безпартійного, обвинуваченого в посадовому злочині, передбаченому ст. 109 цього ж Кодексу, віддати до суду, звільнивши їх усіх від займаних посад із виключенням зі списків міліції [7, с. 473–475].

Виїзна сесія Револуційного трибуналу розглянула 18 травня 1923 р. в місті Бердичеві справу начальника Бердичівського ДПУ Примака та його найближчих співробітників – начальника повітової міліції Челованя, начальника карного розшуку Кузьминського та ще кількох співробітників міліції, яких було притягнуто до відповідальності за хабарництво, здирництво та службові злочини. Підсудні брали великі хабарі золотом, сріблом та зерном, при цьому потурали великим крадіжкам спирту з державних гуралень. Арештованого

директора одної з гуралень було звільнено за хабар. Суд засудив Примака, Челованя, Кузьминського та чотирьох їхніх співробітників до вищої міри кари – розстрілу. Інших обвинувачених засуджено до ізоляції на різні терміни з конфіскацією майна [6, с. 84].

Таке явище знайшло своє відображення і в тогочасних віршах (до речі, присвячених ювілею міліції), наприклад: «Ванька, брось свою амбицію, Поступай скорей в милицию – Будешь деньги зашибать... Заорудуешь базарами – Получай себе все даром – и Хоть на печке отдыхай. Наплевать на всех грабителей, Но зато бери с просителей... Не житье, а просто рай» [8].

У 1925–1926 рр. були оприлюднені дві гучні справи щодо корупції та зловживань у міліції. Першою з них стала так звана «херсонська справа» 1925 р. Під слідством і судом опинилися працівники адмінвідділу окрвиконкому та окрміліції. Обвинувальний висновок складав 116 аркушів з детальним описом вчиненого 16-тма працівниками цих органів. Тут містився перелік фінансових махінацій та розтрат, встановлено численні випадки пиятик, з бійками, погрожуваннями зброєю, звалтуваннями, запрошенням повій, з «кришуванням» потрібних людей – начальник відділу культів покривав власника готелю, начальник адмінвідділу домовлявся з перевіряльниками карного розшуку чи ДПУ. Так створювалася «кругова порука» місцевих представників радянської номенклатури, яка пов'язувала їх між собою спільною виною.

Свавілля й беззаконня торкалися різних аспектів життя та економічної діяльності. Наприклад, штрафи за адміністративні та інші порушення накладалися і знімалися довільно – як вважали за необхідне для власної користі. Так, з громадянки Гитлі Арганської було знято штраф за самогоноваріння у розмірі 50 рублів. Підставою стало її пояснення щодо того, що самогон їй був потрібний для персонального користування – для змазування грудей.

Розпочаті розслідування дали значний суспільний резонанс. Почалися перевірки і з боку компартійних органів. Протягом 8 днів – з 4 до 11 червня 1925 р. на Херсонщині працювала комісія ЦК КП(б)У з розслідування вказаних зловживань.

Виявилися факти тяганини в розгляді багатьох справ на стадії попереднього слідства та дізнання з 1922–1923 рр.: 26,6 % справ стосовно посадових злочинів лежали в шафах слідчих не менше одного року, 9,1 % – не менше двох років, 4,6 % – навіть більше двох років. Якщо до цих груп додати й тих, хто перебував під

слідством не менше шести місяців, то, на думку Комісії, можна вважати, що практично 60 % підозрюваних у скоєнні посадових злочинів через такий тривалий період розслідування могли спокійно жити з відчуттям фактичного уникнення покарання [1]. До суду було притягнуто 266 осіб, у тому числі 27 начальників і співробітників міліції, 5 народних суддів і слідчих [9].

4 липня 1925 р. основним винуватцям херсонської справи було винесено вирок: начальника Херсонського окружного адміністративного відділу А. П. Сафронова та начальника Херсонської окружної міліції й заступник начальника окружного адміністративного відділу Г. А. Дитмара засудили до розстрілу; начальника кінного резерву Шаханова, помічника начальника міліції й кримінального розшуку Ф. Г. Купцова, начальника відділу культів Є. М. Титушкіна – до 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією; утримувача готелю С. А. Меєркова – до 6 років позбавлення волі із суворою ізоляцією. Інші обвинувачені були засуджені до ув'язнення терміном від 1 до 5 років. Однак стосовно А. П. Сафронова й Г. А. Дитмара суд постановив клопотати перед ВУЦВК щодо пом'якшення покарання на підставі їхніх революційних заслуг [10]. Розстріл замінили ув'язненням. За статтею 105 (зловживання владою) Кримінального кодексу УСРР було засуджено 70 осіб, за статтею 106 (перевищення влади) – 31, за статтею 113 (розтрати та привласнення) – 130, за статтею 114 (хабарництво) – 31 особу [9].

У 1926 р. «прогриміла» «київська справа» міліції. Вона вражала своєю масштабністю. У Києві 15 квітня 1926 р. перед виїзною сесією Верховного Суду УСРР постало 113(!) обвинувачених міліцейських працівників (з яких 16 – члени партії) та пов'язані з ними громадяни [11].

Факт системної злочинності в київській міліції викрився випадково. У квітні 1925 р. помічник начальника київської губміліції Малишев був призначений начальником окружної міліції в Черкасах. Під час передачі посади Малишевим заступникові начальника київської губміліції Фрадью була виявлена розтрата в 9000 руб., зроблена Малишевим і касиром губміліції Валовим. Малишев у розтраті зізнався і тут же вказав на причетність до цієї розтрати самого Фрадья.

Крім того, відомий бандит Кельманський (на прізвисько Мунчик) перед розстрілом за вироком суду подав заяву на ім'я київського прокурора із проханням приїхати до нього та розповів йому й старшому слідчому про зв'язок

міліції зі злочинним світом, який виявлявся у звичайному розподілі награбованого. За справу взялося ДПУ, і через деякий час було встановлено, що начальник київської губернської міліції й завідувач адміністративного відділу губвиконкому Федір Коваленко через свою дружину Лідію Коваленко регулярно отримували «підношення» від начальників районів, наглядачів та простих громадян, зацікавлених у вирішенні будь-якого питання на свою користь. Ф. Коваленко застрелився сам у своєму кабінеті. Тож судові слухання розпочалися вже без головного обвинуваченого. Сам він до призначення в Києві працював начальником губернської міліції в м. Харкові. За повідомленнями свідків, уже там, у Харкові, Ф. Коваленко завів «добру» традицію «подарунків» від підлеглих у вигляді продуктів та вина. У Києві масштаби діяльності стали значно більшими. У цілому ж на суді йшлося про те, що він брав хабарі з начальників районних міліцій, покривав злочинні дії своїх підлеглих, «підзаробляв» на закупівлях для міліції, відчутно «переплачуючи» постачальникам (за один із прикладів була наведена ситуація із купівлею свистків для міліції – громадяниці Шкодіній у Харкові було виплачено за 9 тис. штук свистків 4,5 тис. рублів, по 50 копійок за штуку, тоді як у Києві ті ж самі свистки можна було б купити за 900 руб., по 10 копійок за штуку).

Правою рукою Ф. Коваленка став його заступник – Сергій Фрадцько, член компартії з 1915 р., робітник, у міліцію прийшов із Червоної Армії, де обіймав командні посади. Саме йому приписували організацію корупційних зв'язків зверху донизу в київській міліції. Міліціонер отримував хабар від пересічного громадянина, передавав наглядачу, наглядач – начальнику району, а останній або персонально, або через вістового передавав «вищій інстанції» – Ф. Коваленку й С. Фрадцьку. Начальники районних міліцій отримували гроші від наглядачів, які «закріплювали» за собою низку магазинів, лавок, готелів, від власників яких отримували щомісячну данину (переважно грошима, однак не нехтували речами й продуктами). Особливо відзначилися в цьому плані три райони міліції Києва – Центральний, Либідський і Подольський (Петровський). Тут «податки» збирали із власників готелів, магазинів, будинків розпусти, самогонщиків, продавців спирту, непманів (як крупних, так і дрібних). У Либідському районі дружина начальника міліції Едуарда Раймана сама ходила по магазинах й накладала на торговців «податки» на ко-

ристь чоловіка. У разі, якщо хтось відмовляв у виплаті, начальник міліції відправляв до «неплатника» наряд міліції з обшуком. Обшуки обставлялися таким чином, щоб завдати якомога більшої шкоди підприємцеві – ламали підлогу, в ресторанах затримували продаж обідів, у готелях обшуки проводили вночі, спеціально, щоб потурбувати клієнтів. Важливим моментом є те, що більшість з обвинувачених протягом усього часу розгляду їхньої справи в суді визнали окремі факти власної злочинної діяльності, однак не усвідомили в повній мірі злочинного характеру власних дій: «Ну промахнувся, зробив пару помилок і за це потрапив у злочинці! ... За пляшку вина, за фунт ковбаси – злочинці!» [11].

На стадії судового розгляду виявилися цікаві деталі, які свідчили про оцінку роботи працівників київської міліції з боку їх співучасників – теж підсудних, але не співробітників міліції. Один із підсудних, Гельфанд, власник ресторану-готелю «Марсель», під час допиту формує своє бачення дій міліції та дає диференціацію її працівників. Він поділяє низових працівників міліції, які були «руками» керівництва у збиранні хабарів, на «порядних» (таких, що брали гроші та робили за це послугу) та «непорядних» (які брали гроші й одразу про це забували). Порядність, як вірно зазначає О. Міхєєва, співвідносила у Гельфанда не із законом на рівні держави, а з правилами позадержавного «чесного» (з точки зору представника ринкової моделі) обміну на рівні міжособистісних стосунків. Разом з тим, як було встановлено судом, система хабарництва охоплювала не всіх працівників міліції, а лише тих, які зрозуміли натяки керівництва та погодилися на таку систему стосунків в обмін на покращення умов роботи та кар'єрний ріст [3, с. 114].

За результатами розгляду в суді справи головні обвинувачувані С. Фрадцько (заступник начальника Київської губернської міліції), Менабде (начальник міліції Центрального району м. Києва), Горський-Умнов (начальник активної частини розшуку й уповноважений ДПУ), Малишев (помічник начальника міліції по Проміліції) виїзною сесією Верховного Суду були засуджені до розстрілу. Засуджені подали до ВУЦВК прохання про помилування, яке було відхилено. Усі засуджені до розстрілу були страчені [2, с. 105].

У загальній структурі злочинності посадові злочини становили близько 7 % серед працівників правоохоронних органів (з урахуванням результатів чисток) – 10–15 % від загального числа працюючих [1, с. 260].

За порушення законності з міліції тоді звільняли не лише керівників губернського рівня чи рядових міліціонерів, а й навіть наркома внутрішніх справ. У кінці 1923 р. посаду наркома внутрішніх справ УСРР обіймав І. Г. Николаєнко (з 21 вересня 1923 р. до 1 січня 1924 р.). Напередодні 1924 р. він був звільнений за... пияцтво! Про це свідчить рішення Центральної контрольної комісії при ЦК КП(б)У, яка в грудні провела спеціальне розслідування поведінки наркома. Її рішення було таким: «За появу на вулиці в нетверезому стані та буйність у районній міліції т. Николаєнку винести сувору догану зі зняттям з роботи в НКВС» [12]. Це був перший і останній випадок в історії українських радянських органів внутрішніх справ, коли їхнього очільника офіційно звільняли з посади за пияцтво. Проте слід зазначити, що це був лише привід до звільнення. Адже І. Г. Николаєнко під час внутрішньопартійної дискусії 1923 р. знаходився на боці опозиції, активно виступав на її підтримку, що й стало реальною причиною його звільнення. Так, 22 жовтня 1923 р. у Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому були присутні 44 представники її керівної верхівки. Вони обговорили внутрішньопартійне становище у зв'язку з листом Троцького та заявою 46-ти. У листі та заяві критикувалася економічна політика керівництва держави та недемократичний режим, що склався у самій компартії [13, с. 173–177]. У виступі Николаєнка містилася пропозиція зважено підійти до обговорення документів опозиції, щоб не нашкодити партійній єдності і «не вибивати» з керівництва Троцького. Проте його пропозиція не була підтримана, а діяльність опозиції розкритикували. Вже після голосування Николаєнко, зазначивши, що ухвалення резолюції означає «заклик до розколу», вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію, в тексті якої вказувалося: «Питання про незгоди між групою Троцького і політбюро ЦК РКП впливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, що нагромадилися у процесі революційної боротьби... Викорінення незгод можливе тільки через партійний з'їзд шляхом персональних комбінацій». На боці Троцького Николаєнко опинився і після публікації 11 грудня 1923 р. у газеті «Правда» його нового листа «Новий курс». Уже 14 грудня на своєму розширеному засіданні політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію із засудженням дій «опозиції», проти голосував лише Николаєнко [14]. Така опозиційність, як бачимо, дорого йому коштувала, хоча формально рішення щодо нього було прийняте відповідно до закону.

Причини порушень законності в діяльності міліції намагався проаналізувати начальник міліції та розшуку УСРР І. К. Якимович. Він зазначав, що зловживання в міліції мали місце в адміністративних органах Херсона, Маріуполя, Первомайська, Тульчина, Києва, а їх причини майже всюди одні й ті самі – засмічення рядів міліції й розшуку випадковим, нестійким елементом, що потрапив в міліційно-розшукове середовище не за покликанням, не для участі в роботі з підтримання порядку, безпеки і впровадження законності серед населення міста й села, а для того, щоб проникнути в органи міліції й розшуку та мати ще особливий «побічний заробіток». Другим не менш сильним чинником причетності працівників міліції та розшуку до тих чи інших упушень, порушень або кримінально карних проступків, пов'язаних зі здирством, хабарництвом, покриттям злочинів і розтратою, було надзвичайно погане матеріальне забезпечення. Нерідко надмірна 16–18-годинна праця на селі рядового працівника оплачувалася заробітком від 10 до 25 руб. на місяць залежно від району. В містах наглядачі і помначрайону отримували від 18 до 48 руб. на місяць частенько при численній сім'ї і за відсутності квартири. Потім – переваженість роботою міліційно-розшукових органів за завданнями різних відомств і організацій, що до їх компетенції не відносяться; послаблення уваги до них і відсутність постійного нагляду за їх роботою з боку місцевих партійних, радянських і професійних організацій. До того ж – слабка культурно-політвиховна робота серед працівників. Усе це стало найголовнішими причинами причетності працівників міліції та розшуку до тих чи інших зловживань або злочинних діянь.

І. К. Якимович наголошував, що скоро розпочнеться чистка міліції й розшуку. Для цього була створена комісія з чистки під головуванням народного комісара внутрішніх справ В. А. Балицького за участю представників від ряду відомств. На місцях розпорядженням центральної комісії створювалися аналогічні окружні комісії під головуванням відповідальних представників виконкомів за участю представників прокуратури, ДПУ та місцевих радянських і професійних організацій [15].

У травні 1926 р. у журналі «Адміністративний вісник» було вміщено повідомлення про діяльність колегії НКВС і відділу міліції та розшуку УСРР щодо підсумків чистки в лавах міліції. В ньому, зокрема, йшлося: «Звітний рік потрібно назвати надзвичайним роком в історії цих органів. Причиною цьому служити

те, що виявилось в цьому році моральне розкладання деяких частин цього великого складного апарату. В результаті виникли ряд судових процесів працівників міліції і розшуку в цілому ряду округів: Херсонському, Маріупольському, Київському та ін. Хвиля цих процесів змусила звернути найсерйознішу увагу на особовий склад міліції і розшуку, а також на вивчення причин злочинності, що кореняться в умовах служби і побуту їх працівників. З цією метою, за директивою найвищих законодавчих органів УСРР, був зроблений всеукраїнський перегляд особового складу органів міліції і розшуку («чищення»). Перегляду піддавалися усі без виключення працівники міліції і розшуку, незалежно від посад, що вони їх обіймали, а

також склад адміністративних відділів. Робота по перегляду особового складу тривала більше півроку. В результаті було знято з посад 11,6 % усього переглянутого складу. Перегляд був дуже суворим, і знімали з посад не лише за вчинені злочини або за підозру в них, але і за пияцтво, неналежний спосіб життя, невідповідність службі і т. п. причини, та все ж відсоток знятих виявився нижчий відсотка вичищених під час Всеукраїнського чищення міліції і розшуку 1923 р. (15 %). Зі знятих 7,9 % притягнуто до кримінальної відповідальності» [16, с. 23].

Злочинність у міліції й розшуку України згідно з висновками народного контролю Робітничо-селянської інспекції, яка провела обстеження цих органів у 1927 р., була такою:

Назва	1925 р.		1926 р.	
	кількість	% від загального числа працівників	кількість	% від загального числа працівників
Зловживання владою, побиття арештованих	546	3,2	719	3,7
Присвоєння, розтрата і хабарництво	366	2,1	234	1,2
Самовільне залишення служби	307	1,8	356	1,8
Всього	1219	7,1	1309	6,7

За перше півріччя 1926/27 р. було зареєстровано 1607 випадків зловживань, що до загального числа працівників міліції і розшуку становить 7,6 %, з них на комсклад припадає 291, на нижчий склад – 1316 випадків. Як видно з наведених цифр, незважаючи на проведене чищення рядів міліції та розшуку України в 1926 р., внаслідок чого 11,5 % усього складу було звільнено, злочинність серед працівників міліції й розшуку в 1926 р. різкого зниження не дала, а в 1926/27 р. дала незначне підвищення. Звертаючись до видів зловживань, необхідно констатувати різке падіння випадків хабарництва. На противагу 1925/26 р., коли великий відсоток зловживань припадав на хабарництво й у більшості випадків на командний склад міст (під час чистки міліції й розшуку України в 1926 р. – найбільший відсоток знятих за хабарництво), 21 % торкнувся комскладу. В 1926/27 р. цей вид злочинності носить одиничний характер взагалі і стосовно командного складу зокрема.

Із проглянутих справ про хабарництво відзначається, що хабародавці в більшості випадків – це торговці і самогонники, а в окремих випадках – службовці й робітники, причому хабарі з боку торговців і самогонників даються в основному за знищення протоколів з виявлення самогону та за порушення обов'язкових

постанов. Головні види зловживань серед працівників міліції були такі: привласнення, розтрата, перевищення влади, використання службового стану та дискредитація міліції [17].

У харківській міліції, за даними адміністративно-міліцейської секції Харківської міськради, станом на 1 травня 1930 р. злочинність серед працівників міліції, щодо яких порушувалися кримінальні справи і які були притягнені до кримінальної відповідальності, така: 1 квартал 1928/29 р. – 40 справ, 2 – 52 справи, 3 – 38 справ, 4 – 39 справ; 1 квартал 1929/30 р. – 41 справа, 2 – 33 справи [18, арк. 18]. З усієї кількості порушених справ значна кількість припадає на посадові злочини, які в більшості через незначність закінчувалися накладенням дисциплінарних стягнень. З наведених вище цифр видно, що загальна кількість кримінальних справ, порушених щодо працівників міліції, поквартально зменшувалася у зв'язку з посиленням виховної роботи серед співробітників міліції.

Висновки. Таким чином, порушення законності з боку працівників міліції в 1920-ті роки було досить поширеним явищем і серйозною проблемою. Разом з тим слід відзначити, що з цим явищем велася певна боротьба і до порушників застосовувалися достатньо суворі заходи, аж до розстрілу. Проте подолати ці

негативні прояви в роботі міліції не вдалося, що було пов'язано з низкою таких об'єктивних чинників, як низький рівень загальної культури, тяжке матеріальне становище, недостатня робота з кадрами.

Список використаних джерел

1. Міхеєва О. К. Випробування владою: посадова злочинність радянської номенклатури великих міст в Україні часів непу (за матеріалами херсонської справи) / О. К. Міхеєва // Схід – Захід. – 2011. – Вип. 15. – С. 243–263.
2. Міхеєва О. «Київська справа»: корупція в українській міліції 1920-х років / Оксана Міхеєва // Схід. – 2011. – № 2 (109). – С. 101–105.
3. Міхеєва О. Критичний дискурс-аналіз та його інтерпретативні можливості щодо публікацій у періодичній пресі (за матеріалами справи київської міліції 1925–1926 рр.) / О. Міхеєва // Схід. – 2011. – № 3 (110). – С. 111–114.
4. Коцан І. Д. Міліція Харківщини у 1917–1930 рр. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Коцан Ігор Дмитрович. – Харків, 2003. – 190 с.
5. Державний архів Харківської області, ф. Р-870, оп. 1, спр. 1, арк. 1–74.
6. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : у 6 т. : наук. вид. / [авт. кол.: М. Г. Вербеньський, О. Н. Ярмиш, Т. О. Проценко, В. О. Криволапчук, В. М. Чисніков, Т. А. Плугатар, В. А. Довбня, О. В. Кожухар] ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; ДНДІ МВС України. – Т. 3. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (грудень 1922 р. – грудень 1930 р.). – Київ, 2015. – 940 с.
7. Погода Ю. В. Історія міліції Полтавщини (матеріали, документи) / Ю. В. Погода, О. Б. Цветов. – Полтава : Барз Інк., 2004. – 500 с.
8. Симонов А. Шестой милицейский октябрь / А. Симонов // Революционный страж. – 1923. – № 3–4. – С. 34–35.
9. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 73, арк. 292–293.
10. Приговор по делу о злоупотреблениях в Херсонской милиции // Коммунист. – 1925. – 4 июля.
11. Орлов А. 113. (К делу киевской милиции) / А. Орлов // Коммунист. – 1926. – 13 апр.
12. Чисніков В. Нарком із «робітничої опозиції» / Володимир Чисніков // Іменем Закону. – 2014. – № 36 (5942). – С. 26–27.
13. Греченко В. А. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918–1941 рр.) : монографія / В. А. Греченко, О. В. Головка. – Харків : НікаНова, 2012. – 402 с.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 131.
15. Якимович І. К. О задачах чистки рядов милиции и розыска республики / И. К. Якимович // Адміністративний вісник. – 1925. – № 1–2. – С. 5.
16. Про діяльність колегії НКВС та відділу міліції та розшуку УСРР // Адміністративний вісник. – 1926. – № 7. – С. 20–25.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 5, оп. 3, спр. 475, арк. 22–48.
18. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 526, арк. 7–20.

Надійшла до редколегії 25.04.2016

ГРЕЧЕНКО В. А. ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НАРУШЕНИЯМ ЗАКОННОСТИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МИЛИЦИИ УССР В 1920-Е ГОДЫ

Рассмотрены некоторые негативные аспекты в деятельности милиции в советской Украине в период новой экономической политики – взяточничество и злоупотребление властью. Проанализированы причины этого явления. Рассмотрены конкретные случаи проявлений коррупции и попытки противодействия ей.

Ключевые слова: Украина, милиция, законность, коррупция, новая экономическая политика.

GRECHENKO V. A. COMBATING LEGALITY VIOLATIONS WITHIN MILITIA ACTIVITIES OF UKRAINIAN SSR IN 1920S

It is noted that the history of the Soviet militia – is not only the history of crime combating, where the militia acted as an active fighter against criminals. It is also the history of combating abuse in their own ranks, which began with the formation of the Soviet militia. This problem has become significant acute in the 1920s with the implementation of the New Economic Policy (NEP), the proliferation of commodity and money relations, serious socio-economic conditions and low living standards caused by the destruction of the First World War and the Civil War. Crime combating within the ranks of the militia was relevant in the coming years and now is the same. To overcome it – is an important task of establishing a new police in Ukraine.

Despite the relevance this topic is not popular. It was considered inappropriate to focus on crime within the police force.

The author has systematized the material on this topic; has considered some of the negative aspects of the militia activities of the Soviet Ukraine during the period of the NEP – bribery and power abuse; has analyzed the causes of this phenomenon. The author has studied the most resonant cases concerning the abuse by the militia officers during this period – «Kherson Case», «Kiev Case», measures that were taken regarding the perpetrators out of the militia. The author has also demonstrated the attitude of the militia leading staff to the causes of these phenomena and the measures taken to overcome them. Some statistics on crime among militia officers have been provided.

It has been summarized that violations of the law by militia officers in 1920s were quite common and very serious problem, but this phenomenon was struggled, quite strict measures even the death sentence were used to the violators. But to overcome these negative effects within the militia activities failed, which was due to a number of objective factors such as low level of general culture, difficult financial situation, lack of work with personnel.

Keywords: Ukraine, militia, legality, corruption, new economic policy.

УДК 340.0:340.1

Л. І. КАЛЕНІЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Харківського національного університету внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЯВИЩЕ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Проаналізовано особливості конституційно-правової, кримінальної, адміністративної, цивільно-правової відповідальності як явищ об'єктивного права. Встановлено основні риси юридичної відповідальності як явища об'єктивного права. Сформульовано дефініцію юридичної відповідальності як явища об'єктивного права.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, конституційно-правова відповідальність, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, форми (види) відповідальності.

Kalenichenko, L.I. (2016), "Legal liability as a phenomenon of objective law" ["Yurydychna vidpovidalnist yak yavyshe obiektyvnoho prava"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 31–37.

Постановка проблеми. Категорія юридичної відповідальності тісно пов'язана зі змістом поняття права, його гносеологічними та аксіологічними аспектами. Юридична відповідальність є однією з гарантій права, саме з її допомогою норми права реалізуються, втілюються в життя шляхом дотримання, виконання, використання, правозастосування.

Стан дослідження. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що проблема визначення категорії «юридична відповідальність» та її форм є однією з актуальних у кожній із базових галузей права. Конституційно-правова, кримінальна, адміністративна, цивільно-правова відповідальність неодноразово були предметом наукових досліджень Ю. Г. Барабаша, Л. М. Баранової, В. І. Борисової, І. Л. Бородіна, В. А. Гуменюка, Г. В. Джагупова, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, А. Ф. Моти, Ю. А. Пономаренка, С. Н. Приступи, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Є. В. Ткаченка та ін. Проте на сьогодні у сфері

конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного права серед науковців немає одноставної точки зору щодо сутності та змісту відповідних форм юридичної відповідальності. У загальнотеоретичній науковій літературі проблема визначення сутності юридичної відповідальності також є невирішеною, хоча була предметом досліджень таких учених, як Н. А. Берлач, В. К. Гришук, О. В. Іваненко, В. А. Кожухар, Д. А. Ліпінський, М. Б. Мироненко, Н. М. Оніщенко, І. А. Сердюк, А. С. Шабуров, М. Д. Шиндяпіна, Л. С. Явич та ін.

У зв'язку з цим, а також беручи до уваги, що юридична відповідальність є явищем об'єктивного права, метою цієї статті є на підставі аналізу особливостей форм юридичної відповідальності як явищ об'єктивного права дослідити її специфічні риси, сформулювати дефініцію.

Виклад основного матеріалу. У загальній теорії права традиційно розрізняють поняття об'єктивного і суб'єктивного права [1, с. 252].

У догматичному розумінні об'єктивне право являє собою структуру принципів, правил і положень належної поведінки в зовнішніх відносинах членів юридичного спілкування, що встановлюються (визнаються) та охороняються публічною владою [2, с. 18]; «сукупність юридичних норм, виражених (зовні об'єктивованих) у відповідних актах держави (закони, кодекси, конституції, укази, ухвали і т. д.)» [3, с. 130].

Зважаючи на викладене, маємо підстави відмітити, що об'єктивне право має зовнішню та внутрішню форми. Зовнішньою формою об'єктивного права є правові нормативні акти та інші джерела (форми) права (правові звичаї, правові прецеденти та нормативно-правові договори), в яких закріплюються норми права. У свою чергу, внутрішньою формою об'єктивного права є система права, яка складається із правових норм, що об'єднуються у правові інститути і галузі права.

У контексті догматичного розуміння об'єктивного права відносини юридичної відповідальності з позиції зовнішньої форми об'єктивного права врегульовуються правовими нормативними актами різної юридичної сили, а з позиції внутрішньої форми об'єктивного права норми права, які врегульовують відносини юридичної відповідальності, становлять підгалузі, інститути тих чи інших галузей права або самостійні галузі права [4, с. 68].

Отже, юридична відповідальність як явище об'єктивного права знаходить своє формальне закріплення у нормативно-правових актах та інших джерелах (формах) права. Норми права, які закріплюють положення юридичної відповідальності, у системі права впорядковуються за основними критеріями розмежування галузей та інститутів права. У зв'язку з цим упорядкована сукупність правових норм, що врегулює певний тип або вид (групу) схожих суспільних відносин за допомогою специфічного галузевого методу правового регулювання, становить конкретні інститути юридичної відповідальності певних галузей, підгалузей системи права.

Кожна галузь права має власну сукупність упорядкованих взаємоузгоджених норм права, що являють собою інститут юридичної відповідальності цієї галузі права. Так, у межах конституційного права існує конституційна відповідальність, у межах адміністративного права – адміністративна, у межах кримінального права – кримінальна відповідальність тощо. Зазначені галузеві види юридичної відповідальності як явища об'єктивного права знаходять своє формальне закріплення у галузевих нормативно-

правових актах та інших джерелах (формах) права відповідної галузі права.

На наш погляд, аналіз нормативно-правових актів основних галузей права та відповідних їх джерел (форм) права, які формально закріплюють зміст галузевих видів юридичної відповідальності (конституційну, адміністративну, фінансову, кримінальну відповідальність тощо), дозволить проаналізувати юридичну відповідальність як явище об'єктивного права. Такий стан речей, на нашу думку, обумовлений змістом гештальт-теорії, згідно з якою сутність цілого можна пізнати через його складові.

Одним із видів юридичної відповідальності є конституційно-правова відповідальність, яка в юридичній літературі розглядається, по-перше, як засіб державного примусу до правопорушників, а по-друге, її суть полягає в настанні негативних наслідків, тобто юридичних санкцій, які застосовуються за порушення конституційно-правових норм [5, с. 34; 6, с. 190].

Конституційно-правова відповідальність як явище об'єктивного права має низку особливостей.

По-перше, підставою настання конституційно-правової відповідальності є порушення норм Конституції, які конкретизуються у конституційному законодавстві: «особливістю конституційно-правової відповідальності є ... те, що правові підстави цього виду відповідальності містяться не у єдиному спеціальному законі (кодексі), як це властиво іншим видам юридичної відповідальності, а у Конституції та поточному конституційному законодавстві України» [7, с. 654]. Тобто конституційно-правова відповідальність урегульована нормами конституційного права, підставою настання конституційно-правової відповідальності є конституційний делікт [5, с. 42].

По-друге, конституційно-правова відповідальність має особливий суб'єктний склад (суб'єктами конституційно-правової відповідальності є органи публічної влади, їх посадові особи, політичні партії та громадські об'єднання, громадяни) [5, с. 43–44].

По-третє, конституційно-правова відповідальність має чітко виявлений політичний характер [5, с. 44].

По-четверте, конституційно-правова відповідальність відрізняється від інших видів юридичної відповідальності наявністю своїх власних особливих санкцій. На думку О. В. Марцеляка, конституційно-правова відповідальність істотно відрізняється від кримінальної та адміністративної відповідальності з точки зору змісту і наслідків санкцій, які застосовуються за

конституційно-правові правопорушення [8, с. 50]. До конституційно-правових санкцій належать: а) визнання роботи державного органу, посадової особи незадовільною; б) дострокове реформування або розформування підконтрольного органу; в) обмеження, позбавлення спеціального статусу; г) тимчасова або повна заборона діяльності; ґ) відставка або усунення з поста; д) визнання нормативно-правового акта неконституційним тощо [7, с. 653].

По-п'яте, конституційно-правова відповідальність спрямована на захист Конституції, стабільності конституційного ладу, прав і свобод особи в Україні. З цього приводу Ю. В. Ткаченко зазначає, що «серед об'єктів конституційно-правової відповідальності є такі «традиційні» для юридичної відповідальності, як власність, здоров'я, майно тощо, та ціла низка особливих об'єктів – територія, суверенітет, влада, розподіл повноважень та ін.» [7, с. 654].

Поряд із конституційно-правовою відповідальністю одним із видів юридичної відповідальності є адміністративно-правова відповідальність. На нормативно-правовому рівні законодавець не формулює офіційну дефініцію «адміністративна відповідальність», не визначає зміст цього правового явища. Положення ст. 23 Кодексу України про адміністративні правопорушення вказують на те, що мірою адміністративної відповідальності є адміністративне стягнення [9, с. 288]. Що стосується адміністративно-правової науки, то як вітчизняні, так і зарубіжні вчені порушують окремі питання адміністративної відповідальності, у межах спеціалізованих досліджень формулюють її поняття.

Аналіз поглядів учених-адміністративістів щодо змісту визначення адміністративної відповідальності дає підстави констатувати, що частина науковців визначають адміністративну відповідальність як сукупність адміністративних правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, які вчинили адміністративний проступок, особливих санкцій – адміністративних стягнень [10, с. 43; 11, с. 23; 12, с. 24]. На думку іншої частини вчених-правознавців, адміністративна відповідальність – це форма реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення [13, с. 107]; вид юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб перед органами виконавчої влади чи судом за порушення адміністративно-правових норм на

основі застосування адміністративних стягнень [14, с. 121]. Існує точка зору, згідно з якою під адміністративною відповідальністю слід розуміти застосування частини заходів адміністративного примусу, а саме адміністративних стягнень [15, с. 88; 16, с. 7].

У контексті зазначених точок зору на сутність адміністративної відповідальності, на нашу думку, доцільно звернути увагу на особливості останньої як явища об'єктивного права.

Отже, для адміністративної відповідальності характерна множинність правових норм, що регулюють різні її аспекти, а також державних органів (посадових осіб), які розслідують, розглядають і ухвалюють рішення у справі про адміністративне правопорушення (проступок), виконують ухвалені рішення [10, с. 39]. Порядок і підстави притягнення до адміністративної відповідальності регулюються системою нормативно-правових актів адміністративного законодавства. Із зазначеного випливає, що однією з особливостей адміністративно-правової відповідальності є те, що вона врегульована нормами адміністративного права. Підставою притягнення до адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення (проступок).

Заходи адміністративної відповідальності застосовуються державними органами, які є суб'єктами виконавчої влади. Перелік державних органів, які мають право застосовувати заходи адміністративної відповідальності, міститься в розділі III КУпАП. Суб'єктами адміністративної юрисдикції є також районні, районні у місті, міські чи міськрайонні суди, судді [5, с. 138]. У результаті притягнення до адміністративної відповідальності застосовуються (реалізуються) санкції адміністративно-правових норм. До винних суб'єктів учинення адміністративних правопорушень застосовуються адміністративні стягнення, передбачені ст. 24 КУпАП.

Процедура застосування адміністративної відповідальності є простішою та оперативнішою, ніж у кримінальному процесі [17, с. 51]. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності є спрощеним, що створює умови для його оперативного та економічного використання [5, с. 138].

Між суб'єктом, який є винним у вчиненні адміністративного правопорушення, і суб'єктом, котрий згідно з положеннями адміністративного законодавства має право накладення адміністративних стягнень, немає відносин службової підпорядкованості. Якщо винна у вчиненні адміністративного правопорушення

особа та орган (посадова особа), який має право накладення адміністративної відповідальності, перебувають у відносинах службової підпорядкованості, йтиметься про дисциплінарну відповідальність [18, с. 120; 5, с. 138; 17, с. 51].

Звернімо окремо увагу на те, що в юридичній науковій літературі деякі вчені-адміністративісти стверджують, що суб'єктами адміністративно-правової відповідальності можуть бути як фізичні, так і юридичні особи [17, с. 51; 19, с. 292–297; 20, с. 295–296]. Відповідно, ця характерна риса адміністративно-правової відповідальності, на наш погляд, також може бути віднесена до особливостей зазначеного конкретного виду (адміністративно-правової відповідальності) досліджуваного правового явища (юридичної відповідальності).

Поряд з адміністративно-правовою відповідальністю одним з основних інститутів права галузей публічного права України є кримінальна відповідальність.

У зв'язку з тим, що нормативно-правові приписи Загальної та Особливої частин кримінального законодавства будуються навколо інститутів кримінальної відповідальності та злочину, визначення змісту дефініцій цих правових явищ на законодавчому рівні, на нашу думку, є вкрай важливим та актуальним завданням сьогодення. У цьому контексті звернімо увагу на те, що на сьогодні у кримінальному законодавстві України немає законодавчої легальної дефініції кримінальної відповідальності, тоді як ч. 1 ст. 11 КК України офіційно інтерпретує злочин.

Відсутність офіційної дефініції поняття «кримінальна відповідальність» на законодавчому рівні «справляє суттєвий вплив на зміст та результати наукових досліджень у сфері кримінального права» [5, с. 258], оскільки поняття «кримінальна відповідальність» є одним із векторів системи координат будь-якого кримінально-правового наукового дослідження.

У кримінально-правовій науковій літературі немає однакості точки зору щодо сутності та змісту кримінальної відповідальності. Вчені в галузі кримінального права неодноразово робили спроби об'єднати існуючі в науковій літературі визначення кримінальної відповідальності у певні групи. Однак у поглядах щодо класифікації визначень кримінальної відповідальності серед учених також нема єдності. Одні науковці об'єднують основні існуючі визначення кримінальної відповідальності у чотири групи [21, с. 17–22]; інші – у п'ять [22, с. 13]; існує точка зору, згідно з якою різноманіття понять досліджуваного явища інтегру-

ється у шість основних концепцій [23, с. 28–34]. На думку Ю. А. Пономаренка, основні визначення поняття «кримінальна відповідальність» необхідно об'єднати у сім груп [5, с. 261–265].

На підставі зазначених інтегрованих підходів до розуміння сутності кримінальної відповідальності вважаємо за доцільне відмітити, що вони розкривають зміст досліджуваного правового явища у контексті як об'єктивного, так і суб'єктивного права.

Що стосується визначення поняття кримінальної відповідальності як явища об'єктивного права, то, на наш погляд, певною мірою обґрунтованими є позиції В. М. Бурдіна [24, с. 72], О. О. Дудорова [25, с. 156, 161], І. В. Красницького [26, с. 61–62, 225], які підтримують прихильників другого підходу до розуміння сутності поняття «кримінальна відповідальність».

Крім того, особливо цінною в контексті дослідження кримінальної відповідальності як явища об'єктивного права, на наш погляд, є дефініція, запропонована Ю. А. Пономаренком. На підставі аналізу наявих у юридичній науковій літературі дефініцій кримінальної відповідальності вчений формулює інтегроване універсальне поняття досліджуваного явища. На думку Ю. А. Пономаренка, кримінальна відповідальність – це передбачені кримінальним законом обмеження прав і свобод особи за вчинення нею кримінального правопорушення [5, с. 13, 276]. Автор окремо наголошує на тому, що кримінальна відповідальність є обмеженням реалізації прав і свобод конкретної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, тобто кримінальна відповідальність настає за вчинення кримінального правопорушення. При цьому обмеження реалізації прав і свобод конкретної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачається нормами кримінального закону [5, с. 269–275].

Із зазначеного випливає, що до основних специфічних рис кримінальної відповідальності слід віднести такі: 1) є обмеженням прав і свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; 2) настає за вчинення кримінального правопорушення, підставою кримінальної відповідальності є кримінальне правопорушення; 3) передбачається нормами кримінального закону.

На відміну від кримінального права інститут відповідальності у цивільному праві не вважається головним, центральним. Такий стан речей обумовлений, з одного боку, предметом цієї галузі права та диспозитивним методом правового регулювання цивільних відносин, а з

іншого, – тим, що більшість відносин, які регулюються нормами цивільного права, виникають із правомірних дій їх учасників [5, с. 67].

Хоча цивільно-правова відповідальність не є центральним інститутом цивільної галузі права, слід окремо відмітити, що вона є однією з гарантій захисту прав і свобод суб'єктів цивільно-правових відносин. Саме цивільно-правова відповідальність тією чи іншою мірою забезпечує реалізацію суб'єктами цивільно-правових відносин їхніх прав та обов'язків. Якщо ж суб'єкти цивільно-правових відносин за власним бажанням не виконують покладені на них законом, договором обов'язки, цивільно-правова відповідальність є, умовно кажучи, інструментом, за допомогою якого забезпечується примусове виконання такого роду зобов'язань.

У зв'язку із зазначеним категорія цивільно-правової відповідальності неодноразово була предметом наукових досліджень цивілістів права. Науковий інтерес до цієї правової категорії, на наш погляд, обумовлений, перш за все, відсутністю в актах цивільного законодавства дефініції, яка б на законодавчому рівні давала офіційне визначення цього правового явища.

Аналіз наукової літератури свідчить, що на сучасному етапі розвитку доктрини цивільно-правової відповідальності більшість учених визнають, що вона як відносно відокремлена правова категорія повинна, з одного боку, виражатися у негативних наслідках, додатковому обтяженні для порушника, з іншого – мати характер еквівалентного відшкодування заподіяних збитків для потерпілого [27, с. 194; 28, с. 492]. Зокрема, І. С. Кантафарова визначає цивільно-правову відповідальність як обумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого, – здійснюється карально-виховний вплив на правопорушників [29, с. 102].

Враховуючи існування різних підходів до розуміння сутності цивільно-правової відповідальності, на наш погляд, у контексті дослідження юридичної відповідальності як явища об'єктивного права доцільно звернути увагу на особливості цього виду відповідальності як явища об'єктивного права. Цивільно-правова відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності має низку специфічних ознак (рис). До них у юридичній науковій літературі традиційно відносять: її майновий характер;

додатковість обмеження; відповідальність юридично рівних суб'єктів один перед одним; компенсаційний (еквівалентний) характер [5, с. 74; 30]; державно-примусовий характер [31, с. 161; 5, с. 71]; суспільний осуд поведінки правопорушника, негативні наслідки її застосування до правопорушника [5, с. 71].

Для аналізу особливостей юридичної відповідальності як явища об'єктивного права, на нашу думку, достатньо надати характеристику цього інституту в базових (фундаментальних) галузях права, до яких належать конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право [32, с. 364]. У зв'язку з тим у нашій статті ми не ставили перед собою завдання охарактеризувати особливості юридичної відповідальності у межах спеціальних (конкретизуючих) галузей права (трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче, фінансове право).

Аналіз особливостей базових галузевих інститутів юридичної відповідальності, а також найпоширеніших підходів до визначення її поняття дає підстави охарактеризувати юридичну відповідальність як явище об'єктивного права на загальнотеоретичному рівні як правову категорію, що: 1) має абстрактну форму [33]; 2) є не персоніфікованою; 3) формально виражається у санкціях відповідних норм галузей права; 4) спирається на державний примус (тісно пов'язана з державою); 5) спричиняє певні негативні наслідки (особистого, майнового, організаційного характеру) для особи, яка вчинила правопорушення; 6) має процесуальну форму втілення (у законодавстві України існує певний порядок, послідовність дій, передбачена для настання юридичної відповідальності); 7) має визначені законодавством підстави настання.

У контексті зазначених ознак юридичної відповідальності як явища об'єктивного права, на наш погляд, теоретично обґрунтованим та універсальним поняттям цієї правової категорії є визначення юридичної відповідальності, запропоноване С. П. Погребняком. Учений визначає юридичну відповідальність як передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу несприятливим наслідком особистого, майнового чи організаційного характеру, яких суб'єкт зазнає за вчинене правопорушення та які індивідуалізовані через належний юридичний акт [5, с. 31].

У цілому погоджуючись із вищевикладеним визначенням юридичної відповідальності, ми вважаємо доцільним у площині аналізу юридичної відповідальності як явища об'єктивного права у змісті її поняття формулювання «індивідуалізовані через належний

юридичний акт» змінити на «процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку», а формулювання «суб'єкт зазнає за вчинене правопорушення» – на «суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав)».

Використання у змісті поняття юридичної відповідальності як явища об'єктивного права формулювання «процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку», на нашу думку, має більш загальний характер, не пов'язане з ухваленням рішення у конкретній юридичній справі, дає змогу розмежувати юридичну відповідальність як об'єктивне явище від розуміння її в суб'єктивній площині права.

У свою чергу, зміна у змісті поняття юридичної відповідальності формулювання «суб'єкт

зазнає за вчинене правопорушення» на «суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав)» дозволить врахувати специфічні риси цивільно-правової відповідальності у змісті поняття досліджуваного явища.

Висновок. Отже, юридична відповідальність як явище об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав) і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку.

Список використаних джерел

1. Крестовська Н. М. Теорія держави і права : підручник ; практикум ; тести / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – Київ : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
2. Черних Є. М. Проблеми поняття права в об'єктивному сенсі / Є. М. Черних // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право. – 2011. – Вип. 1. – С. 14–20.
3. Матузов Н. И. О праве в объективном и субъективном смысле / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1999. – № 4. – С. 129–143.
4. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2009. – 259 с.
5. Проблеми правової відповідальності : монографія / [Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Харків : Право, 2014. – 348 с.
6. Тодька Ю. Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества : учеб. пособие / Ю. Н. Тодька. – Харьков : Факт, 2001. – 382 с.
7. Ткаченко Ю. В. Особливості конституційно-правової відповідальності [Електронний ресурс] / Ю. В. Ткаченко // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 652–656. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_107.pdf.
8. Марцеляк О. В. Заходи конституційно-правової відповідальності учасників виборчого процесу в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Марцеляк // Форум права. – 2005. – № 1. – С. 50–57. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2005_1_9.pdf.
9. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія / В. К. Колпаков. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 528 с.
10. Бородин І. Л. До питання про дефініцію «адміністративно-правова відповідальність» / І. Л. Бородин, В. А. Круглов // Юридичний вісник. – 2012. – № 1 (22). – С. 39–44.
11. Мота А. Ф. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Мота Андрій Федорович. – Хмельницький, 2001. – 171 с.
12. Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення за законодавством України : монографія / Н. В. Хорошак. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 172 с.
13. Шульженко Ф. П. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері економіки : навч. посіб. / Ф. П. Шульженко, Є. В. Невмержицький. – Київ : КНЕУ, 2003. – 171 с.
14. Битяк Ю. П. Административное право Украины (Общая часть) : учеб. пособие / Ю. П. Битяк, В. В. Зуй. – Харьков : Одиссей, 1999. – 224 с.
15. Студеникина М. С. Что такое административная ответственность? / М. С. Студеникина. – М. : Сов. Россия, 1990. – 128 с.
16. Адміністративна відповідальність в Україні : навч. посіб. / [А. Т. Комзюк, В. А. Гуменюк, Г. В. Джагупов та ін.] ; за заг. ред. А. Т. Комзюка. – 3-тє вид., доопр. – Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2007. – 80 с.
17. Іванцов В. О. Адміністративно-правова відповідальність: узагальнюючий підхід до визначення поняття / В. О. Іванцов // Право і Безпека. – 2014. – № 3 (54). – С. 48–53.
18. Петров Ю. А. Административная ответственность / Ю. А. Петров // Государственная дисциплина и ответственность / под ред. Л. И. Антоновой и Б. И. Кожохина. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. – § 5 гл. 2. – С. 101–120.
19. Алехин А. П. Административное право Российской Федерации : учебник / А. П. Алехин, А. А. Кармолицкий, Ю. М. Козлов. – М. : Зерцало, 1997. – 678 с.

20. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / В. К. Колпаков. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
21. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін. – Київ : Атіка, 2004. – 296 с.
22. Кузнецова Н. Ф. Новый Уголовный кодекс Республики Беларусь / Н. Ф. Кузнецова // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 2000. – № 3. – С. 3–14.
23. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 300 с.
24. Бурдін В. М. До питання про поняття кримінальної відповідальності / В. М. Бурдін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 9 (47). – С. 64–74.
25. Дудоров О. О. Про поняття кримінальної відповідальності / О. О. Дудоров // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2007. – № 4. – С. 155–162.
26. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз : монографія / І. В. Красницький. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 232 с.
27. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. Кн. 1. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 722 с.
28. Брагинский М. И. Договорное право: общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 682 с.
29. Каззафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності : монографія / І. С. Каззафарова. – Одеса : Астропринт, 2006. – 264 с.
30. Легеза Ю. О. Розуміння цивільно-правової відповідальності / Ю. О. Легеза // Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 118–125.
31. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В. Ф. Яковлев. – 2-е изд., доп. – М. : Статут, 2006. – 240 с.
32. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.
33. Рабинович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавства / П. Рабинович // Український правничий часопис. – 2004. – № 6 (11). – С. 13–17.

Надійшла до редколегії 26.05.2016

КАЛЕНИЧЕНКО Л. И. ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ЯВЛЕНИЕ ОБЪЕКТИВНОГО ПРАВА

Проанализированы особенности конституционно-правовой, уголовной, административной, гражданско-правовой ответственности как явлений объективного права. Установлены основные черты юридической ответственности как явления объективного права. Сформулирована дефиниция юридической ответственности как явления объективного права.

Ключевые слова: *ответственность, юридическая ответственность, конституционно-правовая ответственность, уголовная ответственность, административная ответственность, гражданско-правовая ответственность, формы (виды) ответственности.*

KALENICHENKO L. I. LEGAL LIABILITY AS A PHENOMENON OF OBJECTIVE LAW

The features of constitutional and legal, criminal, administrative, civil and legal liability as a phenomenon of objective law have been analyzed.

It has been established that legal liability as a phenomenon of objective law is characterized by certain features: 1) has an abstract form; 2) is not personalized; 3) is formally expressed in sanctions of the relevant norms of law branches; 4) is based on state compulsion (closely connected with the state); 5) causes some negative results (of personal, property, organizational nature) for a person, who has committed an offense; 6) has a procedural form of implementation (with the legislation of Ukraine there is a certain order, sequence of actions prescribed for the onset of legal liability); 7) has grounds defined by the law.

The author has formulated a definition of legal liability as a phenomenon of objective law – it is law norms provided by the sanctions, granted by the ability to use the state compulsion, adverse effects of personal, property or organizational nature, which are suffered by the relative law subject for the commission of an offense (violation of subjective rights), and which are procedurally enshrined in the legislation.

Keywords: *liability, legal liability, constitutional and legal liability, criminal liability, administrative liability, civil and legal liability, forms (types) of liability.*

УДК 340.1

М. В. ПАМПУРА,

кандидат юридичних наук,

здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Розкрито сутність і зміст поняття «трансформаційний процес». Розглянуто основні ознаки та особливості процесу політичної трансформації, проаналізовано його співвідношення з іншими формами політичного процесу. Визначено структуру трансформаційного процесу, охарактеризовано його основні складові.

Ключові слова: трансформація, політичний процес, політичний розвиток, модернізація, демократизація, транзит.

Pampura, M.V. (2016), "Content and features of the structure of the modern transformational process" ["Zmist ta osoblyvosti struktury suchasnoho transformatsiinoho protsesu"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 38–42.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сучасної науки є аналіз існуючих форм соціальних змін, характерною рисою яких стає поява нових якостей взаємодії політичної системи і зовнішнього середовища. Проблеми диференціації різних форм політичного процесу, в тому числі й політичного розвитку, спричинили появу цілої низки наукових категорій, що визначають ті або інші стани політичного життя, за яких відбувається зміна політичної системи суспільства. Динаміка політичних процесів аналізується за допомогою таких термінів, як «політичний розвиток», «модернізація», «демократизація», «демократичний транзит» та ін. Це пов'язано насамперед із тим, що поняття політичних змін є достатньо широким – воно містить різноманіття основних взаємозалежних та взаємопов'язаних форм соціально-політичної динаміки, які характеризуються різними темпами і глибиною змін тих чи інших структур, інститутів, а також самого характеру функціонування політичної системи, та, найчастіше, виявляється безпосередньо спрямованим на вироблення нових форм діяльності, пов'язаних з адаптацією політичної системи до мінливих умов і вимог сучасного суспільства.

Стан дослідження. Політичні процеси та форми їх розвитку в сучасній науковій думці досліджувались такими видатними вченими, як З. Бжезінський, С. Гантінгтон, Д. Гелд, Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Д. Растоу, Е. Тоффлер, Ф. Шміттер, П. Штомпка та ін. Значний внесок у розвиток теорії політичних процесів щодо посттоталітарних країн зробили такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як С. Бабенко, В. Гельман, Є. Головаха, В. Горбатенко, Т. Загороднюк, Т. Заславська, Е. Ковтуненко, В. Колісник, О. Куценко, М. Михальченко, Н. Паніна, М. Шульга, В. Ядов та ін. Проте, незважаючи

на велику кількість наукових досліджень у цій сфері, все ще залишаються без відповіді питання щодо сутності і змісту, форм та специфіки внутрішньої структури сучасних соціально-політичних трансформацій, що й зумовлює актуальність даної статті.

Метою статті є дослідження категорії процесу трансформації, що передбачає визначення сутності і змісту поняття «трансформаційний процес», характеристику основних ознак та особливостей структури процесу політичної трансформації як динамічного елемента сучасної державно-правової дійсності.

Виклад основного матеріалу. Однією з форм розвитку політичного процесу є трансформація – набуття політичною системою нових рис, зміна політичних стандартів і цінностей; радикальні структурні зміни, спрямовані на досягнення якісно нового стану системи [1, с. 241]; процес істотної зміни умов і механізмів функціонування політичної системи в цілому або її окремих частин, що приводять до виникнення нових форм політичних організацій та інститутів, до зміни форм державного правління або політичного режиму [2].

Основним змістом трансформаційного процесу є якісна й комплексна зміна структури та функціонування політичної системи суспільства, його динаміка й результативність залежать від здатності політичних інститутів та основних політичних акторів реагувати на внутрішні й зовнішні виклики. Політична трансформація являє собою відбиття спроможності політичної системи адаптуватися до нових соціальних вимог, підтримувати раціональні традиційні структури, а також створювати нові інститути, що забезпечують оптимізацію механізмів «зворотного зв'язку» між владою і громадянами [3, с. 24]. Таким чином, політична трансформація

може бути визначена як процес кардинальних змін характеру, структури й механізмів функціонування політичної системи, спрямований на досягнення якісно нового стану системи – її інституціональної сфери, а також норм, цінностей та моделей політичної поведінки.

Політична трансформація відбувається складно і супроводжується кардинальними змінами характеру взаємовідносин між державою та громадянським суспільством, конфліктом політичних та моральних цінностей, особливо в перехідні періоди. Сучасні дослідники підкреслюють, що політична трансформація є саморегульованим і самокерованим процесом, вільним від жорсткої концептуальної спрямованості, характерної для проєктів політичної модернізації [4, с. 19–20]. Тож трансформацію політичних режимів необхідно відмежовувати від суміжних, але не тотожних категорій «модернізація» і «демократизація» політичних режимів. Під політичною модернізацією розуміють процес оновлення інститутів політичної системи, а також зміна характеру політичних відносин [1, с. 152]; надання політичній системі сучасного вигляду, перетворення відповідно до сучасних критеріїв і вимог [5, с. 99]. На відміну від трансформації модернізація не пов'язана з корінними змінами об'єкта, але зазвичай спричиняє зміни в характері політичних відносин, реалізованих у межах політичної системи, вона може бути спрямована на вдосконалення його структурно-функціональної або управлінської організації. Таким чином, під політичною модернізацією слід розуміти зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових зразків соціальних цілей і створювати нові види інститутів, що забезпечують поступальний соціальний розвиток [6, с. 174].

Що ж стосується демократизації, то вона являє собою певну спрямованість політичного процесу, що характеризується розширенням політичних прав і свобод громадян, політичним та ідеологічним плюралізмом, збільшенням форм участі населення у політичному житті, децентралізацією державної влади, реалізацією принципу розподілу влади, розбудовою громадянського суспільства тощо [1, с. 83–84; 5, с. 49–50]. Таким чином, категорія «демократизація», як і категорія «демократичний транзит», акцентує увагу на змінах у функціонуванні політичних систем, що спрямовані на розбудову демократичного політичного режиму, тобто відбиває ті зміни, які відбуваються в період між розпадом авторитарного режиму і забезпеченням верховенства демократичних принципів реалізації влади. Поняття «трансформа-

ція» також відбиває поступові сутнісні зміни у функціонуванні політичної системи, проте, на відміну від цих категорій, не передбачає заданих, лінійних змін. Трансформація не передбачає обов'язкової наявності вектора змін – вона може бути прогресивною, регресивною, а може мати складний (нелінійний) характер. Головне в трансформації – саме перетворення форм і змісту політичного життя, його інституціональної сфери, норм, цінностей, моделей політичної поведінки [1, с. 241]. Відмінною рисою політичного трансформаційного процесу є зміна структури та всіх ключових елементів політичної системи: політичних інститутів, політичних норм, стратегій політичних акторів, типу легітимності, політичної свідомості і політичної культури суспільства [7, с. 286–287].

Таким чином, більшість існуючих у сучасній науковій літературі категорій, що мають відбивати динаміку розвитку соціальних і політичних систем, належним чином не розкривають реальне різноманіття, складність і багатомірність процесів, які відбуваються в сучасній державно-правовій дійсності. Найбільш продуктивним для аналізу змісту й особливостей сучасних політичних процесів уявляється використання категорії «трансформаційний процес»: ця категорія є нейтральною стосовно оцінки динаміки та напрямків суспільного процесу і, не маючи зайвого ідеологічного навантаження, дозволяє більш адекватно проаналізувати основні чинники, що впливають на характер перебігу політичних процесів, з огляду на їх варіативність і можливу непослідовність, виявити основні тенденції змін у політичній системі, визначивши, зокрема, можливі напрямки змін у взаєминах держави і громадянського суспільства, а також особливості розвитку правосвідомості та правової культури населення.

Політична трансформація базується на трансформаційній активності, що охоплює всі соціально значущі дії, які відбивають реакції індивідів, організацій, груп на зміну інституціональних умов їх життєдіяльності, статусів, прав і можливостей та, у свою чергу, змінюють ці умови. Як зазначає М. Михальченко, внаслідок політичної трансформації відбуваються зміни в соціальній, економічній та духовній структурах суспільства, які своєю чергою можуть або динамізувати або гальмувати політичні зміни [8, с. 667]. При цьому політична трансформація може розглядатися як процес стадіальний, хоча й не безперервний. Так, у довідковій літературі суспільні трансформації визначаються як процеси, що у своєму розвитку проходять кілька послідовних стадій: 1) оцінку існуючого стану

суспільства як системно-кризового; 2) соціальну діагностику, тобто неупереджену, об'єктивну характеристику можливостей та шляхів виходу з кризової ситуації; 3) демонтаж старої системи, ліквідацію її елементів, що не відповідають світовому рівню суспільного розвитку та його тенденціям; 4) нове самовизначення суспільства, висування та обґрунтування шляхів його подальшого розвитку [9, с. 453–454].

У межах класичної концепції модернізації Д. Растоу виокремлював три основні етапи (фази) цього процесу: підготовчу фазу (розширення демократичних свобод), фазу прийняття рішень (визначення курсу на демократичні перетворення), фазу звикання (закріплення демократичних цінностей, інститутів та процедур) [10, с. 10].

Аналізуючи процеси демократизації політичних систем, С. Гантінгтон визначав такі базові стадії політичного розвитку: раціоналізацію влади, диференціацію соціальних, державних та громадських структур; підвищення рівня політичної участі [11, с. 109]. До основних напрямків політичного розвитку дослідник відносив: трансформацію (за якою перехід до демократії здійснюється сильним урядом, що відіграє головну роль у політичному процесі); заміну (що характеризується повним розривом з минулим і сходженням старої еліти з політичної арени); заміщення (за яким демократизація здійснюється під час спільних дій уряду і опозиції) [11, с. 165].

Трансформаційна модель, запропонована Г. О'Доннелом та Ф. Шміттером, передбачає три основні фази:

1) лібералізацію, що забезпечує процес інституціоналізації демократичних прав і свобод у умовах існування старого владного апарату;

2) демократизацію, в межах якої за допомогою виборів та інших демократичних механізмів відбувається зміна структури політичної системи;

3) ресоціалізацію, зміст якої становить завоювання громадянами демократичних норм, цінностей та моделей поведінки, а також сприйняття нових інститутів демократичної політичної системи. При цьому дослідники звертають увагу на можливість виникнення альтернативних, більш складних, нелінійних варіантів посттоталітарної трансформації. Так, зокрема, крім переходу до демократії, вчені виокремлюють і можливість виникнення неконсолідованої демократії (що характеризується неусталеністю демократичних інститутів і цінностей) та різного роду гібридних режимів (що поєднують у собі елементи демократичних та авторитарних режимів) [12], які стають основою для ви-

никнення великої кількості варіантів політичної трансформації [13, с. 45].

У свою чергу, В. Гельман визначає загальну логіку будь-якої трансформації політичної системи таким чином:

1) дестабілізація старої політичної системи;

2) нерівноважний стан політичної системи, за яким старі інститути вже зруйновані, а нові ще не створені;

3) конституювання нової політичної системи;

4) відносна консолідація політичної системи [14, с. 20–21].

Спираючись на досвід посттоталітарної трансформації низки країн Східної Європи, О. Данілов пропонує виділяти такі стадії трансформаційного процесу: 1) переоцінка існуючого стану суспільства та оцінка змісту і масштабів кризи, що має системний характер; 2) соціальна діагностика, тобто неупереджена, об'єктивна характеристика сучасного стану, можливостей і шляхів виходу із кризової ситуації; 3) демонтаж старої системи, ліквідація її очевидних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям; 4) нове самовизначення суспільства, пропозиції та обґрунтування шляхів подальшого розвитку [15, с. 10–11]. На думку О. Бродовської, трансформація може бути розглянута як процес, що складається з трьох взаємопов'язаних напрямків: інноваційного (пов'язаного зі створенням нових, більш ефективних елементів системи), традиційного (що стабілізує, обмежує радикальні перетворення) та дисфункціонального (знищення елементів старої системи та, як наслідок, дезорганізація життєдіяльності суспільства) [3, с. 34].

Найбільш змістовний, на наш погляд, аналіз структури політичної трансформації як динамічного елементу сучасної державно-правової дійсності дає М. Тірських, який пропонує оригінальну модель трансформації політичних режимів, що складається з трьох основних етапів (під якими автор розуміє окремих часовий проміжок існування політичного режиму, що характеризується спільністю процесів, котрі відбуваються у ньому), в межах яких, у свою чергу, виокремлюються чотири стадії трансформаційного процесу [16, с. 17]. На підставі «концепції зовнішніх змін» і з урахуванням аналізу конкретних історичних прикладів трансформації режимів дослідник виділяє:

1) передорганізаційний етап (етап формування передумов майбутньої трансформації та створення умов для її реалізації);

2) організаційний етап (етап здійснення інституціональних і функціональних перетворень,

створення стійкої системи методів державного управління в межах нового режиму);

3) посторганізаційний етап (етап соціалізації нового політичного режиму та його подальшого функціонування).

У межах зазначених етапів трансформації автор пропонує виділяти: 1) стадію деформації існуючого політичного режиму, під час якої відбуваються швидкоплинні процеси з ліквідації найбільш очевидних протиріч в інституціональній, функціональній, ідеологічній та інших сферах; 2) стадію функціональних перетворень, коли відбувається створення нової ідеологічної основи політичного режиму, визначаються ті методи, за допомогою яких повинно здійснюватися політичне управління; 3) стадію інституціоналізації політичного режиму, під час якої створюються та легітимізуються основні інститути, що є обов'язковими для даного режиму; 4) стадію соціалізації політичного режиму, під час якої формується певна суспільна думка й суспільна позиція з приводу перетворень, що відбуваються, а також триває подальше установлення політичного режиму, тобто усвідомлення суспільством сформованого режиму як певної норми суспільно-політичного життя країни. При цьому стадію деформації режиму, на думку дослідника, слід відносити до передорганізаційного етапу трансформаційного процесу, стадії функціональних перетворень та інституціоналізації режиму становлять організаційний етап трансформації, а стадія соціалізації має розглядатися як ключова складова посторганізаційного етапу трансформації [16, с. 17–18].

Висновки. Отже, політична трансформація може бути визначена як процес кардинальних

змін характеру, структури й механізмів функціонування політичної системи, спрямований на досягнення якісно нового стану системи – її інституціональної сфери, а також норм, цінностей та моделей політичної поведінки. Основним змістом трансформаційного процесу є якісна й комплексна зміна структури і функціонування політичної системи суспільства, динаміка й результативність якого залежить від здатності політичних інститутів та основних політичних представників реагувати на внутрішні й зовнішні виклики. Результативність трансформації, як процесу, що відбувається на інституційному, ціннісному та поведінковому рівнях, зумовлюється характером, напрямком та інтенсивністю змін політичної системи, а також ступенем поєднання та збалансованості інституційних та соціокультурних сторін перетворення. При цьому політична трансформація має розглядатися як стадійний процес, що складається з таких основних послідовних стадій: стадії формування передумов трансформації системи відповідно до нових вимог суспільно-політичного життя, деформації існуючої системи; стадії безпосередніх змін, комплексних інституційних і функціональних перетворень структури політичної системи та стадії закріплення нових інститутів, процедур, цінностей і моделей поведінки у політичній та правовій культурі суспільства. Виділення основних стадій трансформаційного процесу дає можливість більш точно підійти до аналізу змін, що відбуваються в політичних системах, установити та проаналізувати основні механізми сучасних трансформаційних процесів.

Список використаних джерел

1. Новейший политологический словарь / авт.-сост. Д. Е. Погорельц, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. – Ростов н/Д : Феникс, 2010. – 318 с.
2. Санжаревский И. И. Трансформация политическая // Политическая наука слов.-справ. : [мультимедий. учеб.-метод. пособие] [Электронный ресурс] / авт. и сост. И. И. Санжаревский. – Изд. 6-е, испр. и доп. – 2015. – Т (буква). – Режим доступа: http://www.glos.virmk.ru/01_t.htm.
3. Бродовская Е. В. Трансформация политической системы современного российского общества: институциональные и социокультурные составляющие : автореф. дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 / Бродовская Елена Викторовна. – Тула, 2008. – 62 с.
4. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции : монография / М. В. Шаповаленко. – Харьков : Изд-во Харьков. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.
5. Политологический словарь / по общ. ред. В. И. Астаховой и Н. И. Панова. – Харьков : Прапор, 1997. – 199 с.
6. Балута Т. Політична модернізація України в процесі сучасної трансформації [Електронний ресурс] / Балута Тетяна // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. – 2015. – № 2 (222). – С. 171–180. – Режим доступу до збірника: [http://n-visnik.oneu.edu.ua/files/archive/nv_2_\(222\)_2015.pdf](http://n-visnik.oneu.edu.ua/files/archive/nv_2_(222)_2015.pdf).
7. Аюпов М. А. Политико-трансформационный процесс и его структура / М. А. Аюпов // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 4. – С. 272–287.
8. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка ; [упоряд. В. П. Горбатенка] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. – Вид. 2-ге, допов. і перероб. – Київ : Генеза, 2004. – 735 с.

9. Философский словарь / авт.-сост. С. Я. Подопригора, А. С. Подопригора. – Изд. 2-е, стер. – Ростов н/Д : Феникс, 2013. – 576 с.
10. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
11. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
12. Шмиттер Ф. Угрозы – дилеммы демократии / Ф. Шмиттер // Пределы власти. – 1994. – № 1. – С. 27–48.
13. Пухкал О. Г. Модернізація політичної системи України: державно-управлінський вимір [Електронний ресурс] / О. Г. Пухкал // Державне управління та місцеве самоврядування. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 3. – С. 41–50. – Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03\(6\)/10pogduv.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03(6)/10pogduv.pdf).
14. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. наброски и теории / В. Я. Гельман // Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 15–29.
15. Данилов А. Н. Переходное общество: проблемы системной трансформации / А. Н. Данилов. – Минск : Харвест, 1998. – 432 с.
16. Тирских М. Г. Трансформация политических режимов: государственно-правовые аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Тирских Максим Геннадьевич. – Челябинск, 2005. – 26 с.

Надійшла до редколегії 12.05.2016

ПАМПУРА М. В. СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ СОВРЕМЕННОГО ТРАНСФОРМАЦИОННОГО ПРОЦЕССА

Раскрыты сущность и содержание понятия «трансформационный процесс». Рассмотрены основные признаки и особенности процесса политической трансформации, проанализировано его соотношение с другими формами политического процесса. Определена структура трансформационного процесса, охарактеризованы его основные составляющие.

Ключевые слова: трансформация, политический процесс, политическое развитие, модернизация, демократизация, транзит.

PAMPURA M. V. CONTENT AND FEATURES OF THE STRUCTURE OF THE MODERN TRANSFORMATIONAL PROCESS

The essence and content of the concept of «transformational process» have been revealed. The main features and characteristics of the process of political transformation have been considered; its correlation with other forms of political process has been analyzed. The structure of the transformational process has been determined; its main elements have been found out and characterized. It is noted that the basic content of the transformational process is qualitative and complex change in the structure and functioning of the political system of the society, the dynamics and effectiveness of which depends on the ability of political institutions and the main political representatives to respond to internal and external challenges. It has been established that the efficiency of transformation as a process that occurs on institutional, integral and behavioral levels is conditioned by the nature, direction and intensity of changes of the political system and the degree of combination and balance of institutional and socio-cultural transformations. It has been proved that the allocation of the main stages of the transformational process enables more accurate approach to the analysis of changes in political systems, define and analyze the basic mechanisms of the modern transformational processes.

Keywords: transformation, political process, political development, modernization, democratization, transit.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 340.69(477)

С. В. ЄВДОКІМЕНКО,

кандидат юридичних наук,

судовий експерт з питань економічних досліджень,

заступник директора ДП «Харківський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою»

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Висвітлено питання організації експертної діяльності в Україні, зокрема щодо проведення судово-економічних експертиз. Підкреслено, що експертами можуть бути залучені в судочинстві як працівники державних спеціалізованих установ, так і приватні особи, які мають статус експерта. Охарактеризовано особливості набуття статусу експерта і вимоги до нього, визначено особливості проведення атестації судових експертів.

Ключові слова: судово-економічна експертиза, експерт, атестація експертів, експертно-кваліфікаційна комісія, професійні знання.

Yevdokimenko, S.V. (2016), "Some aspects of the expert activity's organization in Ukraine in accomplishing forensic and economic expertise" ["Okremi aspekty orhanizatsii ekspertnoi diialnosti v Ukraini shchodo provedennia sudovo-ekonomichnykh ekspertyz"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 43–48.

Постановка проблеми. Реалізація одного з основних принципів невідворотності покарання передбачає максимальне використання у судовому провадженні матеріалів спеціальних економічних знань та обумовлює необхідність призначення і проведення судово-економічних експертиз. Сьогодні потреба у проведенні судово-економічної експертизи виникає під час судового розгляду справ, які потребують глибоких досліджень економічних явищ і процесів, пов'язаних із діяльністю господарюючих суб'єктів. Такий вид експертизи проводиться спеціальною особою – експертом-економістом.

Метою роботи є визначення особливостей організації експертної діяльності щодо проведення судово-економічних експертиз в умовах сучасного господарювання.

Виклад основного матеріалу. В умовах значного обсягу матеріалів справ, що стосуються, зокрема, сфери господарювання, актуальності набуває питання організації судово-економічної експертизи та регламентації діяльності експерта-економіста у процесі проведення експертизи. Судова експертиза в Україні згідно зі ст. 2 закону України «Про судову експертизу» [1] регламентується цим Законом, процесуальним законодавством, іншими законодавчими актами, міжнародними договорами та угодами про взаємну правову допомогу і співробітництво, що регулюють правовідноси-

ни у сфері судово-експертної діяльності. Відповідно до ст. 7 закону України «Про судову експертизу» судово-експертна діяльність в Україні здійснюється державними спеціалізованими установами та відомчими службами, до яких належать:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;
- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;
- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Вказаним Законом передбачено також здійснення судово-експертної діяльності судовими експертами, які не є працівниками вищевказаних державних установ. Зазначені особи вправі проводити дослідження, не віднесені до виключної компетенції державних спеціалізованих установ, за умови наявності у них: відповідної вищої освіти; освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста; належної підготовки в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України; атестації та кваліфікації судового експерта з певної спеціальності; внесення до державного Реєстру, ведення якого покладено на вказане міністерство (ч. 1 ст. 7, ст. 9, 10).

Закон «Про судову експертизу» (ч. 4 ст. 7, ч. 2 ст. 9, ч. 1 ст. 20) не забороняє залучення й інших фахівців з відповідних галузей знань для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними установами, крім судових експертів. Судово-експертна діяльність може здійснюватись на підприємницьких засадах, а також громадянами за разовими договорами. Атестація судових експертів серед працівників підприємницьких структур та громадян здійснюється Міністерством юстиції України або Міністерством охорони здоров'я України відповідно до їх повноважень [2] та у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку.

Аналіз правових норм дає підстави дійти висновку, що за законом пріоритет у проведенні судових експертиз надається державним спеціалізованим установам і службам, яким у переважній більшості (згідно зі статистичними даними) суди доручають виконання експертних досліджень. Така судова практика вважається правильною, оскільки саме державні установи здійснюють спеціальну підготовку судових експертів – отже, мають у своєму штаті кваліфікованих працівників із належним досвідом практичної та наукової роботи, створюють організаційні умови і запроваджують концептуальні інструменти для однакового та правильного застосування експертних методик, що безпосередньо впливає на якість дослідження [3].

Так, відповідно до ст. 8 закону України «Про судову експертизу» та підп. 20 п. 4 Положення про Міністерство юстиції України з метою підвищення результативності наукових розробок і вдосконалення експертної діяльності науково-дослідних установ судових експертиз створено Науково-консультативну та методичну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України. Науково-консультативна та методична рада з проблем судової експертизи (далі – НКМР) є консультативно-дорадчим органом, що створений Міністерством юстиції України з метою вдосконалення наукової роботи, сприяння підвищенню результативності наукових розробок та якості експертної діяльності науково-дослідних установ судових експертиз (судово-експертних установ), що належать до сфери управління Міністерства юстиції. НКМР діє на громадських засадах [4], здійснюючи роботу за такими основними напрямками діяльності судово-експертних установ: наукові дослідження в галузі судової експертизи; експертна практика; підготовка експертних кадрів.

Організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності поклада-

ється на міністерства і відомства, в систему яких входять державні спеціалізовані експертні установи. Для розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створено Координаційну раду з проблем судової експертизи, яка є постійно діючим консультативно-дорадчим органом, що має на меті вироблення єдиних підходів до організації судово-експертної діяльності та вирішення найважливіших питань розвитку судової експертизи, які мають міжвідомчий характер [5].

Проведення науково-дослідними установами судових експертиз наукових розробок із питань організації та проведення судових експертиз, а також проведення експертиз у кримінальних та адміністративних справах спеціалізованими установами фінансується за рахунок Державного бюджету України. Проведення інших експертних досліджень і обстежень державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника. Інші роботи державні спеціалізовані установи, а також фахівці, які не є працівниками цих установ, виконують на договірних засадах.

Посада судового експерта за своєю природою є винятковою, оскільки має певні особливості. З одного боку, робота експерта полягає у проведенні із застосуванням своїх спеціальних знань (із практично необмеженого кола питань – науки, техніки, ремесла тощо) науково обґрунтованого дослідження для встановлення фактів, що мають доказове значення під час розслідування та розгляду справ у судах, з іншого – судовий експерт набуває статусу процесуальної особи під час надання висновку і таким чином у своїй професійній діяльності поєднує статус фахівця з відповідної галузі знань, науковця та процесуальної особи. Крім того, відповідно до ст. 384, 385 Кримінального кодексу України судові експерти можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за неналежне виконання своїх обов'язків. Це суттєво відрізняє роботу професійного судового експерта від інших професіоналів у відповідних галузях знань – працівників установ, підприємств та організацій різних секторів економіки [6].

Саме в науково-дослідних установах судових експертиз (далі – НДУСЕ) Міністерства юстиції України передбачені посади наукових співробітників, основним завданням яких є проведення прикладних наукових робіт, у тому числі й пошукових, пов'язаних з розробкою нових та удосконаленням існуючих методик проведення судових експертиз. Наукові співробітники, як правило, також мають кваліфікацію

судового експерта і залучаються до проведення складних комісійних, комплексних та повторних судових експертиз. Тому створення належного кадрового складу висококваліфікованих професіоналів експертних установ Міністерства юстиції України потребує встановлення особливих вимог до осіб, які можуть обіймати посади судових експертів та керівників різних рівнів НДУСЕ. Відповідно до ст. 8 закону України «Про судову експертизу» організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

На сьогодні в Україні загальна чисельність судових експертів усіх державних спеціалізованих експертних установ і тих, що здійснюють судово-експертну діяльність самостійно на професійній основі (приватних), становить близько восьми тисяч фахівців у різних галузях знань, якими щорічно проводиться понад мільйон судових експертиз. Єдині підходи до належного добору кадрів дають можливість забезпечити належний рівень кваліфікації цих фахівців та як наслідок якість, високий науковий рівень та обґрунтованість експертних висновків.

Доцільним вважається запровадження таких вимог й до державних експертів інших державних спеціалізованих установ (МВС, СБУ, Міноборони, Держприкордонслужби та МОЗ). Також, враховуючи велике значення результатів роботи судового експерта і його відповідальність за надання повних та обґрунтованих висновків, заслуговує на увагу пропозиція щодо запровадження окремих кваліфікаційних вимог і до осіб, котрі мають намір здійснювати судово-експертну діяльність як приватні експерти, а саме в частині вимог до стажу роботи за фахом. З огляду на викладене, пропозиція щодо запровадження кваліфікаційних вимог до осіб, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта, має бути законодавчо закріплена, тому такі положення доцільно відобразити у проекті нової редакції закону України «Про судову експертизу».

Кандидати на одержання кваліфікації за спеціальністю економічної експертизи можуть атестуватися за такими експертними спеціальностями:

11.1. Дослідження документів бухгалтерського, та податкового обліку і звітності;
11.2. Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій;

11.3. Дослідження документів фінансово-кредитних операцій [7].

Фахівці, яким присвоєна кваліфікація судового експерта, вносяться до Реєстру атестованих судових експертів відповідно до ст. 9 закону України «Про судову експертизу». Реєстр атестованих судових експертів є офіційною автоматизованою системою обліку спеціалістів, яким органи дізнання, досудового слідства, суду мають переважно доручати проведення судових експертиз [8].

Підготовку фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, повинні здійснювати вищі навчальні заклади. Першим позитивним кроком в організації підготовки експертів-економістів сьогодні можна вважати введення у навчальні плани вищих навчальних закладів економічних спеціальностей дисциплін «Судова бухгалтерія», «Економіко-правовий аналіз», «Аудит» та інших. Спеціалізація та підвищення кваліфікації працівників державних експертних установ проводиться на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України [9].

Експерт-економіст має бути якісно підготовленим спеціалістом у галузі бухгалтерського та податкового обліку, економічного контролю й аналізу, фінансового і господарського права. Він повинен поєднувати фундаментальну наукову підготовку та глибокі практичні навички, безперервно поповнювати свої професійні знання, володіти високими громадянськими якостями. Крім того, експерт-економіст має знати:

- дисципліни загальноекономічного циклу: мікро- та макроекономіку, статистику, фінанси, грошовий обіг і кредит, основи управління, маркетинг та інші;

- спеціальні дисципліни: бухгалтерський та податковий облік, економічний аналіз, різні галузі права, теорію економічного контролю, міжнародні стандарти і національні нормативи аудиту, контроль та ревізію, оподаткування, господарське, валютне й антимонопольне законодавство, можливості різних видів судових експертиз, процесуальні норми організації та методології проведення ревізій, аудиторських перевірок і судових експертиз;

- основи технології конкретної галузі господарства та стандарти і нормативи цієї галузі, її економіку, методи прогнозування розвитку

та кредитування підприємств відповідно до їх спеціалізації, особливості обліку і звітності різних галузей господарської діяльності для того, щоб мати можливість надати точні та повні відповіді на економічні питання, що стосуються різних галузей національної економіки;

– можливості сучасних технічних засобів збору, передачі та обробки інформації щодо господарської діяльності для використання їх у судово-експертній практиці.

Важливе значення для успішного проведення судово-економічних експертиз має належне інформаційне забезпечення. Перелік матеріалів, що направляється експерту-економісту, залежить насамперед від питань, поставлених перед ним у процесі судового провадження із конкретної справи. Як правило, для експертного дослідження експерту-економісту направляються такі об'єкти:

- первинні документи, де зафіксовані господарські операції, які розглядаються у справі;
- бухгалтерські та інші облікові регістри, в яких відображаються ці операції;
- комп'ютерна інформація;
- форми фінансової та податкової звітності підприємства;
- акти проведених ревізій;
- матеріали інвентаризацій;
- інші офіційні документи (накази про прийом на роботу і звільнення працівників, трудові договори та контракти, договори про повну матеріальну відповідальність, посадові інструкції, різні довідки тощо);
- протоколи допитів обвинувачуваних і свідків, протоколи обшуку, огляду та виїмки документів;
- неофіційні документи, що мають значення для судово-економічної експертизи;
- висновки експертів інших галузей знань [10].

Однак основна діяльність експерта-економіста пов'язана з дослідженням облікових, звітних та інших економічних документів, які відповідно до ст. 99 КПК України можуть бути джерелами доказів із правопорушень. У зв'язку з широким упровадженням комп'ютерних технологій в обліковий процес для оцінки і дослідження інформації, що зберігається в комп'ютері і на магнітних носіях, можуть бути використані дані нового виду судових експертиз – комп'ютерно-технічної. Зокрема, серед діагностичних питань, на які може відповісти експертиза комп'ютерних даних, можна виділити такі:

1. Яка бухгалтерська програма використана в комп'ютері?

2. Чи є дана програма ліцензійною (несанкціонованою) або копією, оригінальною розробкою?

3. Чи використовувалися для обмеження доступу до інформації паролі, приховані файли, програми захисту тощо? Який зміст прихованої інформації?

4. Чи можливе відновлення стертих файлів? Який зміст відновлених файлів?

У таких випадках необхідна участь спеціаліста в галузі електронної обчислювальної техніки під час проведення слідчих дій, оскільки для приховання інформації на комп'ютерах можуть бути встановлені спеціальні захисні програми, які за певних умов автоматично роблять повне або часткове стирання інформації. Тому для збереження облікової інформації під час кримінальних проваджень з економічних злочинів вилучаються всі наявні в суб'єкта господарювання комп'ютери і магнітні носії [9].

Експерт-економіст може досліджувати тільки ті документи, що вже оглянуті, знаходяться у матеріалах судового провадження і надані йому слідчим або судом. У справі може знаходитись кілька екземплярів одного й того ж документа, що дозволяє експерту більш глибоко досліджувати конкретну операцію. Якщо в основу дослідження покладена тільки ксерокопія документа, то експерт повинен відмітити це у своєму висновку. Другий і наступний екземпляри того ж самого документа, написані через копіювальний папір, не завжди є точними копіями першого екземпляра, і для експерта-економіста вони є самостійними об'єктами дослідження.

Висновки. Відзначаємо, що відповідно до вимог діючого законодавства судово-експертна діяльність в Україні здійснюється державними спеціалізованими установами, відомчими службами, судовими експертами, які не є працівниками зазначених організацій, але внесені до державного Реєстру судових експертів, в окремих випадках можуть залучатись фахівці з відповідних галузей знань. Поряд із цим підкреслюємо, що судово-експертна діяльність може здійснюватись також на підприємницьких засадах і громадянами за разовими договорами. Аналіз правових норм та практичної експертної діяльності дає підстави дійти висновку, що за законом пріоритет у проведенні судових експертиз надається державним спеціалізованим установам і службам, яким у переважній більшості (згідно зі статистичними даними) суди доручають виконання експертних досліджень. Таку судову практику слід уважати правильною, оскільки саме державні установи

здійснюють спеціальну підготовку судових експертів – отже, мають у своєму штаті кваліфікованих працівників із належним досвідом практичної та наукової роботи, створюють організаційні умови і запроваджують концептуальні інструменти для однакового та правильного застосування експертних методик, що безпосередньо впливає на якість дослідження.

Аналіз розвитку практичної експертної діяльності дозволяє дійти висновку, що для вдосконалення наукової роботи, підвищення результативності наукових розробок та якості експертної діяльності створено Науково-консультативну та методичну раду з проблем судової експертизи, яка є дорадчим органом.

Питання вироблення єдиних підходів до організації судово-експертної діяльності та напрямів розвитку судової експертизи вирішуються Координаційною радою з проблем експертизи при Міністерстві юстиції України, яка є постійно діючим консультативно-дорадчим органом.

Для ефективного виконання своїх обов'язків експерт-економіст має бути якісно підготовленим спеціалістом у галузі бухгалтерського та податкового обліку, економічного контролю й аналізу, фінансового і господарського права. Він повинен поєднувати фундаментальну наукову підготовку та глибокі практичні навички, безперервно поповнювати свої професійні знання, володіти високими громадянськими якостями.

Список використаних джерел

1. Про судову експертизу : закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
2. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.
3. Узагальнення судової практики про застосування судами кримінально-процесуального законодавства при призначенні судових експертиз і використання їх висновків у кримінальному судочинстві : лист Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивіл. і кримін. справ від 1 черв. 2011 р. № 243-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VRR00026.html.
4. Про затвердження Положення про науково-консультативну та методичну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України : наказ М-ва юстиції України від 27 березня 2012 р. № 470/5 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 27. – Ст. 1016.
5. Про затвердження Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України : постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 1994 р. № 778 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-94-п>.
6. До питання кадрового забезпечення науково-дослідних установ судових експертиз : роз'яснення М-ва юстиції України від 5 серп. 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soc-in.com/rozyasnennya/minjustu/6062-do-pitannya-kadrovogo-zabezpechennya-naukovo-doslidnih-ustanov-sudovih-ekspertiz-ministerstva-yustic.html>.
7. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ М-ва юстиції України від 3 берез. 2015 р. № 301/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15>.
8. Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів : наказ М-ва юстиції України від 29 берез. 2012 р. № 492/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0166-97>.
9. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
10. Дікань Л. В. Судово-економічна експертиза : навч. посіб. / Л. В. Дікань, В. Д. Понікаров, О. В. Кожушко. – Харків : Харків. нац. екон. ун-т ім. С. Кузнеця, 2014. – 432 с.

Надійшла до редколегії 30.05.2016

ЕВДОКИМЕНКО С. В. ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Освещены вопросы организации экспертной деятельности в Украине, в частности проведения судебно-экономических экспертиз. Подчеркнуто, что в качестве экспертов могут привлекаться в судопроизводстве как работники государственных специализированных организаций, так и частные лица, имеющие статус эксперта. Охарактеризован процесс получения статуса эксперта и требования к нему, определены особенности аттестации судебных экспертов.

Ключевые слова: *судебно-экономическая экспертиза, эксперт, аттестация экспертов, экспертно-квалификационная комиссия, профессиональные знания.*

YEVDOKIMENKO S. V. SOME ASPECTS OF THE EXPERT ACTIVITY'S ORGANIZATION IN UKRAINE IN ACCOMPLISHING FORENSIC AND ECONOMIC EXPERTISE

The author of the article has determined that under the current legislation forensic and expert activity in Ukraine is accomplished by the state specialized institutions, departmental services, judicial experts who are not employees of these organizations, but included in the state Register of court experts, in some cases, some experts from relevant fields of knowledge can be involved. It has been emphasized that forensic and expert activity can be also carried out on business basis and by citizens on one-off contracts. The analysis of legal norms and practical expert activity provided grounds to conclude that the priority in conducting forensic expertise according to the law is provided to the state specialized agencies and services, which in most cases are in charge by courts (according to the statistics) with conducting expert studies. This court practice should be considered correct, because it is state institutions realize special training of forensic experts – therefore, have skilled workers with appropriate experience of practical and scientific work within their staff, create organizational conditions and establish conceptual tools for the same and proper application of expert techniques that directly affect the quality of research.

Analysis of the development of practical expert activity has allowed concluding that to improve scientific work, increase the efficiency of scientific research and quality of expert activity the Methodological, Scientific and Advisory Board on the Problems of Forensic Expertise, which is an advisory body, has been established.

The issues of developing common approaches to the organization of forensic and expert activities and areas of the development of forensics are solved by the Coordinating Council on the Problems of Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine, which is a permanent advisory body.

Keywords: forensic and economic expertise, expert, certification of experts, expert and qualification commission, competencies.

УДК [351.74:342.924](477)

О. Ю. ПРОКОПЕНКО,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач кафедри тактико-спеціальної підготовки
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСНОВНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В РЕГІОНІ

Досліджено етимологію та зміст поняття «нормативно-правовий акт», сформульовано авторське визначення цього поняття, виділено групи основних нормативно-правових актів, що регулюють основні нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, органи Міністерства внутрішніх справ України, забезпечення правопорядку, Конституція України, міжнародний акт, кодифікований акт.

Prokopenko, O.Y. (2016), "The main legal acts regulating the activities of the agencies of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as subjects of enforcement the law in the region" ["Osnovni normatyvno-pravovi akty, shcho rehuliuut diialnist orhaniv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy yak subiektiv zabezpechennia pravoporiadku v rehioni"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 48–53.

Постановка проблеми. Будь-яка легітимна діяльність повинна ґрунтуватись і здійснюватись у відповідності до санкціонованих державою правил поведінки. Не є винятком і діяльність органів Міністерства внутрішніх справ України з забезпечення правопорядку в регіоні. При цьому, зважаючи на важливість нормативно-правового закріплення основ вищезгаданої

діяльності, можна стверджувати, що її ефективність прямо залежить від них, а тому в рамках цього дослідження необхідно з'ясувати сутність правових засад діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні, що, безсумнівно, є важливою складовою визначення її методологічних основ у цілому.

Стан дослідження. Проблематиці аналізу нормативно-правових актів, що регулюють діяльність органів Міністерства внутрішніх справ України, присвятили свої дослідження такі вчені, як В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, О. М. Музичук, О. В. Негодченко, В. І. Олефір, В. Ф. Опришко, М. Ф. Орзіх, П. М. Рабинович, О. П. Рябченко, А. О. Селіванов, О. Ф. Скакун, М. М. Тищенко, В. М. Шаповал, В. К. Шкарупа, О. М. Якуба та інші. Проте залишаються не розкриті деякі аспекти, а саме ті, що стосуються правового регулювання діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні. Тому **метою** статті є дослідити та проаналізувати основні нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Правові засади діяльності органів Міністерства внутрішніх справ щодо забезпечення правопорядку в регіоні встановлюються на рівні відповідного нормативно-правового акта. Як зауважують в юридичній енциклопедичній літературі, під нормативно-правовим актом слід розуміти офіційний письмовий документ, який ухвалюється уповноваженим органом держави та встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує певну норму права. Важливо підкреслити, що такі акти перебувають між собою в ієрархічній підпорядкованості, що й визначає юридичну силу кожного з них. Дещо схоже визначення поняття «нормативно-правовий акт» у своєму підручнику «Теорія держави і права» надає О. Ф. Скакун. На думку вченої, він являє собою офіційний акт-документ уповноважених суб'єктів правотворчості, що встановлює (змінює, скасовує) правові норми з метою регулювання суспільних відносин. Нормативно-правовий акт виконує дві рівнозначні функції: функцію юридичного джерела права та функцію форми права, тобто виступає як спосіб існування та вираження норм права. Разом із тим О. Ф. Скакун не обмежуються лише визначенням поняття «нормативно-правовий акт», а й наводить його характерні ознаки: він ухвалюється чи санкціонується уповноваженими органами державної влади (правотворчими органами) або народом (референдум); завжди містить нові норми права або змінює (скасовує) ті, що діють, чітко формулює зміст юридичних прав та обов'язків; відповідає Конституції України та міжнародним договорам держави, не суперечить актам вищої юридичної сили; ухвалюється в формах, встановлених для кожного із суб'єктів право-

творчості Конституцією України, а також законами про нормативно-правові акти; складається з додержанням правил нормотворчої техніки – має форму письмового акта-документа та суворо визначені реквізити; ухвалюється з додержанням визначеної процедури; доводиться до відома населення у встановленому законом порядку – публікується в офіційних спеціальних виданнях з обов'язковою відповідністю автентичності тексту офіційного зразка [1, с. 446]. Отже, з аналізу вищевикладеного випливає, що розглядати нормативно-правові акти як такі, в яких визначено правові засади діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України щодо забезпечення правопорядку в регіоні необхідно з урахуванням їх ієрархічної побудови.

Так, основоположним нормативно-правовим актом, і таким, що має найвищу юридичну силу, в положеннях якого встановлено правові засади всіх без винятку суб'єктів правового життя, виступає Конституція України від 28 червня 1996 року. Звичайно, в її положеннях не містяться конкретні згадки про діяльність уповноважених суб'єктів, у тому числі й органів Міністерства внутрішніх справ України, щодо забезпечення правопорядку в регіоні, натомість Основний Закон України визначає засади такої діяльності. Зокрема, конституційні норми визначають, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України (ст. 6); гарантується звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України (ст. 8); забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16); захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу; забезпечення державної безпеки та захист державного кордону України покладаються на

відповідні військові формування й правоохоронні органи держави, організація та порядок діяльності яких визначаються законом (ст. 17); правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ст. 19); громадяни мають рівні конституційні права та свободи й є рівними перед законом (ст. 24) тощо [2]. Вищезгадані конституційні приписи реалізуються через діяльність компетентних державних органів, зобов'язують їх діяти з метою забезпечення зазначених соціальних цінностей і спрямовуються на недопущення незаконного й необґрунтованого обмеження прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб. Конституційні положення встановлюють основи правового життя, а тому органи Міністерства внутрішніх справ України під час забезпечення правопорядку в регіоні в першу чергу керуються приписами Конституції України.

Одне з найважливіших місць серед нормативно-правових актів, за допомогою яких визначаються правові засади діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України щодо забезпечення правопорядку в регіоні, посідають чинні міжнародні договори України. Як зазначено в ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [2].

Відповідно до закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року міжнародний договір України – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [3]. Як впливає з вищенаведеного законодавчого визначення поняття «міжнародний договір», його назва не впливає на його кінцеве значення. Так, в юридичній енциклопедичній літературі зазначається, що міжнародний договір є одним з основних джерел міжнародного права, угодою між державами і/або іншими суб'єктами міжнародного права, що регулює їх взаємовідносини в певній сфері шляхом установлення, зміни або припинення для її учасників прав та обов'язків згідно з основними принципами міжнародного права.

У контексті вищевикладеного слід зазначити, що міжнародні договори України, так само як і Конституція України, містять здебільшого

основоположні правові засади діяльності органів внутрішніх справ як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні, тобто не визначають конкретних заходів такої діяльності. Серед таких міжнародних нормативно-правових актів у першу чергу слід назвати Загальну Декларацію прав людини від 10 грудня 1948 року. Як проголошено в Декларації, завданням, до виконання якого повинні прагнути всі народи й усі держави, є те, щоб кожна людина та кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод та їх забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального й ефективного визнання та здійснення їх як серед народів держав – членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією [4]. Окрім цього, варто назвати Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року, положення якого визначають, що кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку й у порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, ужити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включно, зокрема, з ужиттям законодавчих заходів. При цьому держави зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в зазначеному Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини [5].

Особливе місце серед інших міжнародно-правових актів посідає Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. Цей міжнародний акт визначає, що кожна держава, яка бере в ньому участь, зобов'язується: забезпечити будь-якій особі, права та свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні; забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, розвивати можливості судового захисту; забезпечити застосування компетентними властями

засобів правового захисту, коли вони надаються [6].

Говорячи про значення міжнародних договорів України як провідних правових засад діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні, слід підтримати позицію О. І. Безпалової, яку вона обстоює в своєму дослідженні, присвяченому адміністративно-правовому механізму реалізації правоохоронної функції держави. Зокрема, вчена наголошує на тому, що сучасні тенденції до глобалізації різноманітних процесів суспільного розвитку та виникнення нових загроз існуючому стану безпеки (як національної, так і міжнародної) зумовлюють необхідність запровадження якісно нових взаємовідносин між державами, налагодження ефективного співробітництва, вироблення та запровадження єдиних стандартів управління в найбільш значущих сферах суспільного життя [7, с. 211]. Зазначимо, що органи Міністерства внутрішніх справ України повною мірою задіяні як суб'єкти міжнародного права й укладають від свого імені відповідні міжнародні договори, дія яких спрямована в тому числі й на визначення правових засад діяльності із забезпечення правопорядку в регіоні. Як приклад вищезгаданих міжнародних договорів можна назвати такі: Угоду про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Польща в боротьбі зі злочинністю від 12 березня 1992 року, Угоду про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Чехії від 6 вересня 1993 року, Угоду про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Соціалістичної Республіки В'єтнам від 15 березня 1995 року, Угоду про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України і Міністерством громадської безпеки Китайської Народної Республіки від 6 вересня 1994 року, Спільну заяву про співробітництво між органами міліції Міністерства внутрішніх справ України і поліції Державного міністерства внутрішніх справ Баварії від 24 квітня 1992 року та багато інших.

Наступну групу нормативно-правових актів, на рівні яких визначено правові засади діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні, складають кодифіковані акти. Як зауважує О. Ф. Скакун, кодифікація являє собою вид систематизації нормативних актів, що полягає в їх удосконалюванні шляхом змі-

ни змісту юридичних норм, які там містяться, пов'язаних спільним предметом правового регулювання (усунення суперечностей, прогалін, відновлення), та в об'єднанні в новий єдиний нормативно-правовий акт. Кодифікація, наголошує вчена, виражається в підготовці та ухваленні нових актів, до яких належать узгодженні між собою норми колишніх актів, що виправдали себе, та нові нормативні приписи [1, с. 76]. Серед кодифікованих нормативно-правових актів, які, без сумніву, визначають правові засади діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні, слід назвати такі: Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року, завданням якого є охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ та організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного та неухильного додержання Конституції та законів України, поваги до прав, честі й гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством; Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року, який має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку й громадської безпеки, довілля та конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам; Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року, завданням якого є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Досліджуючи правові засади діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України щодо забезпечення правопорядку в регіоні, зокрема ті, які визначено на рівні кодифікованого законодавства, варто звернути увагу на те, що Кодекс України про адміністративні

правопорушення був ухвалений ще за радянських часів. Більш того, в зазначений кодифікований акт було внесено сотні законодавчих поправок. Неодноразово в науково-правових колах гостро порушувалося питання щодо моральної застарілості Кодексу України про адміністративні правопорушення, оскільки він не відповідає вимогам і викликам сучасного правового життя. Окрім вищезазначеного, слід звернути увагу на той факт, що одним з головних завдань органів Міністерства внутрішніх справ України, пов'язаних із забезпеченням правопорядку в регіоні, виступає попередження, виявлення, розкриття та розслідування правопорушень, зокрема кримінальних. При цьому Кримінальний процесуальний кодекс України поділяє кримінальні правопорушення на злочини та кримінальні проступки. Як приклад зазначимо, що в п. 7 ч. 1 ст. 3 (визначення основних термінів Кодексу) закон України про кримінальну відповідальність визначено як законодавчі акти України, які встановлюють кримінальну відповідальність (Кримінальний кодекс України та закон України про кримінальні проступки) [8]. Разом із тим на сьогодні закон України «Про кримінальні проступки» й досі відсутній, а в чинному Кримінальному кодексі й згадки не має про такий інститут, як «кримінальний проступок». При цьому така ситуація спостерігається вже декілька років, що без сумніву ускладнює виконання повсякденних завдань як органам внутрішніх справ у цілому, так і іншим правоохоронним органам, які в своїй діяльності керуються положеннями згаданих вище кодифікованих актів законодавства.

Зазначимо, що на розгляді в Верховній Раді України перебуває проект закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» від 17 жовтня 2013 року № 3438. Автори законопроекту пропонують розуміти під кримінальним проступком діяння, за яке передбачається покарання у вигляді арешту на строк не більше шести місяців, обмеження волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад тисячу неоподаткованих мінімумів доходів громадян [9]. Як

зазначено в пояснювальній записці до цього законопроекту, його метою є здійснення поступової декриміналізації злочинів, обмеження сфери застосування покарань, пов'язаних із позбавленням волі, із заміною їх такими заходами кримінально-правового впливу, які не тягнуть за собою судимості, тобто в цілому – послаблення кримінально-правової репресії, а також приведення у відповідність до положень Кримінального процесуального кодексу України законодавчих актів, якими регулюються суспільні відносини кримінально-правового характеру [10]. Зазначимо, що ми погоджуємося з авторами законопроекту стосовно того, що необхідності ухвалювати окремий закон, положення якого регламентуватимуть інститут кримінального проступку, немає, а законодавчі зміни необхідно внести лише в кримінальне законодавство, в першу чергу в Кримінальний кодекс України. Зокрема, слід погодитись із тим, що недоцільним є об'єднання кримінальних проступків в окремому Кодексі або Законі про кримінальні проступки, оскільки його загальні положення майже повністю дублюватимуть положення Загальної частини Кримінального кодексу України. Зокрема, це стосується суб'єктів протиправних діянь, форм вини, співучасті, повторності та сукупності, обставин, які виключають суспільну небезпеку та протиправність, звільнення від покарання тощо. Такий стан правового регулювання не відповідатиме принципу уніфікації кримінального законодавства та мінімізації нормативного матеріалу. Поряд із цим ускладниться також і правозастосовна практика, особливо це стосується розмежування різних видів караних діянь [10].

Висновки. Таким чином, слід зазначити, що на сьогодні гостро стоїть проблема, пов'язана з оновленням національного кодифікованого законодавства, яке встановлює правові засади діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України як суб'єктів забезпечення правопорядку. По-перше, необхідно якнайшвидше ухвалити новий кодифікований акт про адміністративні правопорушення, по-друге, необхідно внести поправки в кримінальне законодавство задля узгодження його положень

Список використаних джерел

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Харків : Еспада, 2009. – 752 с.
2. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Про міжнародні договори України : закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

4. Загальна декларація прав людини : від 10 груд. 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
7. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія / О. І. Безпалова. – Харків : НікаНова, 2014. – 544 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.
9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків : проект закону України від 17 жовт. 2013 р. № 3438 [Електронний ресурс] / вносяться нар. деп. України В. С. Малишевим. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=48706&pf35401=279210>.
10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=48706&pf35401=279397>.

Надійшла до редколегії 11.05.2016

ПРОКОПЕНКО А. Ю. ОСНОВНЫЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ АКТЫ, РЕГУЛИРУЮЩИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ КАК СУБЪЕКТОВ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВОПОРЯДКА В РЕГИОНЕ

Исследованы этимология и содержание понятия «нормативно-правовой акт», сформулировано авторское определение этого понятия, выделены группы основных нормативно-правовых актов, регулирующих основные нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность органов Министерства внутренних дел Украины как субъектов обеспечения правопорядка в регионе.

Ключевые слова: нормативно-правовой акт, органы Министерства внутренних дел Украины, обеспечения правопорядка, Конституция Украины, Международный акт, кодифицированный акт.

PROKOPENKO O. Y. THE MAIN LEGAL ACTS REGULATING THE ACTIVITIES OF THE AGENCIES OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE AS SUBJECTS OF ENFORCEMENT THE LAW IN THE REGION

The author has emphasized on the importance of legal securing the bases of the activities of the agencies of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (MIA) in enforcing the law in the region. Etymology and content of the term «legal act» have been studied. Legal acts that define legal basis of the activities of the agencies of the MIA in enforcing the law in the region have been considered based on their hierarchical structure. It has been proved that the Constitution of Ukraine dated from June 28, 1996 acts as the fundamental legal act having the highest legal force, and which provisions establish legal basis of all subjects of legal life. It has been noted that the Constitutional provisions establish the foundations of legal life, so the agencies of the MIA while enforcing the law in the region are primarily governed by the regulations of the Constitution of Ukraine. The author argues the position that international treaties of Ukraine occupy one of the most important places among legal acts, which assist to determine legal basis of the activities of the agencies of the MIA in enforcing the law in the region. Special attention is paid to the characteristics of the codified legal acts, at the level of which the author has defined legal basis of the activities of the agencies of the MIA as subjects in enforcing the law in the region.

The author has grounded the conclusion that at the present time there is an acute problem connected to updating national codified legislation, which establishes the legal basis of the activities of the agencies of the MIA as subjects of enforcing the law. First, it is necessary to adopt new codified act on administrative offences as soon as possible; secondly, there is the need to amend the criminal law to harmonize its provisions.

Keywords: legal act, agencies of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, enforcement of the law, Constitution of Ukraine, international act, codified act.

УДК 340.111.5:061.2(477)

С. І. СУБОТА,*ад'юнкт**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВА ОСНОВА ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ

З'ясовано, що правова основа взаємодії нової української поліції та інститутів громадянського суспільства – це сукупність нормативно-правових актів законодавчого, підзаконного рівнів, які регулюють відносини, пов'язані зі спільною діяльністю Національної поліції та інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, правоохоронні органи, поліція, правова основа, нормативно-правовий акт, громадські формування, засоби масової інформації.

Subota, S.I. (2016), "Legal basis for interaction between the institutions of civil society and new Ukrainian police" ["Pravova osnova vzaiemodii instytutiv hromadianskoho suspilstva ta novoї ukrainskoi politsii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 54–59.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямків забезпечення правопорядку й суспільної безпеки в сучасній Україні є створення умов для організації та здійснення взаємодії інститутів громадянського суспільства і нової української поліції. Процеси організації та здійснення такої взаємодії потребують нормативно-правового регулювання, створення певної правової основи.

Стан дослідження. В юридичній науковій літературі у процесі дослідження окремих аспектів взаємодії інститутів громадянського суспільства та поліції О. Ф. Андрійко, І. П. Голосніченко, В. Ф. Захаров, І. Г. Кириченко, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, М. В. Корнієнко, О. С. Проневич, В. В. Шендрик, О. С. Юнін, О. Н. Ярмиш та інші торкнулись і питань правової основи такої взаємодії. Проте слід відзначити, що безпосередньо правова основа взаємодії інститутів громадянського суспільства та нової української поліції не була предметом окремого теоретико-правового дослідження.

У зв'язку з тим **метою** цієї статті є визначити й проаналізувати правову основу взаємодії інститутів громадянського суспільства та нової української поліції.

Виклад основного матеріалу. Аналіз нормативно-правових актів, які становлять правову основу взаємодії інститутів громадянського суспільства та Національної поліції, дає підстави стверджувати, що базовим, основним законодавчим документом, що регулює порядок залучення населення та інститутів громадянського суспільства до охорони громадського порядку і профілактики правопорушень, є Конституція України.

Положення ст. 36 Конституції України закріплює за громадянами нашої держави право

на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод, а також для задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [1]. У свою чергу, положення ст. 27 найвищого за юридичною силою законодавчого акта нашої держави надають право кожному громадянину захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [1]. Таким чином, конституційні норми закладають підвалини для об'єднання громадян, метою діяльності яких буде захист свого життя, здоров'я та життя і здоров'я інших людей. Під час здійснення такої діяльності об'єднання громадян співпрацюють із правоохоронними органами, і це дає нам підстави стверджувати, що конституційні норми містять вихідні положення у сфері взаємодії поліції з населенням, інститутами громадянського суспільства.

Зважаючи на те, що конституційно-правові норми є нормами загальної та прямої дії, а отже, потребують своєї деталізації на галузевому нормативно-правовому рівні, цілком доцільно, на наш погляд, що законодавець врахував і розкрив їх під час своєї подальшої законодавчої діяльності.

Так, закон України «Про громадські об'єднання» визначає правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, гарантованого Конституцією України, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань [2]. Стаття 1 цього Закону тлумачить визначення громадського об'єднання як добровільного об'єднання фізичних осіб та (або) юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних,

соціальних, культурних, екологічних та інших, інтересів [2]. При цьому законодавець окремо зазначає, що громадське об'єднання за організаційно-правовою формою може утворюватись як громадська організація або громадська спілка [2]. Тобто в положеннях закону України «Про громадські об'єднання» законодавець деталізує надане у конституційних нормах право на свободу об'єднання громадян, гарантує його.

З огляду на зазначене вважаємо за доцільне наголосити, що відповідно до положень Конституції України та закону України «Про громадські об'єднання» громадяни мають право об'єднуватись у громадські організації правоохоронного спрямування з метою захисту свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань, задля забезпечення громадського порядку та законності в суспільстві.

У цьому контексті слід окремо підкреслити, що в процесі реформування органів внутрішніх справ, перетворення Міністерства внутрішніх справ із міністерства «міліції» у громадянський орган «Національна поліція» на законодавчому рівні виникла низка актуальних питань, що стосуються сфери взаємодії інститутів громадянського суспільства та нової української поліції.

У зв'язку з цим деякі нормативно-правові акти, які були ухвалені в результаті реформування органів внутрішніх справ і розбудови в Україні громадянського суспільства, модифікували положення у сфері співпраці державних органів із населенням, закріпили якісно нові підходи до організації та здійснення взаємодії інститутів громадянського суспільства та Національної поліції.

Так, закон України «Про Національну поліцію» [3] до основних принципів діяльності Національної поліції відносить принцип взаємодії з населенням на засадах партнерства. Згідно з положеннями ст. 11 цього Закону діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб. З метою визначення причин та (або) умов учинення правопорушень планування службової діяльності органів і підрозділів поліції здійснюється з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад. Крім того, у положеннях цієї статті зазначено, що рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції.

У свою чергу, положення ч. 8 постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р.

№ 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію» покладають на Національну поліцію обов'язок під час виконання нею завдань взаємодіяти з об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, а також підприємствами, установами та організаціями [4].

З огляду на викладене, маємо підстави відзначити, що закон України «Про Національну поліцію» та постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» до основних засад здійснення діяльності Національною поліцією відносять взаємодію з населенням на засадах партнерства. У цьому контексті, на нашу думку, слід окремо звернути увагу на те, що таке партнерство вимагає взаємної поваги, довіри й підтримки інститутів громадянського суспільства та нової української поліції.

З метою забезпечення довіри та підтримки діяльності поліції громадянським суспільством, а також з метою забезпечення прозорого добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських на підставі об'єктивного оцінювання їх професійного рівня й особистих якостей держава на нормативно-правовому рівні, в законі України «Про Національну поліцію» та наказі Міністерства внутрішніх справ України від 25 грудня 2015 р. № 1631 «Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських», закріплює правила добору на посаду поліцейського.

Положення ст. 51 закону України «Про Національну поліцію» встановлюють, що для забезпечення прозорого добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських на підставі об'єктивного оцінювання професійного рівня та особистих якостей кожного поліцейського, відповідності їх посаді, визначення перспективи службового використання в органах поліції утворюються постійні поліцейські комісії. До складу цих комісій входять п'ять осіб, з них дві особи є представниками громадськості, які мають бездоганну репутацію, високі професійні та моральні якості, суспільний авторитет. Поліцейські комісії проводять відбір (конкурс) на службу в органи (заклади, установи) поліції, а також конкурс для призначення на вакантну посаду [3]. Аналіз зазначених положень Закону дає підстави охарактеризувати їх як такі, що забезпечують на нормативно-правовому рівні реальну можливість громадськості брати участь у формуванні органів поліції, здійснювати контроль за процесом їх комплектування.

Окремо слід зазначити, що відповідно до ст. 51–55 закону України «Про Національну

поліцію» з метою забезпечення прозорого добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських на підставі об'єктивного оцінювання їх професійного рівня та особистих якостей, відповідності посаді, визначення перспективи службового використання в органах поліції виданий Міністерством внутрішніх справ наказ від 25 грудня 2015 року № 1631 «Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських» визначає завдання, функції, вимоги щодо персонального складу поліцейської комісії, повноваження та організаційні заходи її діяльності [5].

Зважаючи на викладене, маємо підстави стверджувати, що законодавство, яке регулює порядок формування та функціонування Національної поліції, містить положення, що в загальному вигляді закладають підґрунтя для довіри і взаємодії інститутів громадянського суспільства з новою українською поліцією.

Звертаючись до нормативно-правових актів, які регулюють порядок створення та діяльності окремих інститутів громадянського суспільства, можемо констатувати, що їх положення також закладають правове підґрунтя для організації та здійснення взаємодії населення з поліцейськими структурами. Так, наприклад, положення ст. 1 закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» [6] надає право громадянам України створювати в установленому порядку громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку з метою сприяння правоохоронним органам та органам виконавчої влади у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин. При цьому законодавець зазначає, що громадські формування з охорони громадського порядку можуть бути створені на засадах громадської самодіяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння Національній поліції, асоціації громадських формувань тощо. Тобто громадяни мають право за власною ініціативою створювати різного роду громадські формування для сприяння Національній поліції в забезпеченні охорони громадського порядку.

Звернімо окремо увагу на те, що на законодавчому рівні чітко визначені основні завдання громадських формувань з охорони громадського порядку [6]. Будь-які дії громадських об'єднань, створених з метою охорони громадського

порядку, здійснюються за участі (організація, спрямування чи контроль) органів Національної поліції, отож у тісній взаємодії з ними. Зазначене підтверджується змістом ст. 11 закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», відповідно до якої громадські формування з охорони громадського порядку проводять свою діяльність під контролем органів Національної поліції шляхом:

- спільного з поліцейськими патрулювання і виставлення постів;

- спільної участі в забезпеченні охорони громадського порядку під час проведення масових заходів, погоджених у випадках, передбачених законом, із виконавчими органами місцевого самоврядування;

- участі в заходах правоохоронних органів, спрямованих на боротьбу з окремими видами правопорушень [6].

Також вважаємо за необхідне відзначити, що закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» закріплює правовий статус громадських формувань з охорони громадського порядку, встановлює умови та порядок застосування заходів фізичного впливу й спеціальних засобів, врегульовує питання координації діяльності громадських формувань тощо. Крім того, у положеннях ст. 5 цього нормативно-правового акта законодавець до джерел, що становлять правову основу діяльності громадського формування з охорони громадського порядку, відносить положення (статут) про нього.

У свою чергу, постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2000 р. № 1872 «Про затвердження Типового статуту громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, описів зразків бланка посвідчення і нарукавної пов'язки члена такого формування» затверджує Типовий статут громадського формування з охорони громадського порядку. Зазначений підзаконний нормативно-правовий акт встановлює основні завдання громадських формувань з охорони громадського порядку, структуру формування і територію, в межах якої проводиться його діяльність, закріплює порядок створення та діяльності керівних і виконавчих органів формування, їх повноваження, закріплює умови та порядок прийняття громадян до складу формування і вибуття з нього, статутні права та обов'язки членів формування, правила застосування заходів фізичного впливу і спеціальних засобів тощо [7].

Таким чином, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового статуту

громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, описів зразків бланка посвідчення і наукової пов'язки члена такого формування» на нормативно-правовому рівні встановлює основні вимоги до статутів конкретних громадських формувань з охорони громадського порядку і врегульовує на загальнодержавному рівні процеси організації та взаємодії громадських формувань з охорони громадського порядку й Національної поліції.

В юридичній науковій літературі вчені-правознавці виокремлюють різні організаційні форми громадських формувань з охорони громадського порядку: ради і комітети мікрорайонів; будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети; органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо); об'єднання, зібрання громадян та інші форми народовладдя [8]. На нашу думку, в контексті мети і завдань цієї статті найбільш вдалою є класифікація громадських формувань правоохоронного спрямування Д. С. Каблова. Дослідник за характером завдань, які виконують громадські формування, пропонує розрізняти: а) громадські формування, спеціально створені для виконання правоохоронних завдань (добровільні народні дружини, громадські пункти охорони порядку, студентські оперативні загони, загони сприяння міліції тощо); б) громадські формування, для яких виконання правоохоронних функцій є тільки одним із напрямків діяльності (центри соціальної реабілітації, будинкові, вуличні комітети, загальні збори громадян за місцем проживання, комісії місцевих рад з питань законності й охорони громадського порядку тощо) [9, с. 49].

У нашому дослідженні ми не будемо аналізувати особливості взаємодії поліції з окремими конкретними організаційними формами громадських формувань з охорони громадського порядку у зв'язку з тим, що це не входить до завдань статті. На наш погляд, необхідно встановити, які саме нормативно-правові акти є правовою основою взаємодії поліції і такого інституту громадянського суспільства, як громадське формування правоохоронного спрямування.

Громадські формування правоохоронного спрямування діють на всій території України, в кожній її області (наприклад, Білоцерківське громадське формування «ЩИТ», громадська організація «Народне об'єднання «Щит» тощо). Їх діяльність регулюється нормативно-правовими актами загальної дії (законами та підзаконними актами), актами органів місцево-

го самоврядування, а також статутами, які ухвалені на підставі Типового статуту громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, та іншими підзаконними нормативно-правовими актами локального характеру.

З огляду на зазначене, маємо підстави стверджувати що правовою основою взаємодії Національної поліції з громадськими формуваннями у сфері охорони громадського порядку є:

- 1) Конституція України;
- 2) закони України («Про Національну поліцію», «Про громадські об'єднання», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо);
- 3) підзаконні нормативно-правові акти Президента України (наприклад, указ від 16 червня 1999 р. № 650 «Про додаткові заходи щодо поліпшення діяльності органів внутрішніх справ та громадських формувань з охорони громадського порядку»);
- 4) підзаконні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України (наприклад, постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2000 р. № 1872 «Про затвердження Типового статуту громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, описів зразків бланка посвідчення і наукової пов'язки члена такого формування»);
- 5) підзаконні відомчі нормативні акти МВС України (наприклад, накази МВС України від 25 грудня 2015 р. № 1631 «Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських», від 11 листопада 2010 р. № 550 «Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України»);
- 6) акти органів місцевого самоврядування у сфері охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю;
- 7) акти, що безпосередньо ухвалюються конкретним громадським формуванням (статут, кодекси етики, положення про організацію діяльності тощо).

Так, наприклад, взаємодію громадської організації «Громадське формування з охорони громадського порядку «Кіровоград-Правопорядок» з органами Національної поліції регулюють положення Конституції України, законів, підзаконних актів, актів органів місцевого самоврядування, Статуту цієї громадської організації [10] та інших актів, які ухвалені на загальних зборах громадського формування.

Одним з інститутів громадянського суспільства, який активно взаємодіє з Національною поліцією, є засоби масової інформації (ЗМІ). До основних напрямів взаємодії правоохоронних органів зі ЗМІ В. А. Журавель відносить:

- формування суспільної думки щодо питань боротьби зі злочинністю;
- поглиблення правової поінформованості населення;
- інформування про діяльність правоохоронних органів;
- забезпечення розкриття та розслідування злочинів;
- профілактику правопорушень [11, с. 84].

Зазначені напрямки взаємодії ЗМІ з правоохоронними органами, а саме з Національною поліцією, ґрунтуються на положеннях відповідних нормативно-правових актів. Так, спільна діяльність ЗМІ та Національної поліції у сфері громадського порядку та боротьби зі злочинністю регулюється Конституцією України, законами України «Про Національну поліцію», «Про інформацію», «Про науково-технічну інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телекомунікації», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про демократичний цивільний контроль над Воєськовою організацією і правоохоронними органами держави», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» тощо.

Крім того, взаємодія ЗМІ та нової української поліції регулюється відповідними підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема:

- указами Президента України від 28 жовтня 2015 р. № 878 «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України», від 9 грудня 2000 р. № 1323/2000 «Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової інформації, дальшого утвердження свободи слова в Україні» тощо;
- розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2004 р. № 759-р «Про роботу центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення відкритості у своїй діяльності, зв'язків з громадськістю та взаємодії із засобами масової інформації», наказом МВС України від 22 жовтня 2012 р. № 940 «Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення,

інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України», Положенням про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, затвердженим наказом МВС України від 11 листопада 2010 р. № 550, наказом Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Міністерства юстиції України від 26 березня 2003 р. № 59 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо положень про управління (відділи) з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю апаратів центральних і місцевих органів виконавчої влади» тощо;

- підзаконними нормативно-правовими актами органів місцевого самоврядування, які ухвалені на підставі вищих за юридичною силою нормативно-правових актів і які регулюють взаємодію ЗМІ та поліції.

На підставі аналізу ієрархії нормативно-правових актів, які регулюють взаємодію громадських формувань правоохоронного спрямування, ЗМІ та нової української поліції, цілком логічно, на наше переконання, зробити висновок, що правову основу й інших інститутів громадського суспільства становлять відповідні джерела законодавчого та підзаконного рівнів. У зв'язку з тим ми маємо підстави зробити деякі **висновки**.

По-перше, правова основа взаємодії нової української поліції та інститутів громадянського суспільства – це сукупність нормативно-правових актів законодавчого та підзаконного рівнів, які регулюють відносини, пов'язані зі спільною діяльністю Національної поліції та інститутів громадянського суспільства.

По-друге, сукупність нормативно-правових актів, які регулюють взаємодію інститутів громадянського суспільства та поліції, використовуючи традиційну класифікацію на такі рівні:

- 1) законодавчий (Конституція України, міжнародно-правові договори, ратифіковані Верховною Радою України, закони України);
- 2) підзаконний нормативно-правовий (нормативні документи Президента України, Кабінету Міністрів України, відомчі акти, підзаконні нормативно-правові акти місцевого самоврядування, локальні нормативні акти).

По-третє, незалежно від виду інституту громадянського суспільства правову основу його взаємодії з поліцейськими структурами становитимуть нормативно-правові акти зазначених рівнів.

Список використаних джерел

1. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Про громадські об'єднання : закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
3. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
4. Про затвердження Положення про Національну поліцію : постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 877 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-п>.
5. Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських : наказ МВС України від 25 груд. 2015 р. № 1631 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16>.
6. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : закон України від 22 черв. 2000 р. № 1835-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.
7. Про Затвердження Типового статуту громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, описів зразків бланка посвідчення і нарукавної пов'язки члена такого формування : постанова Кабінету Міністрів України від 20 груд. 2000 р. № 1872 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1872-2000-п>.
8. Участь громадськості у профілактиці злочинів. Профілактична діяльність громадськості // Профілактика злочинів : підручник [Електронний ресурс] / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гада та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – Київ : Атіка, 2011. – 720 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1589031549627/pravo/uchast_gromadskosti_profilaktitsi_zlochiviv.
9. Каблов Д. С. Адміністративно-правовий статус членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Каблов Денис Сергійович. – Донецьк, 2007. – 191 с.
10. Статут громадської організації «Громадське формування з охорони громадського порядку «Кіровоград-Правопорядок» [Електронний ресурс] // Кіровоградська міська рада : офіц. сайт. – Режим доступу: http://www.kr-rada.gov.ua/files/decisions_mvk/ua-rishennya-dodatok-945-27-11-12.pdf.
11. Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування / В. А. Журавель. – Харків : Право, 1999. – 304 с.

Надійшла до редколегії 26.05.2016

СУБОТА С. И. ПРАВОВАЯ ОСНОВА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И НОВОЙ УКРАИНСКОЙ ПОЛИЦИИ

Выяснено, что правовое основание взаимодействия новой украинской полиции и институтов гражданского общества – это совокупность нормативно-правовых актов законодательного и подзаконного уровней, регулирующих отношения, связанные с совместной деятельностью Национальной полиции и институтов гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, правоохранительные органы, полиция, правовое основание, нормативно-правовой акт, общественные формирования, средства массовой информации.

SUBOTA S. I. LEGAL BASIS FOR INTERACTION BETWEEN THE INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY AND NEW UKRAINIAN POLICE

In the process of establishing and analyzing the legal basis for interaction between civil society and new Ukrainian police the author has found out that under this legal basis we mean a set of regulations of legislative and by-law levels regulating the relations related to the joint activity of the National Police and institutions of civil society.

It is concluded that the legal basis of interaction between civil society institutions and new Ukrainian police has the following levels: 1) legislative (the Constitution of Ukraine, international and legal agreements ratified by Verkhovna Rada of Ukraine, laws of Ukraine); 2) subordinate legal (regulations of the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, departmental acts, regulations of local self-government, local regulations).

Regardless of the type of the institution of civil society the legal basis of its interaction with police agencies will compose regulations of the above stated levels.

Keywords: civil society, community, law enforcement agencies, police, legal basis, legal act, civic formations, mass media.

УДК 342.9(477)

М. І. ШАТЕРНІКОВ,*аспірант**Харківського національного університету внутрішніх справ*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ: СУТНІСТЬ І ЗМІСТ

Розглянуто наявні у правознавстві погляди на зміст та сутність поняття «адміністративно-правовий статус», акцентовано увагу на його структурних елементах – правоздатності, дієздатності, деліктоздатності й компетенції. З'ясовано сутність кожного з цих елементів стосовно адміністративно-правового статусу господарських судів. Наголошено на тому, що адміністративно-правовий статус господарських судів необхідно розглядати з урахуванням того, що такі органи є юридичними особами публічного права. Дано авторське бачення сутності поняття «адміністративно-правовий статус господарських судів».

Ключові слова: *правовий статус, адміністративно-правовий статус, господарські суди, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, компетенція.*

Shaternikov, M.I. (2016), "Administrative and legal status of economic courts: essence and content" ["Адміністративно-правовий статус господарських судів: сутність і зміст"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 60–64.

Постановка проблеми. Вступаючи в адміністративні правовідносини, господарські суди набувають адміністративно-правового статусу. Основне призначення категорії «адміністративно-правовий статус» полягає в деталізації особливих ознак суб'єктів права та правовідносин. У визначенні правового статусу (в тому числі адміністративно-правового) будь-якого суб'єкта відповідних правовідносин акцентується увага саме на його ролі та місці в системі права (правовідносин) і на тому, чим він відрізняється від інших суб'єктів [1, с. 141]. Крім того, визначення сутності, особливостей і структурних елементів адміністративно-правового статусу господарських судів має велике теоретичне та практичне значення, оскільки вказує на їх місце та роль у системі суб'єктів адміністративного права, відмежовує їх від інших суб'єктів цієї системи.

Стан дослідження. Зазначимо, що сутність категорії «адміністративно-правовий статус» стосовно суб'єктів різних суспільних правовідносин розкривається в працях таких правознавців, як В. Б. Авер'янов, С. С. Алексєєв, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, І. Л. Бородін, А. І. Берлач, В. М. Бевзенко, В. М. Гаращук, І. П. Голосніченко, В. М. Горшеньов, Є. В. Додін, Р. А. Калужний, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Р. С. Мельник, В. І. Олєфір, В. Ф. Опришко, М. Ф. Орзіх, Р. С. Павловський, О. П. Рябченко, А. О. Селіванов та інші. При цьому адміністративно-правовому статусу органів судової влади взагалі й господарських судів зокрема увага приділена майже не була. Тому **метою** цієї статті є аналіз наявних точок зору щодо визначення сутності та

складових елементів адміністративно-правового статусу господарських судів України.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи сутність та особливості адміністративно-правового статусу, зазначимо, що в науково-правових колах його розкривають у таких значеннях: сукупність прав, обов'язків і гарантій їх реалізації, закріплених у нормах адміністративного права [2, с. 92–93]; система визначених у нормативно-правових актах ознак, які закріплені за відповідним суб'єктом нормами адміністративного законодавства [1, с. 141]; правове становище фізичної або юридичної особи [3, с. 31]. Із зазначеного випливає, що адміністративно-правовий статус можна розглядати як систему ознак суб'єкта, як правове становище суб'єкта та як сукупність прав та обов'язків суб'єкта, за яким закріплено такий адміністративно-правовий статус. У рамках цієї статті інтерес для нас становлять юридичні підстави наділення господарських судів правами й обов'язками як структурними елементами їх адміністративно-правового статусу. Зазначимо, що в цьому випадку йдеться про таку категорію, як правосуб'єктність.

Так, як зауважує авторський колектив підручника «Адміністративне право», правосуб'єктність дуже тісно пов'язана з правовим статусом, оскільки вона концентрує в собі ті юридично значущі ознаки та характеристики, що перетворюють конкретного реального суб'єкта на носія певного правового статусу [1, с. 141], тобто реального учасника (суб'єкта) відповідних суспільних відносин. Інакше кажучи, тільки завдяки наявності в господарських судів правосуб'єктності вони можуть набути

адміністративно-правового статусу. Зазначимо, що будучи самостійною юридичною категорією, правосуб'єктність традиційно розглядається як поєднання таких елементів, як правоздатність, дієздатність і деліктоздатність у структурі адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративного права, в тому числі господарського суду, особливу значимість мають такі його елементи, як правоздатність, дієздатність та деліктоздатність, які в своїй сукупності складають правосуб'єктність [1, с. 141]. Визначимо сутність кожного із зазначених вище елементів правосуб'єктності з позиції володіння ними господарськими судами.

Основні правові положення стосовно зазначених вище елементів закріплено в Цивільному кодексі України від 16 січня 2003 року. Так, говорячи про правоздатність, слід зазначити, що вона може визнаватись за фізичними й юридичними особами. Як встановлено в ст. 25 ЦК України, цивільна правоздатність фізичної особи – це її здатність мати цивільні права й обов'язки. Цивільна правоздатність належить усім фізичним особам і виникає з моменту їх народження, а припиняється з моменту смерті такої особи [5]. Із приводу цього варто зазначити, що господарські суди слід віднести до осіб юридичних, хоча на це прямо й не вказано в положеннях чинного національного законодавства. Зокрема, в ч. 4 ст. 3 закону України «Про судоустрій і статус суддів» лише зазначено, що суд як державний орган має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням [6]. На нашу думку, відсутність у чинному законодавстві, на підставі якого здійснюється правова регламентація діяльності органів судової влади, згадки про те, що суди є юридичними особами, негативним чином впливає на їх правовий статус взагалі й адміністративно-правовий статус зокрема.

Про те, що суди, в тому числі господарські, є юридичними особами, свідчить багато фактів. Так, якщо керуватися аналогією закону, то відповідно до ч. 2 ст. 1 закону України «Про Конституційний Суд України» Конституційний Суд України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням [7]. При цьому, як визначено в ст. 80 ЦК України, юридичною особою є організація, створена та зареєстрована у встановленому законом порядку [5]. Як випливає з аналізу вищезазначеного положення цього нормативно-правового акта, законодавець не наводить ознак, яким повинна відповідати юридична особа, а лише вказує, що така особа є організацією. В юридичній енциклопедичній літературі зауважується, що органі-

зацію можна розглядати як вид соціального утворення, сукупність людей та їх груп, формально чи неформально об'єднаних для сумісної діяльності, реалізації в межах певної структури відповідних програм або цілей, вирішення певних завдань на основі спільних інтересів і законодавчо або іншим чином установлених правил і процедур [8, с. 295]. Як зауважує авторський колектив підручника «Цивільне право України», вказівка в положеннях ЦК України на те, що юридична особа передусім є організацією, відображає традиційну вимогу організаційної єдності юридичної особи [9, с. 109–110]. При цьому, як цілком слушно із приводу вищевикладеного зауважує І. Б. Шицький, організаційна єдність виражається у визначенні цілей і завдань юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції органів, порядку їх функціонування та взаємодії тощо. Організаційна єдність закріплюється в статуті юридичної особи, інших її установчих документах або в акті органу влади про створення юридичної особи [10, с. 89].

Увагу також слід звернути і на те, що до ухвалення закону України «Про судоустрій і статус суддів», коли був чинний закон України «Про судоустрій» від 7 лютого 2002 року, в положеннях останнього, зокрема в ч. 7 ст. 130, було прямо вказано, що суди є юридичними особами, мають печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс і рахунки в установах банку [11]. Отже, розглянуті вище позиції свідчать про те, що суди, в тому числі господарські, є юридичними особами.

При цьому слід зазначити, що чинне національне законодавство встановлює, що існує декілька видів юридичних осіб. Зокрема, як встановлено в ст. 81 ЦК України, юридичні особи залежно від порядку їх створення поділяються на юридичних осіб приватного права й юридичних осіб публічного права. Юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів, а також може створюватися та діяти на підставі модельного статуту в порядку, визначеному законом. У свою чергу, юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування [5].

У науково-правових колах зазначають, що юридичні особи публічного права спрямовують свою діяльність на задоволення тих чи інших невиробничих потреб – організаційно-

управлінських, соціально-культурних, соціально-побутових тощо. При цьому відмітними ознаками юридичних осіб публічного права є такі: вони мають публічні цілі та не прагнуть до одержання прибутку як статутного завдання, діяльність фінансується за рахунок держбюджету (державні установи), бюджету громадських організацій або за рахунок добровільних внесків і пожертв вони мають більшу стабільність, ніж юридичні особи приватного права, не залежать від волі своїх членів – підлеглих і підзвітних осіб [4, с. 525].

Як впливає з аналізу ст. 19 закону України «Про судоустрій і статус суддів», суди загальної юрисдикції утворюються і в тому числі шляхом реорганізації, й ліквідовуються Президентом України на підставі пропозиції Державної судової адміністрації України. При цьому кількість суддів у суді загальної юрисдикції визначає Державна судова адміністрація України за погодженням з Радою суддів України з урахуванням судового навантаження й у межах видатків, передбачених у Державному бюджеті України на утримання судів та оплату праці суддів [6]. Також зазначимо, що господарські суди утворено відповідно до указу Президента України від 12 серпня 2010 року № 811/2010 «Питання мережі господарських судів» [12]. Вищезгадані законодавчі положення прямо вказують на те, що господарські суди є юридичними особами публічного права, а тому, на нашу думку, ч. 4 ст. 3 закону України «Про судоустрій і статус суддів» необхідно викласти в такій редакції: «Суд як державний орган є юридичною особою публічного права, що має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням». Таким чином, структурні елементи адміністративно-правового статусу господарських судів слід розглядати з урахуванням належності цих органів державної влади до юридичних осіб публічного права.

У ст. 91 ЦК України зазначено, що цивільна правоздатність юридичної особи являє собою здатність мати ті ж само цивільні права й обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині [5]. Окрім правоздатності, правосуб'єктність охоплює також і дієздатність особи. Так само як і правоздатність, дієздатність може визнаватись як за фізичними так і за юридичними особами. При цьому зважаючи на те, що, як ми обґрунтували вище, господарські суди є юридичними особами, оминемо положення, які стосуються дієздатності фізичної особи, а звернемо увагу лише на дієздатність особи юри-

дичної. Так, як впливає з аналізу положень ст. 92 ЦК України, юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону [5]. Із цього приводу зазначимо, що коли йдеться про установчі документи, на підставі яких діє юридична особа, то мається на увазі юридичні особи приватного права. У нашому ж випадку господарський суд як юридична особа публічного права діє виключно на підставі чинного національного законодавства. У науково-правових колах увагу звертають на те, що окремими елементами адміністративної дієздатності можуть виступати здатність самостійно реалізовувати права, що їм належать, здатність самостійно реалізовувати встановлену компетенцію, здатність самостійно ухвалювати правові акти управління, здатність самостійно застосовувати заходи адміністративного примусу, здатність самостійно визнавати, гарантувати та захищати права та свободи громадян і здатність самостійно нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідальність [13, с. 28]. Зазначимо, що господарські суди повною мірою можуть реалізовувати всі із вище перелічених елементів адміністративної правоздатності.

Більш того, в контексті зазначеного слід підкреслити, що здатність самостійно нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідальність в юриспруденції узвичаєно розглядати як деліктоздатність особи. При цьому деліктоздатність розглядають і як самостійний елемент правосуб'єктності особи, і як складову дієздатності. Так, Д. В. Сичов звертає увагу на те, що в теорії права до складу правосуб'єктності, крім правоздатності та дієздатності, відносять також і деліктоздатність [14, с. 89]. Разом із тим, як указує О. Ф. Скакун, деліктоздатність як здатність особи нести відповідальність за вчиненні правопорушення нерозривно пов'язана з дієздатністю, а в ниці випадків вона взагалі передує настанню повної дієздатності. Як приклад учена наводить те, що кримінальній та адміністративній відповідальності підлягають особи, яким до здійснення правопорушення виповнилося 16 років, а за види злочинів підвищеної небезпеки така настає з 14 років. Не досягнувши повної дієздатності, ці особи є деліктоздатними [4, с. 523].

Отже, основним структурним елементом адміністративно-правового статусу господарських судів є їх адміністративна правосуб'єктність, яка, в свою чергу, охоплює адміністративну правоздатність та адміністративну дієздатність.

При цьому складовим елементом адміністративної дієздатності є деліктоздатність.

У контексті досліджуваного питання слід звернути увагу на те, що адміністративна правосуб'єктність як основа адміністративно-правового статусу господарських судів є, як заважають у науково-правових колах, першим блоком їх компетенції. Зокрема, на думку О. Ф. Скакун, у кожній юридичній особі є два блоки компетенції. Перший блок складає її правосуб'єктність як юридичної особи. У свою чергу, другий блок представлений спеціальною компетенцією, яка полягає в праві в певних межах проводити професійну діяльність. При цьому компетенція державного органу являє собою закріплену законом або підзаконним нормативно-правовим актом сукупність його повноважень (прав та обов'язків), юридичної відповідальності та предмета відання (сукупності завдань і функцій) [4, с. 529]. Отже, такі поняття, як правосуб'єктність і компетенція господарських судів перебувають у тісному взаємозв'язку й у своїй сукупності визначають особливості їх адміністративно-правового статусу.

Висновки. Адміністративно-правовий статус господарських судів слід розглядати як установлену в нормах адміністративного права сукупність ознак, що з урахуванням завдань, функцій і повноважень цих органів визначає їх правове положення серед інших суб'єктів адміністративно-правових відносин. Основою й складовим елементом адміністративно-правового статусу господарських судів є їх адміністративна правосуб'єктність, лише за наявності якої такі органи державної влади можуть набувати зазначеного статусу й ставати реальними учасниками адміністративних правовідносин. До складу адміністративної правосуб'єктності господарських судів входять адміністративна правоздатність та адміністративна дієздатність, яка, в свою чергу, охоплює також і їх деліктоздатність. Окремим елементом адміністративно-правового статусу господарських судів, дуже тісно пов'язаним із правосуб'єктністю, виступає їх компетенція, яка може бути визначена як сукупність завдань, функцій і повноважень цих органів.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Золота миля, 2011. – 584 с.
2. Дутко А. О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України : дис. ... канд. наук : 12.00.01 / Дутко Альона Олександрівна. – Львів, 2010. – 229 с.
3. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. / С. Г. Стеценко. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. / С. Г. Стеценко. – Київ : Атіка, 2009. – 640 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Вид. 2-е, перероб. і допов. – Харків : Еспада, 2009. – 752 с.
5. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
6. Про судоустрій і статус суддів : закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529.
7. Про Конституційний Суд України : закон України від 16 жовт. 1996 р. № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с.
9. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – 736 с.
10. Шицький І. Б. Правовий статус місцевих господарських судів в Україні: становлення і розвиток : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Шицький Іван Богданович. – Львів, 2006. – 198 с.
11. Про судоустрій : закон України від 7 лют. 2002 р. № 3018-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 41–42. – Ст. 180.
12. Питання мережі господарських судів України : указ Президента України від 12 серп. 2010 р. № 811/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 62. – Ст. 2161.
13. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. Коломосьць Т. О. – Київ : Істина, 2008. – 457 с.
14. Сичов Д. В. Індивідуальні трудові відносини: теоретично-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Сичов Дмитро Вікторович. – Харків, 2009. – 188 с.

Надійшла до редколегії 27.05.2016

ШАТЕРНИКОВ Н. И. АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ХОЗЯЙСТВЕННЫХ СУДОВ: СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ

Рассмотрены существующие в правоведении взгляды на содержание и сущность понятия «административно-правовой статус», акцентировано внимание на его структурных элементах –

правоспособности, дееспособности, деликтоспособности и компетенции. Выяснена сущность каждого из этих элементов по отношению к административно-правовому статусу хозяйственных судов. Отмечено, что административно-правовой статус хозяйственных судов необходимо рассматривать с учётом того, что такие органы являются юридическими лицами публичного права. Предоставлено авторское видение сущности понятия «административно-правовой статус хозяйственных судов».

Ключевые слова: *правовой статус, административно-правовой статус, хозяйственные суды, правоспособность, дееспособность, деликтоспособность, компетенция.*

SHATERNIKOV M. I. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF ECONOMIC COURTS: ESSENCE AND CONTENT

Existing in jurisprudence points of view on the content and essence of the concept of «administrative and legal status» have been considered; special attention has been focused on its structural elements – legal capacity, legal capability, passive dispositive capacity and competence. The essence of each of these elements in relation to administrative and legal status of the economic courts has been found out. It has been emphasized that administrative and legal status of economic courts should be considered taking into account the fact that such bodies are legal entities of public law. It has been indicated that administrative and legal status should be considered as a system of features of a subject, as legal status of the subject and as a set of rights and obligations of the subject, on which this administrative and legal status is consolidated. The author’s vision of the essence of the concept of “administrative and legal status of economic courts” has been provided. The author offers to understand it as a set of features established in the norms of administrative law that considering the tasks, functions and powers of these bodies determine their legal status among other subjects of administrative and legal relations. It has been established that the foundation and integral element of administrative and legal status of economic courts is their administrative legal personality, under the presence of which those public authorities can acquire the said status and become real participants of administrative legal relations.

Keywords: *legal status, administrative and legal status, economic courts, legal capacity, legal capability, passive dispositive capacity, competence.*

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.985

Є. Л. ГАЛАГУРЯ,

*ад'юнкта**Харківського національного університету внутрішніх справ*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНИХ ВБИВСТВ ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ

Розглянуто поняття та сутність криміналістичної характеристики умисних вбивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Досліджено складові елементи криміналістичної характеристики вчинення таких убивств. Запропоновано авторське визначення поняття криміналістичної характеристики умисних вбивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Ключові слова: криміналістична характеристика; кримінальне правопорушення; умисне вбивство; мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості; жертва злочину.

Halahuria, Y.L. (2016), "Forensic characteristics of murders by the motives of racial, national or religious intolerance" ["Kryminalistychna kharakterystyka umysnykh vbyvstv iz motyviv rasovoi, natsionalnoi chy relihiinoi neterpymosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 65–69.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, честь і гідність є найвищою соціальною цінністю. Поглиблення соціально-економічної та політичної кризи в Україні, загострення криміногенної ситуації та незайнятість населення, зокрема молоді, зумовили різке зростання кількості вчинених кримінальних правопорушень, пов'язаних з посяганням на життя та здоров'я особи, а саме умисних убивств з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, що на сучасному етапі становлять велику соціальну небезпеку.

Стан дослідження. Дослідженню проблем теорії криміналістичної характеристики злочинів були присвячені праці О. Я. Баєва, Ю. П. Бєлих, Р. С. Белкіна, О. М. Васильєва, А. Ф. Волобуєва, Л. Я. Драпкіна, О. Н. Колесниченка, В. Я. Колдіна, В. О. Малярвої, Г. А. Матусовського, М. В. Салтевського, Р. Л. Степанюка, В. В. Тішенка, С. Н. Чурилова, В. Ю. Шепітька, А. В. Шмоніна та ін. Але на сьогодні в науці недосконало або фрагментарно досліджено питання криміналістичної характеристики умисних вбивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Метою статті є визначення поняття криміналістичної характеристики умисних вбивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості шляхом аналізу наукових підходів та напрацювання пропозицій щодо вдосконалення цього правового інституту.

Виклад основного матеріалу. Характеристика злочину (на сьогодні використовується термін «кримінальне правопорушення») може бути кримінально-правовою, кримінологічною, кримінально-процесуальною, криміналістичною, судово-психологічною та ін. Щодо цих питань В. Д. Ларичев слушно зазначав, що кримінальне право, кримінологія, криміналістика, вивчають ті ж самі явища, зокрема кримінальні правопорушення й осіб, що їх вчинили, але водночас кожна із вищезгаданих наук вивчає ці явища з позиції власних інтересів, під різними кутами зору, залежно від напрямку кожної з них [1, с. 14].

Таким чином, можна констатувати, що результат інтеграції наук кримінально-правового циклу – формування загальних характеристик злочинів окремих видів – будується на взаємному зв'язку та взаємному проникненні предметних характеристик злочинів. Практичне використання загальних характеристик злочинів має забезпечувати всебічність розслідування злочинів [2, с. 17].

Відмежовуючи криміналістичну характеристику злочинів від інших характеристик кримінально-правового блоку, слід зазначити, що вона охоплює не тільки систему обставин, а й низку інших чинників (механізм, спосіб, обстановку злочину тощо), що має важливе значення для виявлення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень.

Криміналістична характеристика злочинів, за визначенням А. Ф. Волобуєва є значно ширшою

за кримінально-правову характеристику, оскільки містить опис не лише обставин, що мають значення для правильної кваліфікації, але й більш дрібних деталей їх механізму, що важливо для виявлення та розслідування цих злочинів. У цьому плані треба підкреслити і те, що окремі елементи механізму злочинів, що перебувають у закономірному зв'язку з криміналістичної точки зору, можна характеризувати сумісно [2, с. 18]

На думку І. Ф. Герасимова, криміналістична характеристика є «сукупністю відомостей про такі загальні риси, типові ознаки, обставини та інші характерні риси певного виду (групи) злочинів, які мають організаційне і тактичне значення для розкриття цього виду (групи) злочинів» [3, с. 96], в чим ми погоджуємось. Висловлену думку підтримав і Л. О. Сергєєв, який визначив елементи криміналістичної характеристики як сукупності ознак злочину й відзначив взаємозв'язки між цими елементами [4, с. 4]. Ми також згодні з думкою Р. С. Белкіна, який стосовно природи криміналістичної характеристики злочинів наголосив, що вона «являє собою абстрактне наукове поняття і саме в цій якості вона фігурує в криміналістичній науці» [5, с. 176]. Р. Л. Степанок, визначив поняття криміналістичної характеристики злочинів як окреме криміналістичне вчення і запропонував розуміти під нею окрему наукову теорію як систему наукових положень і практичних рекомендацій з побудови систем криміналістично значущих ознак певних множин злочинів [6, с. 386–387], що ми підтримуємо.

Серед учених існує інша точка зору про те, що криміналістична характеристика – це результат наукового аналізу та узагальнення типових ознак певного виду або роду злочинів. Вона відображає злочин і його складові елементи [7, с. 274].

Криміналістична характеристика є ключовим, відправним моментом для формування методики розслідування; системою відомостей про ознаки злочинів певного виду, яка відображає закономірні зв'язки між ними; описом злочину як реального явища, що має за мету оптимізацію процесу розкриття та розслідування [8]. Як слушно зазначає В. О. Малярова, що стосується теоретичного і практичного значення криміналістичної характеристики злочинів, вона є категорією побудови окремої криміналістичної методики; накопичує, узагальнює і систематизує дані про якісні характеристики й ознаки злочинів і про наявність певних закономірностей; відображає повторність певних властивостей елементів; інтегрує в єдине інформаційне поле

розслідування злочинів різні компоненти злочинної діяльності й ознаки, з нею пов'язані; є матеріальною основою криміналістичного аналізу; є своєрідним робочим інструментарієм слідчого [9, с. 76], що ми підтримуємо.

Знання криміналістичної характеристики кримінального правопорушення необхідне слідчому для розробки ефективних та оптимальних методів і засобів розкриття злочинів, особливо умисних вбивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Розглянуті точки зору різних учених щодо поняття криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень свідчать про те, що вона є інформаційною системою, визначається через елементи, а головними елементами є спосіб, механізм та обстановка вчинення злочину, які визначають для слідчого основні шляхи розслідування злочинів, зокрема умисних вбивств з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Передбачене п. 14 ч. 2 ст. 115 Кримінального кодексу [10] України умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, має місце тоді, коли винний прагне продемонструвати людську неповноцінність потерпілого через належність останнього до конкретної раси, нації (національності) чи етнічної групи або релігійної конфесії (віровчення) та внаслідок цього виявляє своє упереджене, ненавистницьке ставлення до нього [11, с. 175], класифікується як особливо тяжкий злочин.

Відповідно до ч. 1. ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України у кримінальному провадженні підлягає доказуванню подія кримінального правопорушення, а саме час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення [12], що є основними елементами криміналістичної характеристики будь-якого злочину. Також до елементів криміналістичної характеристики слід додати особу злочинця, жертви та мотивацію дій злочинця.

Відповідно до ст. 18 Кримінального кодексу України, в якому визначено поняття «суб'єкт злочину», таким вважається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кодексу може наставати кримінальна відповідальність [10], а в контексті нашого дослідження – це особа, яка вчинила умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Спеціальним мотивом цього злочину є ненависть до осіб певної расової, національної чи релігійної приналежності. Крім цього, вчинений злочин є виявом антисупільної поведінки особи. Ураховуючи специфічний характер злочинів, що вчиняються з мотивів

расової, національної чи релігійної нетерпимості, а саме вбивства, першочерговими завданнями є встановлення особи, яка його вчинила, та отримання показань свідків, які можуть засвідчити національну належність (расову, релігійну) потерпілого. До групи ризику потерпілих потрапляють особи у віці 20–30 років, головним чином це іноземні студенти.

Криміналістика передусім вивчає «професійні» звички злочинців, які проявляються переважним чином у певних способах і прийомах учинення злочинів, які свідчать на місці вчинення злочину про характерний почерк злочинця – результати кожної злочинної діяльності містять сліди людини, яка їх залишила (П. Д. Біленчук, М. В. Салтєвський). У криміналістиці загально визнаним є те, що криміналістичне дослідження особи злочинця слід розуміти як пошук криміналістично значущої інформації про невідомого злочинця та оцінку даних про осіб, котрі потрапили в поле зору кримінального судочинства. Перша група відомостей містить дані про особу невідомого злочинця на основі залишених ним слідів як на місці події та в пам'яті свідків, так і за іншими джерелами з метою встановлення напрямку і прийомів його розшуку та затримання. Така інформація дає уявлення про загальні ознаки певної групи осіб, серед яких може бути і злочинець. Друга група даних об'єднує інформацію, отриману за допомогою вивчення особи затриманого підозрюваного чи обвинуваченого з метою вичерпної криміналістичної оцінки особи – суб'єкта злочину. З цією метою збирають відомості не тільки про ціннісні орієнтації й особливості антисуспільних поглядів, але й характерну інформацію про особу суб'єкта злочину, його зв'язки, особливості поведінки до, під час і після вчинення злочину, що може допомогти слідчому чи оперативному працівнику встановити зі злочинцем необхідний психологічний контакт, отримати правдиві відомості, а також обрати найбільш дієві способи профілактичного впливу на нього [13].

Аналіз практики показує, що ретельне вивчення індивідуальних психологічних особливостей особи, яка вчинила злочин, є однією з обов'язкових умов забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду цієї категорії справ. Установлення кримінологічної характеристики особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а саме умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, має важливе значення для попередження такої категорії злочинів та їх успішного розкриття.

Для кваліфікації злочину за п. 14 ч. 2 ст. 115 Кримінального кодексу України необхідно встановити конкретний спеціальний мотив, що може поєднуватися з іншими спонуваннями (помста, корисливість, хуліганські мотиви) і водночас має серед них домінувати (прагнення винної особи вчинити фізичну розправу з потерпілим у зв'язку з його расовою чи національною приналежністю або релігійними переконаннями й тим самим принизити честь і гідність певної раси, нації або конфесії). До цього також належать бажання спровокувати або розпалити національну, расову чи релігійну ворожнечу та ненависть, продемонструвати шовіністичний світогляд або ксенофобію щодо всіх інших чи конкретних груп людей (наприклад, викликати шляхом умисного вбивства загострення міжнаціональних чи міжконфесійних стосунків, масові заворушення та ін.). Це може бути також помста потерпілому за його незгоду підтримати націоналістичну або релігійну дискримінацію. Умисне вбивство з мотивів релігійної нетерпимості, як правило, передбачає міжособистісні неприязні стосунки, зумовлені непримиримістю до представників іншої конфесії (цей вид умисного вбивства може поєднувати в собі елементи національної та расової нетерпимості). Релігійна ненависть може стати мотивом до вчинення умисного вбивства особи, що не сповідує жодної релігії, а також атеїста [14].

У ч. 2 ст. 24 Конституції України визначено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [15]. Як показує слідча практика, кримінальні провадження, що були порушені за фактом учинення умисного вбивства з мотиву расової, національної чи релігійної нетерпимості, мають досить складну доказову базу як елемент предмета науки криміналістики. Для здійснення ефективної слідчої діяльності щодо розкриття умисних вбивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості необхідно враховувати криміналістичну характеристику цього виду злочину.

Висновок. На нашу думку, під криміналістичною характеристикою умисних вбивств із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості слід розуміти відомості про обставини, особистість суб'єкта злочину, спосіб, механізм, місце й час учинення цього виду злочину та про забезпечення їх ефективного використання для вирішення стратегічних і тактичних завдань досудового розслідування.

Список використаних джерел

1. Ларичев В. Д. Оперативно-розыскная характеристика экономических преступлений: понятие и содержание / В. Д. Ларичев // Оперативник (сшычик). – 2009. – № 1 (18). – С. 11–16.
2. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна у сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 272 с.
3. Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в методикерасследования / И. Ф. Герасимов // Методика расследования преступлений. Общие положения : материалы науч.-практ. конф., Одесса, ноябрь, 1976 г. – М., 1976. – С. 94–96.
4. Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Сергеев Л. А. – М., 1966. – 16 с.
5. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : Закон и право ; Юнити-Дана, 2001. – 837 с.
6. Степанюк Р. Л. Сутність і практичне значення криміналістичної характеристики злочинів [Електронний ресурс] / Р. Л. Степанюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 386–388. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/5_2014/117.pdf.
7. Криміналістика : [підручник] / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2008. – 464 с.
8. Герасимов С. И. Концептуальные основы и научно-практические проблемы предупреждения преступности / С. И. Герасимов // Правоведение. – 2002. – № 5. – С. 17–18.
9. Малярова В. О. Розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: теорія та практика : [монографія] / В. О. Малярова ; за ред. С. М. Гусарова. – Харків : Діса плюс, 2013. – 422 с.
10. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] // Кодекси України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
11. Савченко А. В. Вплив мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості на кваліфікацію злочинів / А. В. Савченко // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 174–177.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. С. Шумила. – Київ : Юстініан, 2012. – 1224 с.
13. Криміналістика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1966032151600/pravo/struktura_okremih_kriminalistichnih_metodik.
14. Кримінальне право України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/12461220/pravo/umisne_vbivstvo.
15. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

Надійшла до редколегії 11.05.2016

ГАЛАГУРЯ Е. Л. КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УМЫШЛЕННЫХ УБИЙСТВ ПО МОТИВАМ РАСОВОЙ, НАЦИОНАЛЬНОЙ ИЛИ РЕЛИГИОЗНОЙ НЕТЕРПИМОСТИ

Рассмотрены понятие и сущность криминалистической характеристики умышленных убийств по мотивам расовой, национальной или религиозной нетерпимости. Исследованы составляющие элементы криминалистической характеристики совершения таких убийств. Предложено авторское определение понятия криминалистической характеристики умышленных убийств по мотивам расовой, национальной или религиозной нетерпимости.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика; уголовное правонарушение; умышленное убийство; мотив расовой, национальной или религиозной нетерпимости; жертва преступления.

HALAHURIA Y. L. FORENSIC CHARACTERISTICS OF MURDERS BY THE MOTIVES OF RACIAL, NATIONAL OR RELIGIOUS INTOLERANCE

Forensics – is an applied legal science that studies the laws of preparation, commission and solving a crime, the origin and existence of its traces, collection, research, evaluation and use of evidence, as well as develops a system of special techniques, methods and means based on the cognition of these laws and used during the preliminary investigation for the prevention, detection and investigation of crimes and during criminal proceedings in a court.

Forensic characteristics are considered as a separate scientific theory and system of scientific provisions and practical recommendations on constructing the system of forensic significant features of certain sets of crimes, and it is important for the identification, detection and investigation of criminal offenses.

One of the elements of forensic characteristics is to study individual psychological characteristics of a person who has committed a crime, which is an obligatory prerequisite to ensure rapid, complete and impartial investigation of crimes, including murders of racial, national or religious intolerance.

Besides, establishment of forensic characteristics of a person who has committed a criminal offense is essential to prevent this category of crimes and their successful solving. According to the investigative practice, criminal proceedings started by the fact of commission of a murder with the motives of racial, national or religious intolerance have fairly complex evidence base, and for effective investigation activities on solving this category of proceedings an investigator should consider forensic characteristics.

The author has concluded that under forensic characteristics of murders with the motives of racial, national or religious intolerance we should understand information about the circumstances, the personality of a perpetrator, method, mechanism, place and time of the commission of this type of a crime and to ensure their effective use in solving the strategic and tactical tasks of pre-trial investigation.

Keywords: forensic characteristics; criminal offense; murder; motive for racial, national or religious intolerance; victim of a crime.

УДК 343

Є. О. ГЛАДКОВА,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Харківського національного університету внутрішніх справ;

Н. Ю. ЦВІРКУН,

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального права та кримінології
факультету № 1 (слідства)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИННОГО БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Розглянуто кримінально-правові ознаки безгосподарського використання земель. Зроблено акцент на встановленні ознак, які є передумовою для правильної кваліфікації вчиненого злочину та відмежування його від суміжних злочинів і правопорушень. При цьому зазначено, що безгосподарське використання земель, як і забруднення або псування земель та незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром земель), є екологічним злочином, відповідальність за вчинення якого передбачена розділом VIII «Злочини проти довкілля» Кримінального кодексу України. Норма про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво входить до розділу VI «Злочини проти власності» КК України.

Ключові слова: безгосподарське використання земель, кримінально-правова характеристика, об'єктивні ознаки, суб'єктивні ознаки.

Hladkova, Y.O. and Tsvirkun, N.Y. (2016), "Features of criminal and legal characteristics of the elements of the corpus delicti of wasteful use of lands" ["Osoblyvosti kryminalno-pravovoi kharakterystyky oznak skladu zlochnynnoho bezghospodarskoho vykorystannia zemel"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 69–75.

Постановка проблеми. Україна має унікальні земельні ресурси та природно-кліматичні умови, сприятливі для підтримання високого рівня виробництва сільськогосподарської продукції. Проте доводиться констатувати, що негативне антропогенне навантаження на довкілля призвело до погіршення якісного стану земельних ресурсів, спостерігається стійка тенденція скорочення площ продуктивних сільськогосподарських угідь.

Безгосподарське використання земель тягне за собою порушення зв'язків у природі, які формувалися протягом тривалого часу, а також знижує продуктивність ґрунтів і придатність

землі для потреб суспільства. За даними Держкомзему, щорічні втрати гумусу в Україні через мінералізацію та ерозію ґрунтів внаслідок їх безгосподарського використання становлять 32–33 млн тонн (це 9 млрд грн збитків), а відсотковий зміст гумусу у ґрунті за останні 20 років зменшився майже удвічі¹. Безсумнівно,

¹ Бердніков Є. С. Виступ [заст. нач. Голов. упр. Держкомзему в Одес. обл.] на нараді з питань ефективності використання та охорони земель сільськогосподарського призначення в Одеській області : 27 трав. 2009 р. [Електронний ресурс] / Є. С. Бердніков. – Режим доступу: <http://gisupravlenie.at.ua/load/0-0-0-22-20>.

одним із головних завдань держави є надійний та ефективний захист довкілля, у тому числі землі – основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України) [1]. Однією з ефективних форм такого захисту є встановлення юридичної відповідальності за порушення вимог законодавства щодо охорони й раціонального використання земель.

Стан дослідження. Вивченню особливостей безгосподарського використання земель як складу злочину, на нашу думку, приділено недостатньо уваги. Проте деякі аспекти цього питання розглядалися у працях таких учених, як Ф. Х. Маслов, Р. В. Остапчук, А. М. Шульга, С. Ю. Булигін, В. М. Рожко, В. В. Цуркан та інші. Тому **метою** нашої статті є дослідження особливостей кримінально-правових ознак складу злочинного безгосподарського використання земель.

Виклад основного матеріалу. З 2001 року законодавець передбачив кримінальну відповідальність за безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту (ст. 254 КК України) [2].

Подолання глобальної деградації та опустелювання земель, що в останні роки загрожує Україні через великий відсоток розвитку ерозії внаслідок антропогенних чинників, і дотримання конституційного права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України) є одними з найвагоміших підстав для криміналізації безгосподарського використання земель. Таким чином, в Україні сформувались об'єктивні підстави, які змусили законодавця вирішувати це питання. Підстави виявилися настільки вагомими, що протидія цьому явищу не кримінально-правовими заходами стала неможливою.

Першим і необхідним елементом будь-якого складу злочину, в тому числі й безгосподарського використання земель, є об'єкт злочину. Норма, передбачена ст. 254, міститься у розділі VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля». Об'єктом таких злочинів визнається охоронюване кримінальним законом благо: довкілля, природні багатства (серед яких значиться й земля), екологічна безпека. Ці блага є своєрідними мішенями, які вражають злочинні діяння, описані у цьому розділі. Безгосподарське використання земель належить до екологічних злочинів тому, що шкода завдається в першу чергу нормальному

природному якісному стану ґрунтового покриву земель як невід'ємному елементу довкілля [3, с. 164–165].

Через те, що землі притаманне різноманіття властивостей та функцій (екологічні, соціально-економічні тощо) безпосередній об'єкт злочину може бути основним і додатковим. Основним безпосереднім об'єктом безгосподарського використання земель є нормальний природний якісний стан ґрунтового покриву земель як невід'ємного елемента довкілля. Додатковими безпосередніми об'єктами треба вважати, по-перше, сферу повноцінного та раціонального господарського використання корисних властивостей землі, по-друге, право власності на землю.

Предметом злочинного безгосподарського використання земель слід вважати ґрунтовий покрив земель сільськогосподарського призначення. Це обумовлюється тим, що в результаті злочинної антропогенної діяльності землевласників і землекористувачів страждає саме поверхневий родючий шар ґрунту, який завдяки своїм корисним властивостям (насамперед родючості) є найбільш важливою складовою земель сільськогосподарського призначення.

Встановлення ознак об'єктивної сторони злочину є передумовою для правильної кваліфікації вчиненого та відмежування його від суміжних злочинів і правопорушень [4, с. 270]. Наявність цих ознак дозволяє робити висновки щодо характеру та спрямованості діяння винної особи, яким спричиняється шкода землі як основному національному багатству держави. Об'єктивна сторона безгосподарського використання земель – це процес суспільно небезпечного й протиправного посягання на довкілля, природні багатства, екологічну безпеку шляхом погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель. Характеризується вона, по-перше, суспільно небезпечним діянням у вигляді безгосподарського використання земель, по-друге, суспільно небезпечними наслідками, що перелічені в диспозиції ст. 254 КК України, і по-третє, необхідним причинним зв'язком між вказаними діянням та наслідками. Безгосподарське використання земель належить до злочинів із матеріальним складом, адже самою диспозицією статті передбачені можливі суспільно небезпечні наслідки такого діяння [5, с. 320].

Безгосподарське використання земель характеризується складною поведінкою особи, яка може виражатися як у формі дії, так і у формі бездіяльності. Суспільно небезпечна дія як форма злочинного діяння безгосподарського використання земель може мати такі прояви:

використання неналежної техніки під час обробки земель сільськогосподарського призначення; застосування пестицидів та отрутохімікатів із порушенням вимог підзаконних нормативних актів; засівання сільськогосподарських культур із порушенням встановлених аграрних правил тощо. Бездіяльність суб'єкта під час безгосподарського використання земель характеризується тим, що він ігнорує та не виконує покладені законодавством обов'язки щодо охорони земель від шкідливого та небезпечного впливу; суб'єкт повинен був, але вчасно не втрутився у перебіг небезпечних процесів, які виникли у ґрунтовому покриві, що призвело до тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту.

Господарське використання земель – це діяльність, спрямована на належне, сумлінне використання відповідним суб'єктом ґрунтового покриву земель відповідно до встановлених законодавством вимог і нормативів. Отже, безгосподарське використання земель як суспільно небезпечне діяння полягає в тому, що винна особа недобросовісно здійснює господарську діяльність – не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї правовий обов'язок дбати про свої землі та захищати їх від шкідливого й небезпечного антропогенного та природного впливу. Правовим обов'язком усіх землевласників і землекористувачів є: забезпечення екологічної безпеки у процесі господарської діяльності, використання земель за цільовим призначенням; дотримання вимог законодавства про охорону довкілля, підвищення родючості ґрунтів тощо, що передбачено законодавством про охорону та раціональне використання земель (ст. 91, 96 Земельного кодексу України, ст. 35 закону України «Про охорону земель»). Свідоме невиконання перелічених правових обов'язків землекористувачами, що призвело до наслідків, зазначених у диспозиції ст. 254 КК України, вважається суспільно небезпечним і протиправним діянням.

Як безгосподарське використання земель можуть кваліфікуватися, наприклад, такі діяння:

- необґрунтована зміна цільового призначення землі шляхом знімання верхнього шару та облаштування штучних ставків і водосховищ, що призводить до змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту;

- вирощування на одних і тих же полях однотипних сільськогосподарських культур (порушення сівозмін), що невідворотно призводить до зменшення поживних речовин у ґрунті

та зниження родючості, накопичення в них збудників хвороб, а в подальшому – до переведення таких земель до іншої категорії;

- щорічна оранка земельних ділянок із перевертанням пластів, якщо цим порушуються оптимальні фізичні властивості ґрунтів, що призводить до збільшення інтенсивності площинної ерозії, погіршення складу гумусу та зменшення його кількості;

- неконтрольоване розорювання перелогів (цілинних земель), що призводить до різкої зміни процесів ґрунтоутворення та виникнення ерозії;

- необґрунтоване застосування важкоколісної техніки, яке призводить до ущільнення ґрунту та різкого зниження його родючості;

- забруднення ґрунтового шару земель сільськогосподарського призначення паливно-мастильними матеріалами, що призводить до унеможливлення подальшого використання земель за цільовим призначенням;

- випалювання сінокосів і пасовищ, що призводить до загибелі значної кількості ґрунтових організмів у поверхневому шарі ґрунту та посилення випарювання поверхні ґрунту;

- необґрунтоване проведення осушення, що призводить до порушення гідрологічного режиму та виникнення вітрової ерозії;

- необґрунтоване проведення зрошення, що призводить до надмірного зволоження та подальшого заболочування, за відсутності достатньої дренажної системи – до засолення поверхні ґрунту;

- створення звалищ промислових і побутових відходів на землях сільськогосподарського призначення, що призводить до знищення ґрунтового шару під відвалами, отруєння ґрунтових організмів на прилеглих ділянках;

- порушення правил будівництва приміщень і різних споруд на територіях, прилеглих до земель сільськогосподарського призначення, що призводить до знищення ґрунтів, накопичення відходів будівництва, негативного впливу будівельної техніки на ґрунти виникнення невідворотних процесів ґрунтоутворення як під спорудами, так і на прилеглих земельних ділянках;

- добування корисних копалин відкритим способом із порушенням встановлених вимог охорони ґрунтів, що призводить до знищення ґрунтового покриву, зниження рівня ґрунтових вод, часткового осушення ґрунту і, як наслідок, до виникнення вітрової ерозії.

Суспільно небезпечне посягання у вигляді безгосподарського використання земель здійснюється в конкретних умовах, конкретному місці, конкретний час, конкретній обстановці з

використання певних способів і засобів його вчинення. Хоча вказані ознаки для складу злочину безгосподарського використання земель не є обов'язковими, їх встановлення має велике значення для з'ясування об'єктивної сторони злочину, тому що вони характеризують її як зовнішній прояв людської поведінки, сприяють правильному розумінню характеру об'єктивної сторони, визначають ступінь суспільної небезпеки, а також сприяють вірному застосуванню ст. 254 КК України на практиці.

Безгосподарське використання земель стає злочином лише у разі настання передбачених диспозицією ст. 254 КК України суспільно небезпечних наслідків. Такими наслідками є: тривале зниження або втрата родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту.

Під *зниженням родючості* слід розуміти тривале зменшення корисних властивостей земель сільськогосподарського призначення, необхідних для їх використання за цільовим призначенням, на період до повного відновлення цих властивостей.

Втрата родючості земель – це стан ґрунтового покриву, який характеризується неможливістю використовувати земельну ділянку із земель сільськогосподарського призначення за цільовим призначенням, наприклад, здійснювати діяльність щодо вирощування сільськогосподарських культур чи щодо випасу худоби внаслідок втрати ґрунтом своєї продуктивності.

Під *виведенням земель із сільськогосподарського обороту* слід розуміти вимушену консервацію або вилучення земель із сільськогосподарського використання внаслідок їх деградації.

Під *змиванням гумусного шару* необхідно розуміти видалення надмірною кількістю води верхнього родючого шару ґрунту, в якому зосереджені основні запаси гумусу.

Порушення структури ґрунту – зміна фізико-хімічних і механічних характеристик ґрунту під впливом надмірного антропогенного навантаження, внаслідок чого втрачаються його корисні властивості, необхідні для використання земель за цільовим призначенням.

Наслідки безгосподарського використання земель призводять до одного загального результату – виведення земель із сільськогосподарського обороту, а за наявності підстав – до подальшої їх консервації відповідно до Порядку консервації земель, що має бути обов'язково підтверджено відповідною екологічною експертизою.

Шкода, яка завдається безгосподарським використанням земель, може мати характер як екологічний (шкода різним екосистемам), так й економічний (шкода землі як об'єкту господарювання та права власності), що потребує обов'язкового обчислення та відшкодування.

У злочинах із матеріальним складом встановлення необхідного причинного зв'язку між суспільно небезпечними діяннями і суспільно небезпечними наслідками є об'єктивною передумовою настання кримінальної відповідальності. Для виявлення та з'ясування необхідного причинного зв'язку між діяннями і наслідками у справах про безгосподарське використання земель необхідним є встановлення факту порушення тих чи інших правил та обов'язків, закріплених у законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах, що потягнуло за собою настання наслідків, передбачених у диспозиції ст. 254 КК України.

До суб'єктивних ознак складу злочину теорія кримінального права відносить суб'єкта та суб'єктивну сторону. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, *суб'єктом* злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. Тому для того, щоб притягнути особу до кримінальної відповідальності за безгосподарське використання земель згідно з діючим кримінальним законодавством України, ця особа має бути: 1) фізичною особою; 2) осудною особою; 3) досягти 16-річного віку.

Крім основних ознак, суб'єкт безгосподарського використання земель характеризується додатковими ознаками, які характеризують його як спеціального суб'єкта (посада або діяльність пов'язані з використанням земель сільськогосподарського призначення). Законодавство України покладає на осіб, які володіють або користуються землями сільськогосподарського призначення, обов'язки щодо їх охорони, раціонального використання та відтворення корисних властивостей, яких ці особи повинні дотримуватися в процесі господарського використання земель (ст. 91, 96 ЗК України). Такі обов'язки можуть передбачатися не тільки законом або підзаконним актом, а й службовими обов'язками або професійними функціями, трудовим чи іншим цивільно-правовим договором тощо.

Отже, суб'єктом безгосподарського використання земель є особа, яка недобросовісно здійснює господарську діяльність – не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї правовий обов'язок щодо раціонального використання земельних ресурсів і всебічної їх

охорони від негативного антропогенного та природного впливу в процесі господарської діяльності, що призвело до тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту.

До суб'єкта безгосподарського використання земель можна віднести: землевласників і землекористувачів (орендарі земельних ділянок, фермери, керівники сільськогосподарських підприємств, приватних агрофірм, кооперативів тощо, а також керівники інших господарюючих суб'єктів, діяльність яких пов'язана безпосередньо з використанням земель сільськогосподарського призначення); службових осіб названих підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, на яких відповідними нормативно-правовими актами покладено обов'язок забезпечувати дбайливе використання земельних ресурсів (наприклад, агрономи); рядових працівників суб'єкта господарської діяльності, які здійснюють виключно технічну роботу з обробки ґрунтів (наприклад, механізатор).

Велику суспільну небезпеку несуть у собі злочини проти довкілля, що вчиняються службовими особами. Варто зазначити, що наслідки, які спричиняються безгосподарським використанням земель, часто настають внаслідок зловживань або недбалого ставлення до них саме службових осіб.

Правильне встановлення елементів *суб'єктивної сторони* безгосподарського використання земель необхідне, насамперед, для здійснення безпомилкової кваліфікації зазначеного злочинного діяння.

Безгосподарське використання земель часто характеризується різним психічним ставленням особи до вчинюваного діяння та наслідків, що настали. Тобто під час безгосподарського використання земель має місце так звана змішана або подвійна форма вини: умисне порушення спеціальних правил і правових обов'язків (у нашому випадку порушення приписів екологічного, аграрного та земельного права) та необережне ставлення до настання суспільно небезпечних наслідків, указаних у диспозиції ст. 254 КК України, причинно пов'язаних із діянням, що робить вчинене злочином. Особа може умисно порушити свій правовий обов'язок щодо охорони земель та їх раціонального використання (наприклад, вчасно не буде вживати заходів для захисту земель від ерозії, виснаження, заростання бур'янами тощо), але до таких наслідків, як тривале зниження або втрата родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного ша-

ру, порушення структури ґрунту, – буде ставитися необережно. В цілому такі випадки будуть кваліфікуватися як вчинені з необережності. Поясненням цьому можна вважати сучасний низький рівень екологічної культури (правової свідомості) суспільства, в результаті чого землевласники та землекористувачі не завжди усвідомлюють дійсну небезпеку своїх вчинків. У багатьох випадках із безгосподарським використанням земель поєднується злочинна неосвіченість: проведення на земельних ділянках господарської діяльності способами, які в результаті необізнаності землекористувачів мають шкідливий вплив на стан земель і родючість ґрунтового покриву.

Можуть також мати місце і випадки вчинення безгосподарського використання земель із непрямим умислом, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо допускала їх настання. Не можна виключати й можливість вчинення цього злочину через необережність. Так, особа під час сільськогосподарських робіт передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння у вигляді тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, але легковажно розраховувала на їх відвернення (наприклад, спираючись на свій досвід, сприятливі погодні умови тощо), або ж така особа не передбачала можливості настання означених суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити. Якщо землевласник взяв на себе відповідальність щодо охорони, дбайливого використання земель, підтримання рівня їх родючості та якісного стану, він зобов'язаний знати основні вимоги і положення своєї спеціалізації [6, с. 10].

Висновки. Стосовно мотиву й мети безгосподарського використання земель, то з огляду на їх відсутність у диспозиції ст. 254 КК України ці ознаки суб'єктивної сторони є додатковими (факультативними), які в процесі розгляду справи будуть суттєво допомагати встановленню об'єктивної істини у кримінальному провадженні (чим керувалась особа, вчиняючи безгосподарське використання земель, а також можуть виступати як обставини, які обтяжують або пом'якшують покарання під час його призначення судом (ст. 66, 67 КК України).

В Україні крім кримінально-правової передбачена й адміністративна відповідальність

за схожі діяння, викладені у ст. 53 КУпАП «Порушення правил використання земель», тобто використання земель не за цільовим призначенням, невиконання природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель, неправильна експлуатація, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних лісонасаджень, та ст. 54 КУпАП «Несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням», тобто несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням, або невиконання умов знімання, зберігання та нанесення родючого шару ґрунту.

Адміністративна відповідальність є менш суворою формою юридичної відповідальності, ніж кримінальна. Наслідки від зазначених діянь також є менш тяжкими та значущими. Але за відповідних умов такі правопорушення можуть спричинити тяжкі наслідки та трансформуватися у злочин, передбачений ст. 254 КК України.

Розмежування злочинів та адміністративних правопорушень відбувається не тільки за сту-

пенем і характером суспільної небезпеки, а й за об'єктивною стороною, перш за все за наслідками. Основним критерієм такого розмежування є розмір шкоди (ступінь суспільної небезпеки), а не спосіб здійснення діяння, який є однаковим для обох видів порушень [3]. Отже, безгосподарське використання земель, у тому числі використання земель не за цільовим призначенням, зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, невиконання умов зняття, збереження та використання родючого шару ґрунту, неприведення рекультивативних порушених земель, яке не потягло наслідків, зазначених у ст. 254 КК України, тягне адміністративну відповідальність за ст. 53, 54 КУпАП.

На сьогодні злочини, що посягають на екологічно безпечний стан природних об'єктів, серед яких важливе місце займають родючі землі сільськогосподарського призначення, набули значного поширення і є суттєвою загрозою для нашої держави та суспільства в цілому, для національної економіки та національної безпеки, а також для розвитку сільськогосподарського виробництва як запоруки існування людства на планеті.

Список використаних джерел

1. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Земельне право України : підручник / [М. В. Шульга, Г. В. Анісімова, Н. О. Багай та ін.] ; за ред. М. В. Шульги. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
4. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства) / С. Б. Гавриш. – Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. – 633 с.
5. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Гютюгіна та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2010. – 608 с.
6. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія / П. Ф. Кулинич. – Київ : Логос, 2011. – 688 с.

Надійшла до редколегії 30.05.2016

ГЛАДКОВА Е. А., ЦВИРКУН Н. Ю. ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИЗНАКОВ СОСТАВА ПРЕСТУПНОГО БЕСХОЗЯЙСТВЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ

Рассмотрены уголовно-правовые признаки бесхозяйственного использования земель. Сделан акцент на установлении признаков, которые являются предпосылкой для правильной квалификации совершённого преступления и отграничения его от смежных преступлений и правонарушений. При этом указано, что бесхозяйственное использования земель, как и загрязнение или порча земель и незаконное завладение ґрунтовым покровом (поверхностным слоем земель) является экологическим преступлением, ответственность за совершение которого предусмотрена разделом VIII «Преступления против окружающей среды» Уголовного кодекса Украины. Норма о самовольном занятии земельного участка и самовольном строительстве входит в раздел VI «Преступления против собственности» Украины.

Ключевые слова: бесхозяйственное использование земель, уголовно-правовая характеристика, объективные признаки, субъективные признаки.

HLADKOVA Y. O., TSVIRKUN N. Y. FEATURES OF CRIMINAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE ELEMENTS OF THE CORPUS DELICTI OF WASTEFUL USE OF LANDS

Criminal and legal features of wasteful land use have been considered. The emphasis has been made on determining the features that are preconditions for correct qualification of the committed crime and distinguishing it from related crimes and offenses.

As wasteful use of lands the authors understand as unfair implementation of economic activity by an individual, failure or improper performance of legal obligations to take care of lands and protect them from harmful anthropogenic and natural influence, leading to socially dangerous consequences in the form of a long decline or loss of fertility, exclusion of lands from agricultural production, washout of humus soil, soil structure infringement.

It has been indicated that the delimitation of the crime under the Art. 254 of the Criminal Code of Ukraine, from related offenses in the sphere of land use should be carried out taking into account the corpus delicti of those crimes. Herewith, wasteful use of lands as well as pollution or deterioration of lands and illegal acquisition of surface soil (surface land layer) is an environmental crime, and the liability for its commission is provided by the Section VIII «Crimes against the Environment» of the Criminal Code of Ukraine. The norm on unauthorized occupation of a land spot and unauthorized construction is included in the Section VI «Crimes against Property» of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *wasteful land use, criminal and legal characteristics, objective features, subjective features.*

УДК 343.133(477)

В. О. ГРИНЮК,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри правосуддя

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОКУРОРОМ ФУНКЦІЇ ОБВИНУВАННЯ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Досліджено повноваження прокурора у кримінальному процесі. Визначено, що обвинувальна функція реалізується прокурором як на досудовій, так і на судовій стадіях кримінального провадження. Виділено повноваження прокурора на досудовому слідстві, які мають характер підготовчих до реалізації функції обвинувачення, та низку повноважень суто обвинувальних. Зроблено висновок, що первинне обвинувачення реалізується шляхом повідомлення особі про підозру, а заключним етапом обвинувачення на досудовому слідстві є затвердження або складання прокурором обвинувального акта, а також клопотань про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру.

Ключові слова: *функція обвинувачення, суб'єкт сторони обвинувачення, реалізація функції обвинувачення, процесуальні повноваження.*

Hryniuk, V.O. (2016), "Implementation of accusation's function by the prosecutor while pre-trial investigation" ["Realizatsiia prokurorom funktsii obvyuvachennia na dosudovomu slidstvi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 75–79.

Постановка проблеми. Однією з основних функцій кримінального процесу є функція обвинувачення. Вона за своєю суттю є кримінальною процесуальною діяльністю уповноважених суб'єктів, зміст якої полягає у формуванні сукупності доказів для повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення та складання обвинувального акта, а також підтриманні державного обвинувачення під час судового розгляду справи. Коло таких уповноважених суб'єктів передбачено нормами Кримінального процесуального кодексу України та

йменується стороною обвинувачення. Одним з основних суб'єктів сторони обвинувачення є прокурор. Саме реалізація прокурором функції обвинувачення обумовлює доведення вини особи, яка вчинила злочин, та притягнення її до кримінальної відповідальності. Тому обвинувальна функція прокурора, особливо в умовах реформування кримінального процесуального законодавства України, потребує більш детального дослідження.

Стан дослідження. Дослідження процесуального статусу прокурора у кримінальному

процесі, а також порядку здійснення ним обвинувальної діяльності проводилось у наукових роботах О. І. Арсені, А. М. Баксалової, А. Д. Бойкова, Б. О. Галкіна, І. В. Гловюк, В. Ф. Крюкова, Ю. Є. Полянського, І. В. Рогатюка, М. С. Строговича, М. Б. Уліщенко, О. О. Чепурного, З. Х. Шагієвої, М. Л. Шифмана, Н. І. Щегель, В. М. Юрчишина та ін. Проте у зв'язку з реформуванням кримінального процесуального законодавства України низка питань щодо процесуального статусу прокурора стали дискусійними. Крім того, не вирішеним залишається питання реалізації прокурором функції обвинувачення, адже низка вчених вважає, що обвинувальна діяльність прокурора полягає виключно у підтриманні державного обвинувачення в суді, інші переконані, що вказана функція реалізується ним і на досудовому слідстві.

Метою статті є визначення на основі положень кримінального процесуального законодавства України проблемних аспектів реалізації прокурором функції обвинувачення на досудовому слідстві.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних суб'єктів реалізації функції обвинувачення є прокурор. Прокурор – особа, яка обіймає посаду, передбачену ст. 17 закону України «Про прокуратуру», та діє в межах своїх повноважень. Функції та повноваження прокурора впливають із загальних функцій прокуратури, які регламентовані ст. 121 Конституції України та ст. 2 закону України «Про прокуратуру» і полягають у:

1) підтриманні державного обвинувачення в суді;

2) представництві інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

3) нагляді за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляді за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

5) нагляді за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами [1; 2].

У кримінальному процесі діяльність прокурора здійснюється на всіх його стадіях. Так, відповідно до ст. 36 КПК України прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під

час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений: 1) починати досудове розслідування за наявності підстав; 2) мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування; 3) доручати органу досудового розслідування проведення досудового розслідування; 4) доручати слідчому, органу досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення чи брати участь у них, а в необхідних випадках особисто їх проводити; 5) доручати проведення таких дій відповідним оперативним підрозділам; 6) скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих; 7) ініціювати перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого за наявності підстав для його відводу або у випадку неефективного досудового розслідування; 8) приймати процесуальні рішення, у тому числі щодо закриття кримінального провадження та продовження строків досудового розслідування за наявності передбачених підстав; 9) погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій чи самостійно подавати слідчому судді такі клопотання; 10) повідомляти особі про підозру; 11) пред'являти цивільний позов в інтересах держави та громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права; 12) затверджувати чи відмовляти у затвердженні обвинувального акта, клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, вносити зміни до складеного слідчим обвинувального акта чи зазначених клопотань, самостійно складати обвинувальний акт чи зазначені клопотання; 13) звертатися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 14) підтримувати державне обвинувачення в суді, відмовлятися від підтримання державного обвинувачення, змінювати його або висувати додаткове обвинувачення; 15) погоджувати запит органу досудового розслідування про міжнародну правову

допомогу, передавання кримінального провадження або самостійно звертатися з таким клопотанням; доручати органу досудового розслідування виконання запиту (доручення) компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу або перейняття кримінального провадження, перевіряти повноту і законність проведення процесуальних дій, а також повноту, всебічність та об'єктивність розслідування у перейнятому кримінальному провадженні; 16) перевіряти перед направленням прокуророві вищого рівня документи органу досудового розслідування про видачу особи (екстрадицію), повертати їх відповідному органу з письмовими вказівками, якщо такі документи необґрунтовані або не відповідають вимогам міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, чи законам України; 17) доручати органам досудового розслідування проведення розшуку і затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення за межами України, виконання окремих процесуальних дій з метою видачі особи (екстрадиції) за запитом компетентного органу іноземної держави; 18) оскаржувати судові рішення [3].

Однак слід погодитися з тими вченими, які висловлюють думку про некоректність конструювання ст. 36 КПК України [4, с. 53–54; 5, с. 42; 6, с. 87], адже з аналізу положень вказаної норми випливає, що всі функції та повноваження прокурора у кримінальному процесі здійснюються під час нагляду за додержанням законів при проведенні досудового розслідування у формі процесуального керівництва ним. Однак очевидно, що, наприклад, підтримання державного обвинувачення в суді аж ніяк не належить до функції нагляду у формі процесуального керівництва. Тому вважається, що ст. 36 КПК України потребує уточнення шляхом розподілу функцій прокурора на відповідні групи.

Зокрема, В. І. Гловюк пропонує класифікувати функції прокурора залежно від стадії кримінального процесу: в досудовому провадженні, в судовому провадженні в суді першої інстанції, в судовому провадженні з перевірки судових рішень, на стадії виконання судових рішень, а також у міжнародному співробітництві під час кримінального провадження [6, с. 373–374].

У свою чергу, О. І. Арсені виділяє такі види функцій прокурора залежно від характеру діяльності: нагляду, керівництва слідством, підтримання обвинувачення в суді та представництва інтересів громадян чи держави [7, с. 60].

Проте науковець не уточнює, які з визначених ст. 36 КПК України повноважень належать до наведених функцій. Крім того, вчена обмежує обвинувальну діяльність прокурора лише підтриманням обвинувачення в суді. Тому, на нашу думку, більш доцільною є класифікація функцій прокурора, розроблена І. В. Гловюк.

Таким чином, до функцій прокурора на досудовому слідстві належать функція прокурорського нагляду та функція кримінального переслідування. Функція кримінального переслідування, на думку І. В. Гловюк, включає функцію обвинувачення у процесуально-правовому розумінні, яка є формою кримінального переслідування, а також його етапом [6, с. 145]. Однак не можна погодитися з ученим із приводу положення про те, що обвинувачення не є окремою кримінальною процесуальною функцією, адже норми КПК України засвідчують протилежне. Очевидно, що низка повноважень прокурора на стадії досудового слідства є суто обвинувальними, інша частина – наглядовими.

Заслуговує на увагу позиція І. І. Шульган з приводу поділу обвинувальної функції прокурора на дві самостійні частини – досудову та судову, кожна з яких реалізується на окремих етапах кримінального процесу. Змістом першої частини є діяльність прокурора й інших учасників сторони обвинувачення, яка спрямована на підготовку обвинувачення особи в учиненні кримінального правопорушення та виражається в обвинувальному акті. Метою другої частини є доведення прокурором обвинувачення в ході судового розгляду справи [8, с. 152].

Вважається можливим виділити певні повноваження прокурора на досудовому слідстві, що дозволяють реалізувати функцію обвинувачення:

1) доручати слідчому, органу досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення чи брати участь у них, а в необхідних випадках особисто їх проводити;

2) доручати проведення таких дій відповідним оперативним підрозділам;

3) приймати процесуальні рішення, у тому числі щодо закриття кримінального провадження та продовження строків досудового розслідування за наявності передбачених підстав;

4) доручати органам досудового розслідування проведення розшуку і затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення за межами України, виконання окремих процесуальних дій з метою видачі особи (екстрадиції)

за запитом компетентного органу іноземної держави;

5) повідомляти особі про підозру;

б) затверджувати, змінювати чи складати фінальні у кримінальному провадженні процесуальні рішення:

а) затверджувати чи відмовляти у затвердженні обвинувального акта;

б) затверджувати чи відмовляти у затвердженні клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;

в) вносити зміни до складеного слідчим обвинувального акта чи зазначених клопотань;

г) самостійно складати обвинувальний акт чи зазначені клопотання.

Перші чотири повноваження прокурора є підготовчими до суто обвинувальних, адже перед прокурором як суб'єктом сторони обвинувачення поставлено завдання щодо встановлення особи, яка вчинила злочин, і збирання достатніх доказів для підтвердження її винуватості, що є можливим завдяки проведенню відповідних процесуальних дій прокурором особисто або дорученню їх проведення іншим уповноваженим суб'єктам. З цього приводу уявляється правильною позиція тих учених, які вважають, що для формування обвинувачення факти, які охоплюються конструктивними ознаками конкретного складу злочину, мають бути достовірними, а обвинувачення не можна висувати за приблизними знаннями або суб'єктивними переконаннями [9, с. 45–46].

Після встановлення особи та збирання достовірних доказів вини починається суто обвинувальна діяльність прокурора – повідомлення особі про підозру, що можна вважати первинним обвинуваченням, яке завершується затвердженням чи складанням обвинувального акта або клопотань про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

Повідомлення особі про підозру обов'язково здійснюється в таких випадках: 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; 2) обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів; 3) наявності достатніх доказів для підозри особи в учиненні кримінального правопорушення.

Щодо окремої категорії осіб повідомлення про підозру здійснюється з урахуванням особливостей, визначених гл. 37 КПК України (ч. 1 ст. 276 КПК України).

Письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений КПК Украї-

ни для вручення повідомлень. Письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання. У разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру після двадцяти чотирьох годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню.

Дата й час повідомлення про підозру, правова кваліфікація кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність невідкладно вносяться слідчим, прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ст. 278 КПК України) [3].

Дослідивши всі обставини, що входять до предмета доказування, та визнавши достатність зібраних у кримінальному провадженні доказів і беззаперечне підтвердження ними вини підозрюваного в інкримінованому йому злочині, а також за відсутності підстав для закриття кримінального провадження слідчий або прокурор ухвалюють рішення про складання обвинувального акта або клопотань про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

Відповідно до ч. 1 ст. 291 КПК України обвинувальний акт складається слідчим, після чого затверджується прокурором. Обвинувальний акт може бути складений прокурором, зокрема, якщо він не погодиться з обвинувальним актом, що був складений слідчим. Клопотання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру мають відповідати вимогам ст. 291 КПК України, а також містити інформацію про захід виховного характеру або примусовий захід медичного характеру, який пропонується застосувати (ч. 1, 2 ст. 292 КПК України). Після складення та затвердження обвинувального акта чи клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру вони направляються до суду для підготовчого судового засідання та судового розгляду.

Висновки. Таким чином, функції прокурора у кримінальному провадженні доцільно поділяти залежно від етапів кримінального процесу та спрямованості його діяльності.

Обвинувальна функція реалізується прокурором як на досудовій, так і на судовій стадіях кримінального провадження.

Під час досудового слідства прокурор наділений рядом повноважень, що мають характер підготовчих до реалізації функції обвинувачення, та низкою повноважень суто обвинувальних.

Первинне обвинувачення реалізується шляхом повідомлення особі про підозру. Заключним етапом обвинувачення на досудовому слідстві є затвердження чи складення прокуро-

ром обвинувального акта, а також клопотань про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру.

Список використаних джерел

1. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про прокуратуру : закон України від 14 жовт. 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. // Голос України. – 19.05.2012. – № 90–91.
4. Полянський Ю. Роль прокурора у досудовому кримінальному провадженні за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Юрій Полянський, Валентин Долежан // Юридичний вісник. – 2013. – № 4. – С. 52–54.
5. Косюта М. Актуальні проблеми реалізації повноважень прокурора у кримінальному провадженні / Михайло Косюта // Вісник прокуратури. – 2013. – № 12. – С. 41–49.
6. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Гловюк Ірина Василівна. – Одеса, 2015. – 602 с.
7. Арсені О. І. Функції прокурора у кримінальному процесі / Арсені О. І. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2016. – Т. 4, вип. 1. – С. 60–62.
8. Шульган І. І. Обвинувальна діяльність прокурора в кримінальному провадженні / І. І. Шульган // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2015. – Вип. 35, ч. II, т. 3. – С. 150–153.
9. Фаткуллин Ф. Н. Обвинение и защита по уголовным делам : [учеб. пособие] / Ф. Н. Фаткуллин, З. З. Зинатуллин, Я. С. Аврах. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. – 168 с.

Надійшла до редколегії 17.05.2016

ГРИНЮК В. А. РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОКУРОРОМ ФУНКЦИИ ОБВИНЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ДОСУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ

Исследованы полномочия прокурора в уголовном процессе. Определено, что обвинительная функция реализуется прокурором как на досудебной, так и на судебной стадиях уголовного производства. Выделены на досудебном следствии полномочия прокурора, которые имеют характер подготовительных к реализации функции обвинения, и ряд полномочий исключительно обвинительных. Сделан вывод, что первичное обвинение реализуется путём уведомления лица о подозрении, а заключительным этапом обвинения во время досудебного следствия является утверждение или составление прокурором обвинительного акта, а также ходатайств о применении принудительных мер воспитательного или медицинского характера.

Ключевые слова: функция обвинения, субъект стороны обвинения, реализация функции обвинения, процессуальные полномочия.

HRYNIUK V. O. IMPLEMENTATION OF ACCUSATION'S FUNCTION BY THE PROSECUTOR WHILE PRE-TRIAL INVESTIGATION

On the basis of the criminal procedural legislation of Ukraine the author has determined problem aspects of the implementation of accusation's function by the prosecutor while pre-trial investigation.

The author has concluded that the role of a prosecutor in criminal proceedings is advisable to divide depending on the stage of the criminal procedure and focus of its activities. Accusation's function is realized by the prosecutor both at the pre-trial and at the trial stages of criminal proceedings.

Powers of the prosecutor at the pre-trial investigation that have the character of preparatory to the implementation of accusation's function and a number of prosecutive powers have been highlight. Their certain procedural peculiarities have been revealed.

The author has summarized that the initial charge is realized by the way of informing persons of suspicion and the final stage of accusation on pre-trial investigation is approval or issuing an indictment by the prosecutor, as well as applications for the use of compulsory measures of educational or medical nature.

Keywords: accusation's function, subject of the prosecution, implementation of accusation's function, procedural powers.

УДК 343.12

Д. А. МОРКВІН,*заступник начальника відділу режимно-секретного та документального забезпечення Харківського національного університету внутрішніх справ***НАУКОВА РОЗРОБЛЕНІСТЬ ПИТАННЯ НЕГЛАСНОГО ОБСТЕЖЕННЯ ЖИТЛА ОСОБИ ПІДРОЗДІЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ**

Зроблено спробу дослідити стан наукової розробленості питання негласного обстеження житла особи підрозділами кримінальної поліції. Проаналізовано наукові праці з різних галузей юридичної науки, в яких вивчалось питання негласного обстеження житла особи підрозділами кримінальної поліції, зокрема в межах дослідження негласного оперативного огляду. Визначено напрямки, які потребують поглибленого дослідження.

Ключові слова: підрозділи кримінальної поліції, наукова розробленість, негласне обстеження житла.

Morkvin, D.A. (2016), "Scientific research of the issue of the secret search of person's housing by criminal police units" ["Naukova rozroblenist pytannia nehlasnoho obstezhennia zhytla osoby pidrozdilamy kryminalnoi politzii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 80–83.

Постановка проблеми. Ухвалення у 2012 році кардинально нового Кримінального процесуального кодексу України докорінно змінило, крім загальних засад кримінального провадження, організацію проведення оперативно-розшукових заходів. З цього приводу є слушною думка Є. Д. Скулиша, що негласні слідчі (розшукові) дії, закріплені главою 21 КПК України, за сутністю та змістом проваджуваних дій корелюються з оперативно-розшуковими заходами, закріпленими ч. 1 ст. 8 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а окремі норми ч. 1 ст. 8 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», з урахуванням змін, внесених законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13 квітня 2012 року № 4652-VI, побудовані як бланкетні та посилаються на окремі статті КПК України, що встановлюють порядок проведення негласних слідчих (розшукових) дій [1, с. 188]. Тому підтримуємо судження К. В. Шахової про те, що оперативно-розшукові заходи та негласні слідчі (розшукові) дії є однорідними за організаційно-правовим критерієм і відрізняються переважно правовим статусом і суб'єктивним складом, адже під час оперативно-розшукової діяльності проведення оперативно-розшукових заходів може здійснюватися лише уповноваженими оперативними підрозділами, а проведення негласних слідчих (розшукових) дій – слідчим, прокурором або за їх дорученням – уповноваженим оперативним підрозділом. Крім того, оперативно-розшукові заходи проводяться з метою виявлення та попередження злочину, що готується, а негласні слідчі (розшукові) дії

спрямовані на виявлення та перевірку інформації, необхідної для розслідування вже вчиненого злочину [2, с. 121–122]. У зв'язку з цим, різні аспекти питання негласного обстеження житла особи підрозділами кримінальної поліції розглядаються науковцями декількох галузей кримінально-правового блоку. Однак після 2012 року обрану проблематику в сучасних суспільно-правових реаліях детально ніхто не вивчав. Зважаючи на це, доцільно проаналізувати наявний науковий доробок учених, присвячений різним аспектам негласного обстеження житла особи, з метою з'ясування та усунення теоретичних проблем із цієї тематики.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Після ухвалення нового КПК України вивченням різних аспектів правових та організаційно-тактичних засад здійснення негласного обстеження житла особи як виду негласної слідчої (розшукової) дії приділяли увагу такі вчені, як А. Ф. Волобуєв, А. Б. Балонь, В. Д. Берназ, О. В. Капліна, В. А. Колесник, Н. В. Михайлова, О. С. Перепелиця, Д. П. Письменний, В. Л. Побережний, О. С. Саїнчин, М. В. Стащак, О. С. Тарасенко, В. Г. Уваров, М. С. Цуцкірідзе, В. В. Шендрік, А. М. Щербаковський та інші. Водночас протягом останніх років питання негласного обстеження житла особи розглядалось і під час вивчення різних аспектів здійснення оперативно-розшукових заходів, зокрема в наукових працях А. В. Баб'яка, О. М. Бандурки, М. П. Водька, О. О. Ганжи, М. Л. Грїбова, О. Ф. Долженкова, О. О. Дерев'ягіна, Л. А. Мазур, М. В. Стащак, О. В. Тарнопольського, Ю. А. Чаплинської, К. О. Чаплинського, С. П. Черниха, В. В. Шендрика та ін. Аналізуючи вказане, можна дійти висновку,

що більшість учених вивчали досліджувану проблематику під різними кутами зору, виокремлюючи різні проблемні аспекти. Разом із цим відмітимо, що і за радянських часів питанню негласного обстеження житла особи приділялась увага з боку науковців (наприклад, у працях В. М. Атмажитова, А. С. Вандишева, О. Ф. Волинського, Д. В. Гребельського, І. П. Козаченка, І. М. Кононенка, І. М. Макаря, В. Г. Самойлова та ін.), однак лише в розрізі вивчення організації й тактики негласного оперативного огляду. Враховуючи вказане та предмет статті, вважаємо за доцільне розглянути більш детально наукові праці, присвячені питанню негласного обстеження житла особи, з метою визначення подальших напрямків досліджень питання, що вивчається.

Виклад основного матеріалу. За радянських часів, як вже вказувалося, питання здійснення негласного обстеження житла особи розглядалося під час вивчення питання здійснення негласного оперативного огляду. Так, на рівні навчальних посібників вказане питання висвітлюється в:

– навчальному посібнику «Личный сыск» (А. С. Вандишева, О. Ф. Волинський, Д. В. Гребельський та ін.);

– навчальному посібнику А. Ф. Возного «Применение оперативного осмотра при документировании преступных действий лиц, разрабатываемых аппаратами БХСС»;

– навчальному посібнику І. П. Козаченка «Тактика применения методов и средств оперативно-розыскной деятельности в профилактике и раскрытии преступлений»;

– навчальному посібнику В. М. Атмажитова «Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел. Общая часть», розділи I–VII.

Крім того, за радянських часів окремі аспекти негласного огляду житла особи описувались у лекційному матеріалі з навчальної дисципліни «Оперативно-розысковая діяльність» (наприклад, у лекціях А. Ф. Возного «Оперативный осмотр», В. Г. Самойлова та І. М. Макаря «Оперативный осмотр»), у навчально-практичних та навчально-методичних рекомендаціях (наприклад, А. Ф. Возним та І. Н. Кононенком у навчально-практичному посібнику «Теория и практика оперативного осмотра»), наукових статтях (наприклад, В. Г. Соколовим у статті «Психологические аспекты разведывательной деятельности: на примерах наружного наблюдения»; І. М. Кононенком у статтях «Применение уголовно-правовых положений в

теории оперативного осмотра», «Субъект оперативного осмотра» та ін.). Однак, аналізуючи тодішні наукові дослідження та враховуючи те, що за радянських часів негласне обстеження житла особи відповідно до законодавства дозволялося проводити лише як оперативно-розшукових захід або метод, можна резюмувати, що на сьогодні актуальними залишилися лише положення, присвячені тактиці проведення негласного оперативного огляду.

Аналіз наукових праць вітчизняних учених дозволив умовно класифікувати їх на дві групи. До першої, на нашу думку, слід віднести праці, написані до ухвалення КПК України 2012 року, а до другої – ті, що написані після набуття чинності вказаним нормативно-правовим актом.

Так, до першої групи можна віднести такі праці:

1) монографічні дослідження:

– О. М. Бандурки «Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності»;

– колективу авторів (С. Б. Мелешев, В. Д. Пчолкін, В. П. Сапальов та ін.) на тему «Система методів оперативно-розшукової діяльності»;

– В. А. Некрасова, В. Я. Мацюка, Н. Є. Філіпенка, Л. В. Родинюка «Оперативне розпізнавання»;

– Л. В. Головіної «Оперативний огляд».

2) навчальні, навчально-практичні, методичні посібники, підручники:

– навчально-практичний посібник В. А. Некрасова, Б. В. Індиченка, В. В. Матвійчука «Методи оперативно-розшукової діяльності»;

– навчально-практичний посібник авторського колективу (Я. Ю. Кондратьєв, Д. Й. Никифорчук, О. М. Сніцар та ін.) на тему «Тактика проведення оперативно-розшукових заходів та особливості легалізації оперативно-розшукової інформації»;

– підручник В. А. Некрасова «Оперативно-розысковая діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина»;

– навчальний посібник за редакцією А. В. Іщенка та Б. І. Бараненка «Правові й організаційно-процедурні основи здійснення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ в Україні»;

– практичний посібник М. С. Хруппа, В. А. Семенюка, Н. М. Семенюка, С. О. Трофимова «Діяльність органів внутрішніх справ України з протидії використанню коштів, одержаних від незаконного обігу наркотиків»;

3) лекції, наукові статті та тези доповідей, зокрема:

- лекція В. О. Біляєва на тему «Психологічні основи і особливості проведення розвідувального опитування, оперативного огляду, особистого пошуку і візуального спостереження»;
- лекція О. С. Острікова на тему «Оперативний огляд»;
- наукові статті С. М. Шевченко «Додержання конституційного принципу недоторканності житла», «Правові підстави та поняття оперативного огляду»;
- наукова стаття Ю. Ю. Орлова «Пенітративна техніка»;
- наукова стаття С. М. Кряковцева «Дотримання прав громадян на недоторканість житла в процесі проведення оперативно-технічних заходів»;
- наукова стаття Л. В. Головіної «Оперативний огляд – ефективний метод боротьби зі злочинністю»;
- наукова стаття Ю. Ю. Орлова «Оперативно-технічні заходи»;
- наукова стаття В. Д. Пчолкіна «Особенности проведения оперативного осмотра на предприятиях пищевой промышленности»;
- наукова стаття К. О. Чаплинського «Організація і тактика зашифрованого оперативного огляду».

Аналізуючи вказані наукові дослідження, можна констатувати, що питання негласного обстеження публічно недоступних місць розглядалося в контексті вивчення негласного оперативного огляду як різновиду оперативно-розшукових заходів і методів. Проте, погоджуючись із думкою В. А. Некрасова, В. Я. Мацюка, Н. Є. Філіпенко та Л. В. Родинюка [3, с. 177] стосовно того, що оперативний огляд як метод полягає в пізнанні суб'єктом певних явищ (подій, фактів, процесів), які мають значення для вирішення конкретних завдань оперативно-розшукової діяльності, обстежуючи і вивчаючи об'єкти, предмети, документи, що, ймовірно, містять сліди злочину, фіксуючи їх, зокрема, оперативно-технічними засобами, а його особливістю є те, що оперативний огляд проводиться винятково негласно в публічно доступних місцях (без проникнення у житло чи інше володіння особи) [4, с. 96], необхідно резюмувати, що питання здійснення негласного обстеження публічно недоступних місць розглянуто не повністю.

Однак, як вказувалося раніше, докорінні зміни кримінального процесуального законодавства України призвели до того, що починаючи з 2012 року негласне обстеження публічно недоступних місць, у тому числі й житла особи, виокремлюється в окрему процесуальну

дію, якій існує і аналогічний оперативно-розшуковий захід (оперативно-технічний захід). Вказане призводить до того, що різні аспекти проведення обстеження публічно недоступних місць, зокрема житла особи, стають об'єктом наукової уваги вчених та практичних працівників у сфері оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу.

Що стосується досліджень із другої групи, то до неї, перш за все, слід віднести ті, що були проведені на монографічному рівні та присвячені здебільшого організаційно-правовим аспектам здійснення негласних слідчих розшукових дій, у тому числі негласного обстеження житла особи. До них, зокрема, можемо віднести наукові праці С. Р. Тагієва «Інститут негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесі України: теорія і практика» та авторського колективу (С. С. Кудінов, Р. М. Шехавцов, О. М. Дроздов, С. О. Гриненко) на тему «Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні».

По-друге, слід відзначити, що майже аналогічна тематика була предметом досліджень, проведених на рівні підручників, навчальних і навчально-практичних посібників. Так, В. П. Захаров, А. В. Баб'як та Л. Ф. Гула у навчальному посібнику «Оперативно-розшукова діяльність (особлива частина): протидія злочинам загальнокримінального спрямування» вивчають загальні аспекти організаційно-тактичних основ здійснення негласного обстеження публічно недоступних місць. Водночас у матеріалах лекцій з дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність» такими вченими, як М. М. Перепелиця та В. В. Шендрік («Оперативно-розшукові заходи, які здійснюються з дозволу суду»), А. М. Щербаковський («Негласні слідчі (розшукові) дії та відповідні оперативно-розшукові заходи»), М. В. Сташак («Негласні слідчі (розшукові) дії»), також фрагментарно досліджується окреслена тематика. Однак слід відзначити, що на сьогодні відсутні ґрунтовні дослідження, присвячені вивченню проблематики негласного обстеження публічно недоступних місць, зокрема житла особи.

Висновки. Таким чином, на підставі наведеного можна констатувати, що на сьогодні вже проведено доволі багато досліджень, які тією чи іншою мірою присвячені вивченню різних аспектів негласного обстеження житла особи, однак здебільшого науковці або вивчають вказане питання у частині негласного оперативного огляду, або визначають лише загальні організаційно-правові засади здійснення

досліджуваного виду негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів (оперативно-технічних заходів). Водночас результати аналізу емпіричного матеріалу свідчать, що в третині випадків розслідування тяжких або особливо тяжких злочинів неможливо отримати інформацію, що становить інтерес для кримінального провадження, окрім як проведнням негласного обстеження публічно не-

доступних місць, причому саме під час проведення вказаної негласної слідчої (розшукової) дії практичні працівники допускають грубі порушення конституційних прав і свобод людини. Враховуючи вказане, вважаємо, що на сьогодні виникла нагальна необхідність проведення ґрунтовного дослідження, присвяченого питанню негласного обстеження житла особи.

Список використаних джерел

1. Скулиш Є. Д. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року – імпульс оновлення оперативно-розшукової діяльності / Є. Д. Скулиш // Оперативно-розшукова діяльність ОВС: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 21 верес. 2012 р.) / Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 186–189.
2. Шахова К. В. Протидія зґвалтуванням (за матеріалами підрозділів карного розшуку) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шахова Катерина Володимирівна. – Харків, 2014. – 225 с.
3. Оперативне розпізнавання : монографія / В. А. Некрасов, В. Я. Мацюк, Н. Є. Філіпенко, Л. В. Роднюк. – Київ : КНТ, 2007. – 216 с.
4. Грібов М. Л. Діяльність підрозділів оперативної служби МВС України: теорія та практика : монографія / М. Л. Грібов ; Нац. акад. внутр. справ. – Київ : Розвиток, 2013. – 532 с.

Надійшла до редколегії 07.04.2016

МОРКВИН Д. А. НАУЧНАЯ РАЗРАБОТАННОСТЬ ВОПРОСА НЕГЛАСНОГО ОБСЛЕДОВАНИЯ ЖИЛЬЯ ЛИЦА ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ КРИМИНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ

Сделана попытка исследовать состояние научной разработанности вопроса негласного обследования жилья лица подразделениями криминальной полиции. Проанализированы научные работы из различных сфер юридической науки, в которых изучался вопрос негласного обследования жилья лица подразделениями криминальной полиции, в частности в рамках исследования негласного оперативного осмотра. Определены направления, которые требуют углублённого исследования.

Ключевые слова: подразделения криминальной полиции, научная разработанность, негласное обследование жилья.

MORKVIN D. A. SCIENTIFIC RESEARCH OF THE ISSUE OF THE SECRET SEARCH OF PERSON'S HOUSING BY CRIMINAL POLICE UNITS

An attempt to study the state of scientific research of the issue of secret search of person's housing by criminal police units has been accomplished. The author has analyzed the works of Soviet scholars and stated that during the Soviet era secret search of person's housing under the laws was permitted to hold only as an operative and search measure or method, so most of scholars researched the issue only in the context of studying organization and tactics of a secret operative search. As a result, nowadays the relevant are just provisions focused on the tactics of conducting secret operative search.

The author has analyzed scientific works of contemporary scholars devoted to the secret search of person's housing and has concluded that they are mostly devoted to studying various aspects of legal, organizational and tactical principles of carrying out secret search of person's housing as a kind of secret investigative (search) action or operative and search measure (operative and technical measure). Due to the stated scientific works of contemporary scholars are conventionally classified into two groups: the first group includes the works written before the adoption of the Criminal Procedural Code of Ukraine of 2012, and the second – those written after the entry into force of the stated legal act. Based on the conducted research it has been stated that nowadays quite a lot of research has been accomplished, which to some extent devoted to studying various aspects of the secret search of person's housing, but mostly they either study mentioned issue in terms of the secret operative search or define only general organizational and legal principles of implementing the studied type of the secret investigative (search) actions and operative and search measures (operative and technical measures). At the same time it has been determined that t present time there are no thorough studies devoted to the issue of the secret search of publicly inaccessible places, including person's housing; and it has been summarized that there is an urgent need to conduct a thorough study of the issue of secret search of person's housing.

Keywords: *criminal police units, scientific research, secret search of housing.*

УДК 343.72:332.83

Н. О. ОПАНАСЕНКО,

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

ТИПОВІ СПОСОБИ ШАХРАЙСТВА, ВЧИНЕНОГО ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННОЮ ГРУПОЮ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА

Досліджено різні погляди вчених-криміналістів на визначення поняття способу вчинення злочину, наголошено на важливому практичному значенні класифікації способів окремих злочинів. Виділено та проаналізовано типові способи шахрайства, вчиненого організованою злочинною групою у сфері житлового будівництва.

Ключові слова: *шахрайство, житлове будівництво, організована злочинна група, спосіб вчинення шахрайства, криміналістична характеристика злочинів.*

Opanasenko, N.O. (2016), "Typical methods of fraud committed by an organized criminal group in the housing sphere" ["Типові способи шахрайства, вчиненого організованою злочинною групою у сфері житлового будівництва"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 84–88.

Постановка проблеми. Дослідження сучасних проблем у сфері житлового будівництва свідчить, що організовані злочинні групи у складі забудовників, працівників банківських установ і державних службовців використовують прогалини чинного житлового законодавства та розробляють шахрайські схеми з метою заволодіння грошовими коштами довіртелів. Слід зазначити, що такі суспільно небезпечні дії характеризуються високим рівнем латентності, але, як правило, вирішуються спірні питання між забудовниками і довірцями в межах цивільного законодавства. Так, члени організованих злочинних груп шахраїв уникають кримінальної відповідальності, оскільки маскують свої злочинні дії під здійснення цивільно-правових угод. У зв'язку з цим, криміналістичне значення мають виявлення та дослідження ознак типових способів шахрайства у сфері житлового будівництва.

Стан дослідження. В юридичній літературі дослідженню криміналістичної характеристики злочину та її структурних елементів приділяли увагу видатні вчені В. П. Бахін, Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, І. О. Возгрін, О. В. Волохова, В. К. Гавло, Ю. В. Гаврилін, Г. І. Грамович, Л. Я. Драпкін, В. Ф. Єрмолович, Г. Г. Зуйков, В. П. Корж, В. Г. Танасевич, М. П. Яблоков та ін. Розробкою криміналістичної характеристики шахрайства у сфері житлового будівництва та, зокрема, дослідженням способів такого виду шахрайства займалися такі науковці, як Є. В. Белов, В. В. Малигіна, Х. М. Михайлова, Н. В. Павлова, В. В. Сінкевич, О. В. Шаров та інші, які зробили значний внесок у вирішення цієї проблеми. Однак, незважаючи на значну

увагу до цієї тематики, деякі питання досі потребують подальшого ретельного вивчення. Так, злочинці розробляють нові схеми шахрайських посягань використовуючи негативні економічні обставини, прогалини в сучасному законодавстві та досягнення у сфері сучасних комп'ютерних технологій. Особливу суспільну небезпеку має організована злочинна діяльність у сфері житлового будівництва. Крім того, ступінь суспільної небезпеки злочину підвищується, коли організовані групи шахраїв у сфері житлового будівництва використовують корупційні зв'язки з посадовими особами державних органів.

Таким чином, **метою** цієї статті є виявлення ознак типових способів шахрайства, вчиненого організованою злочинною групою у сфері житлового будівництва.

Виклад основного матеріалу. У криміналістичній науці існують різні погляди вчених-криміналістів на визначення поняття способу вчинення злочину. Більшість дослідників криміналістичну інформацію про спосіб злочину відносять до основних елементів криміналістичної характеристики злочинів. Так, Р. С. Белкін вважає, що дані про спосіб вчинення та приховування злочину є центральною частиною криміналістичної характеристики, оскільки вони висвітлюють функціональний бік злочинної діяльності. Він зазначає, що такі дані включають в себе не тільки операціональні відомості (яким шляхом підготовляється, вчиняється та приховується злочин), а й дані про те, як дії злочинця відображаються в навколишньому середовищі, тобто які сліди, «відбитки» дій злочинця виникають у результаті злочинного пося-

гання [1, с. 688–689]. М. П. Яблоков під способом вчинення злочину в криміналістичному сенсі розуміє об'єктивно та суб'єктивно обумовлену систему поведінки суб'єкта до, в момент і після вчинення злочину, що залишає різного роду характерні сліди ззовні, які дозволяють за допомогою криміналістичних прийомів і засобів отримати уявлення про суть події, своєрідність злочинної поведінки правопорушника, його окремих особистісних даних і відповідно визначити найбільш оптимальні методи вирішення завдань розкриття злочину [2, с. 65].

Водночас дослідження шахрайства у сфері житлового будівництва потребує наукового аналізу способу економічного злочину, тому що воно належить до економічних злочинів. Так, В. П. Корж, досліджуючи економічну злочинну діяльність, зазначає, що спосіб економічного злочину складається з таких компонентів: спосіб створення резерву; спосіб вилучення (заволодіння) майна; спосіб приховування слідів злочину; спосіб збуту (реалізації) майна. Учений вважає, що ознаками способу економічного злочину є різні фактичні обставини, які вказують на досягнення злочинного результату шляхом здійснення певного комплексу специфічних дій, що зумовили заволодіння матеріальними цінностями, грошовими коштами [3, с. 106–107]. Г. А. Матусовський у своєму дослідженні економічних злочинів зазначає, що до підстав класифікації способів економічних злочинів слід віднести: 1) місце суб'єкта в системі економічних відносин; 2) особливості сфери економічних відносин господарської та фінансової діяльності, галузі народного господарства, виробництва та обслуговування, інших сфер; 3) особливості системи обліку та звітності майна, господарських і фінансових операцій; 4) особливості предмета посягання, системи технології його виготовлення, реалізації, зберігання, охорони, забезпечення безпеки пересування, передачі майна, прав на нього; 5) характеристику й місце потенційного потерпілого (фізичної та юридичної особи, її представників) у системі економічних відносин, рівень його професіоналізму, виконання службових обов'язків, наявність економічної ввічливості [4, с. 110–111].

Аналіз наукових положень поняття способу економічного злочину дозволяє дослідити ознаки способу шахрайства у сфері житлового будівництва. Так, Д. В. Єрмолович зазначає, що способам шахрайства властива стійкість складових елементів. На практиці спостерігається варіювання цими способами в різній послідовності, різному поєднанні, але їх набір є віднос-

но стійким. Вони в кожному конкретному випадку детермінуються факторами об'єктивного і суб'єктивного характерів. Подібна детермінація знаходиться в певній залежності та підпорядкованості з боку шахрая його злочинним цілям [5, с. 104–105].

Слід зазначити, що шахрайство як заволоніння чужим майном або придбання права на майно може здійснюватися шляхом обману чи зловживання довірою. Як слушно зазначено в юридичній літературі, обман під час шахрайства – це помилкове твердження винної особи про такі факти, які свідомо не відповідають дійсності, або умисне замовчування про такі факти, події тощо, повідомлення яких було обов'язково, з метою спотворення дійсних інтересів потерпілого. Обман може мати місце щодо предмета (його ціни, якості, кількості і т. п.), особи (її службового або громадського стану, професії) тощо. Зловживання довірою під час шахрайства є своєрідною формою обману, що полягає в недобросовісному використанні злочинцем певних відносин, які вже склалися між ним і потерпілим. Така форма обману може виникнути тоді, коли між потерпілим і винною особою вже існують відносини, які і породжують певну, можливо тільки зовнішню, довіру між ними. У зв'язку з цим потерпілий передає майно винній особі на підставі довіри до неї та помилкової впевненості у правильності її дій [6, с. 385].

Варто зазначити, що Є. В. Белов правильно виокремлює загальну схему шахрайства на ринку будівництва житла, яка включає в себе: створення організації, уявно зайнятої в галузі будівництва; пошук інвесторів (вкладників) й отримання від них інвестицій (вкладів); переведення грошових коштів на «підставний» рахунок у банку або переведення в готівку наявних на рахунку коштів; припинення (не доведення до кінця) будівельних робіт; припинення існування фірми – «зникнення» будівельного підприємця для інвесторів (вкладників) [7].

Слід погодитися з думкою Х. М. Михайлової, яка зазначає, що шахрайства, вчинені групою осіб у сфері інвестування будівництва, неможливі без попередньої підготовки, вивчення обстановки, створення передумов до заволоніння чужим майном і приховування слідів злочину. Дослідниця зазначає, що такі злочини вчиняються через активні дії злочинців, пов'язані з підготовкою до злочину, заволонінням грошовими коштами довіритель і приховуванням слідів. Х. М. Михайлова підкреслює, що дії для підготовки до вчинення злочину полягають у: створенні злочинної групи; утворенні юридичної особи; найманні працівників

для виконання обов'язків допоміжного характеру, наприклад, прийому коштів і цінних паперів, імітації трудової діяльності, «розгортання» рекламної кампанії; залученні коштів у вітчизняній та іноземній валюті й цінних паперах під обіцянку виплати дивідендів, розмір яких перевищує прибутковість вкладів; обіцянці видачі нерухомого майна [8, с. 213].

Аналіз наукових положень та результатів досліджень дозволяє виокремити такі елементи способу шахрайства, вчиненого організованою злочинною групою у сфері житлового будівництва:

- спосіб підготовки до шахрайських дій;
- спосіб заволодіння грошовими коштами довіритель;
- спосіб приховування слідів шахрайства.

Вважаємо, що *спосіб підготовки* членів організованої злочинної групи до вчинення шахрайства у сфері житлового будівництва включає в себе:

- 1) вивчення умов утворення фіктивних будівельних фірм, прогалін у цивільному та житловому законодавстві;
- 2) розробку плану шахрайських акцій;
- 3) пошук співучасників серед банківських працівників та державних службовців і залучення їх у злочинну групу;
- 4) розробку статуту фіктивної будівельної компанії або статуту юридичної особи фірми-забудовника;
- 5) одержання ліцензії на будівельну діяльність представниками фіктивної будівельної компанії або фірмою-забудовником;
- 6) вивчення шахраями обстановки, що сприяє вчиненню злочину;
- 7) пошук та оренду офісу, створення рекламно-інформаційного забезпечення діяльності фірми-забудовника тощо;
- 8) пошук інвесторів, довіритель, вкладників й одержання від них інвестицій, вкладів або пайових внесків.

Необхідно зазначити, що способи шахрайства у сфері житлового будівництва досить різноманітні, що ускладнює розкриття, розслідування та запобігання цьому злочину. Члени організованої злочинної групи використовують свої уміння, знання та навички, обирають спосіб шахрайства залежно від обстановки у сфері житлового будівництва.

Вивчення шахрайських злочинних посягань в юридичній літературі та судовій практиці дозволяє виділити *типові способи* шахрайства, скоєного організованою злочинною групою у сфері житлового будівництва. У загальному вигляді це: 1) шахрайські акції під час продажу

земельної ділянки; 2) шахрайські дії під час укладення попереднього договору купівлі-продажу квартири в будинку, що будується; 3) шахрайські дії, пов'язані з укладанням фіктивного договору про пайову участь довірителя в будівництві житлового будинку; 4) шахрайські дії, спрямовані на затягування терміну здачі об'єкта нерухомості.

Типовими способами шахрайства у сфері житлового будівництва є такі:

1) сукупність дій членів організованої злочинної групи, спрямованих на заволодіння грошовими коштами довіритель шляхом укладання фіктивного договору купівлі-продажу земельної ділянки під будівництво або шляхом оформлення фіктивних документів про відвід земельної ділянки для будівництва;

2) сукупність дій членів організованої злочинної групи, спрямованих на заволодіння грошовими коштами довіритель шляхом укладання попереднього договору між фірмою-забудовником і довірителями про купівлю-продаж квартири в будинку, що будується, який не дає право на житло після завершення житлового будівництва;

3) сукупність дій членів організованої злочинної групи, спрямованих на заволодіння грошовими коштами довіритель шляхом обману та зловживання довірою під час укладання фіктивного договору про пайову участь довіритель у будівництві. Члени організованої злочинної групи, використовуючи зазначену схему, укладають фіктивні договори з довірителями про їх пайову участь у будівництві житлового будинку, надають довірителям фіктивні документи, що підтверджують право забудовника на земельну ділянку, дозвіл на будівництво житлового будинку, проектно-кошторисну документацію;

4) сукупність дій членів організованої злочинної групи, спрямованих на одержання додаткових грошових коштів від довіритель шляхом умисного зволікання ведення будівельних робіт та умисного порушення терміну введення житлового будинку в експлуатацію. Члени організованої злочинної групи використовують зазначену схему з метою укладання угод про додаткове інвестування фірми-забудовника у зв'язку зі зростанням цін на будівельні матеріали.

Одним з елементів способу шахрайства у сфері житлового будівництва є злочинна діяльність членів організованої злочинної групи, спрямована на приховування слідів шахрайства. Варто погодитися з точкою зору В. П. Лаврова, який виділяє такі типові сліди організованої злочинної діяльності у навколишньому середовищі: сліди однорідних (серійних) корисливо-

насиленницьких злочинів (з подібними способами) в одному або суміжних регіонах; сліди (ідеальні або матеріальні) одних і тих же осіб на місцях злочину; сліди застосування на місцях скоєння кількох злочинів однієї і тієї ж вогнепальної зброї; сліди застосування одних і тих же способів протидії розкриттю та розслідуванню злочинів, сукупність одних і тих же прийомів дії злочинців; викрадення подібних за структурою та значенням предметів, цінностей, документів; сліди викрадень людей, їх тортур; документи, з використанням яких відмиваються, легалізуються злочинні доходи; погрози потерпілим або їхнім родичам після арешту особи, яка вчинила злочин; ознаки (або встановлений факт) існування «загальної каси», звідки видаються гроші на підкуп чиновників, лжесвідків тощо [9, с. 318].

Водночас вважаємо слушною думку В. П. Корж, яка пропонує до слідів організованої злочинної діяльності у сфері економіки віднести документи в електронному варіанті. Дослідниця вважає, що типовими слідами організованої злочинної діяльності є: спотворення комп'ютерної інформації, що відображає виробничо-господарську операцію, суб'єкта підприємницької діяльності, кредитно-фінансову діяльність банку; спотворення бухгалтерського обліку в електронному варіанті; протиріччя у змісті бухгалтерського обліку в електронному варіанті

та у традиційному, тобто в головній книзі; знищення комп'ютерного запису в самому комп'ютері; знищення комп'ютерного запису, що зберігається на магнітних носіях інформації; збійні ситуації, що спричинили нібито через помилки у програмі збій комп'ютера, тощо [10, с. 225].

Науковий аналіз криміналістичної літератури щодо слідів приховування організованої злочинної діяльності у сфері економіки та вивчення судових проваджень дозволяє виділити *типові способи приховування слідів шахрайства організованою злочинною групою у сфері житлового будівництва*: 1) ведення «подвійної бухгалтерії»; 2) порушення порядку ведення бухгалтерського обліку та бухгалтерської звітності; 3) невідповідність договірних документів і планових калькуляцій; 4) наявність ознак матеріальних підлогів у документах; 5) порушення правил списування будівельних матеріалів тощо.

Висновок. Таким чином, знання основного елемента криміналістичної характеристики – типових способів шахрайства, вчиненого організованою злочинною групою у сфері житлового будівництва, – має певне наукове та практичне значення. Знання способу шахрайства дозволяє виявити: безпосередніх виконавців шахрайських акцій у сфері житлового будівництва; обстановку, що сприяла вчиненню злочину; типові сліди організованої злочинної діяльності у сфері житлового будівництва.

Список використаних джерел

1. Криміналістика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Норма –Инфра, 2001. – 990 с.
2. Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 781 с.
3. Корж В. П. Расследование организованной преступной деятельности в сфере экономики. Руководство для следователей : метод. пособие / В. П. Корж. – Харьков : Кроссруд, 2011. – 304 с. – (Б-ка следователя).
4. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 480 с.
5. Ермолович Д. В. Развитие теоретических взглядов на проблему классификации способов совершения мошенничества / Д. В. Ермолович // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел Республики Беларусь : междунар. науч.-практ. конф., посвящ. Дню белорусской науки (Минск, 23 янв. 2009 г.) : тез. докл. / М-во внутр. дел Республики Беларусь, Акад. МВД. – Минск, 2009. – С. 104–105.
6. Уголовный кодекс Украины : науч.-практ. коммент. / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. – 6-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2009. – 888 с.
7. Белов Е. В. Мошенничество с недвижимостью в жилищной сфере (способы совершения и проблемы квалификации) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Белов Евгений Валерьевич. – М., 2012. – 28 с.
8. Михайлова Х. М. Деякі способи вчинення шахрайств, учинених групою осіб у сфері інвестування будівництва / Х. М. Михайлова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 3. – С. 213–215.
9. Криміналістика : учебник / под ред. А. Ф. Вольского. – М. : Юнити-Дана, 1999. – 615 с.
10. Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности : монография / В. П. Корж. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 412 с.

Надійшла до редколегії 17.01.2016

ОПАНАСЕНКО Н. О. ТИПИЧНЫЕ СПОСОБЫ МОШЕННИЧЕСТВА, СОВЕРШЕННОГО ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОЙ ГРУППОЙ В СФЕРЕ ЖИЛИЩНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Исследованы различные мнения учёных-криминалистов относительно определения понятия способа совершения преступления, отмечено важное практическое значение классификации способов отдельных преступлений. Выделены и проанализированы типичные способы мошенничества, совершенного организованной преступной группой в сфере жилищного строительства.

Ключевые слова: *мошенничество, жилищное строительство, организованная преступная группа, способ совершения мошенничества, криминалистическая характеристика преступлений.*

OPANASENKO N. O. TYPICAL METHODS OF FRAUD COMMITTED BY AN ORGANIZED CRIMINAL GROUP IN THE HOUSING SPHERE

It has been noted that criminals using gaps in housing legislation and abusing the trust of citizens, develop and implement various schemes of criminal attacks aimed at the acquisition of grantors' assets. Thus, the objective of this article was to reveal the features of typical fraud methods committed by an organized criminal group in the housing sphere.

The author has emphasized that fraud methods committed by organized criminal groups in the housing sphere are very different that complicates the investigation, detection and prevention of this crime. Using specific skills, knowledge and experience fraudsters chose the method of committing a fraud depending on the situation and circumstances contributing to the commission of a fraud and concealing the traces of the crime.

Based on the analysis of court practice and legal literature the author has distinguished the following typical (in general) methods of fraud committed by an organized criminal group in the field of housing: fraud in the sale of a land; fraud at the conclusion of the preliminary purchase and sale agreement of an apartment in a newly built house; concluding a fictitious contract on equity participation in the construction of an apartment building; intended delaying the term of putting into commission the property object.

It has been concluded that allocation of typical standard methods of fraud committed by an organized criminal group in the housing sphere makes it possible to detect: direct perpetrators of fraudulent actions in the field of housing; conditions that facilitated the commission of the offense; typical traces of organized criminal activity in the housing sphere.

Keywords: *fraud, housing, organized criminal group, fraud method, forensic characteristics of crimes.*

УДК 343.97(477)

Н. О. ПРИБИТКОВА,

*науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ ПОШИРЕННЯ РАСИЗМУ ТА КСЕНОФОБІЇ ЯК ФОНОВИХ ДЛІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯВИЩ В УКРАЇНІ

У рамках висвітлення проблем детермінації расизму та ксенофобії як фонових для злочинності явищ в Україні розглянуто поняття расизму та ксенофобії та охарактеризовано основні фактори їх поширення. Досліджено стан поширеності расизму та ксенофобії в Україні.

Ключові слова: *расизм, ксенофобія, злочинність, фонові явища, фактори поширення расизму та ксенофобії, Україна.*

Pribytkova, N.O. (2016), "Characteristics of the main factors of spreading racism and xenophobia as background phenomena for the crime in Ukraine" ["Kharakterystyka osnovnykh faktoriv poshyrennia rasyzmu ta ksenofobii yak fonovykh dlia zlocynnosti yavyshev v Ukraini"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 88–93.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні спостерігається збільшення проявів расизму та ксенофобії. Доповідь міжнародної організації «Amnesty International» щороку наво-

дить численні факти, які свідчать про значне зростання кількості злочинів, що вчиняються в нашій державі на ґрунті ненависті, а також про зростання расистських і ксенофобських настро-

ів у цілому. За даними Міжнародної організації з міграції в Україні за перші десять місяців 2015 року було зафіксовано 10 випадків насильницьких злочинів із підозрою на мотивацію ненависті за расовою ознакою, в результаті яких постраждали 17 осіб. Звичайно, расизм і ксенофобія не є явищами суто українського походження, однак те, що їх прояви мають тенденцію до інтенсифікації, є важливим індикатором зростання соціальної напруженості, нарощування криміногенного потенціалу ненависті як інтегрованого й радикального виразу нетерпимості.

Стан дослідження. У вітчизняній юридичній літературі дослідженню проблеми поширення расизму та ксенофобії в Україні присвячені праці таких учених, як О. А. Мартиненко, О. М. Джу́жа, О. М. Бандурка, Я. І. Гілінський, Д. О. Назаренко, Ю. А. Тищенко, О. К. Смірнов, І. М. Осика, О. М. Литвинов, Д. О. Кобзін, Н. В. Панін та ін. Ці дослідження мають безсумнівну теоретичну і практичну значущість, однак здебільшого є фрагментарними, а подекуди навіть не відповідають зміненню протягом останніх трьох років суспільно-політичному контексту, формату та джерелам детермінації ворожості й ненависті в суспільстві. З огляду на ці обставини тема статті видається вельми актуальною.

Метою статті є характеристика основних факторів відтворення расизму та ксенофобії як фонових для злочинності явищ в Україні.

Виклад основного матеріалу. Ксенофобію зазвичай розуміють як: страх або ненависть до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного; сприйняття чужого як незрозумілого, неосяжного, а тому небезпечного та ворожого [1, с. 216]; негативну установку, ірраціональний страх і ненависть до чужинців [2, с. 3]. Так чи інакше, джерелом ксенофобії є страх перед представниками інших груп людей. Ідеологічна обробка цього неусвідомленого почуття призвела до появи расизму – сукупності концепцій, основу яких складають положення про фізичну або психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив расових відмінностей на історію та культуру суспільства.

Об'єктивно расизм і ксенофобія є проявами нетерпимого, ворожого ставлення однієї групи населення до іншої за ознаками кольору шкіри чи національності. Їх поширення є свідченням існуючої соціальної напруженості, основне джерело якої – невдоволення автохтонного для конкретної місцевості населення своїм соціально-економічним становищем, відчуття загрози культурної дифузії, загострення конкуренції

на ринку праці та інших вимірах соціального простору (підприємницька діяльність, освіта тощо). Виникнення расизму та загострення ксенофобії як сфери не лише чуттєвої, а й ідеологічно оформленої, втіленої у політичному і громадському житті, пов'язане з інтенсифікацією переселенського й експлуаторського колоніалізму в XV–XVIII ст. Саме ж поняття «раса» (класифікація людських або тваринних типів на основі фізіологічних параметрів) було винаходом XVIII ст., яке не мало аналогів ні в античності, ні у Середньовіччі. Його історико-ідеологічним підґрунтям стала потреба у виправданні європейського колоніалізму. Наслідки агресивних моделей зовнішньополітичного управління закономірно виливались у поширення негативного ставлення до агресорів. Передаючись від одного покоління до іншого у вигляді прямого наслідування або культурних стереотипів, прихованих форм генетико-інформаційних трансформацій (в аспекті колективного несвідомого та ментальних механізмів адаптації до соціокультурного середовища), такі трансцендентні установки набули відносно стійких суб'єктивно позначених рис у масовому масштабі, який прив'язується до конкретної території та, перш за все, її політико-економічної історії [3, с. 239–240].

Зауважимо, що дослідження факторів расизму та ксенофобії як фонових для злочинності явищ доцільно організувати за загальною логікою кримінологічних досліджень, яка традиційно передбачає диференційований підхід і групування криміногенних факторів залежно від сфер їх відтворення на соціально-економічні, культурно-психологічні, політичні, правові та організаційно-управлінські.

Соціально-економічні фактори поширення расизму та ксенофобії є хоча й неспецифічними чинниками, однак такими, що виявляються одними з найбільш потужних у сенсі визначення генеральних рис соціодинаміки. Ми підтримуємо думку Я. І. Гілінського, який зазначає, що соціально-економічний лад породжує всі соціальні феномени, а не лише злочинність [4]. Аналогічну думку висловлює і В. В. Лунєєв, коли вказує, що між економікою та злочинністю немає прямих зв'язків [5, с. 15]. Разом із тим, саме економічні детермінанти суспільних трансформацій мають певний пріоритет у структурі джерел їх внутрішнього руху. І це не дивно, тому що саме суспільний спосіб виробництва, рівень його розвитку багато в чому визначають спектр можливостей щодо розвитку, вдосконалення складових надбудови – культурної, політичної, правової та інших. Ре-

альним втіленням останніх має бути зміна якості переважаючих потреб суспільства з вітальних на високі, духовні, а також підвищення ефективності соціального управління в цілому, в тому числі через правове регулювання, функціонування політичної системи [6, с. 96].

Цілком очевидним, на нашу думку, є зв'язок расизму та ксенофобії з такими чинниками дестабілізації українського суспільства, як: а) високий рівень безробіття; б) низький рівень оплати праці, бідність; в) значне майнове розшарування населення, яке тягне за собою диференціацію в реальних свободах, що є генератором конфліктів суспільно-психологічної природи; г) інфляційні процеси, які суттєво знижують фінансову стійкість суб'єктів господарювання, громадян тощо. Зниження рівня життя завжди підвищує загальний стан соціальної апатії, тривожності та агресивності, нетерпимості до «конкурентів» за життєвий соціальний простір. Тож в Україні варто очікувати зростання ксенофобських настроїв на тлі економічної рецесії, ускладненої суспільно-політичними кризовими явищами.

На поширення расизму та ксенофобії як фонових для злочинності явищ впливають також *культурно-психологічні фактори*. Перебуваючи в єдності із соціально-економічними факторами, вони загострюють деформаційні процеси в різних формах суспільної свідомості, перш за все в моральній, політичній та правосвідомості [6, с. 127]. У структурі суспільства культурно-психологічна підсистема має особливе функціональне навантаження. Як зазначав Ф. Бродель, ця підсистема включає в себе всі прояви духовного життя – цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, що забезпечують взаємодію людей [7, с. 412]. Саме на ідеологічні та інституційні компоненти культурно-психологічної підсистеми суспільства лягає фундаментальне завдання щодо збереження власне соціальних підстав співіснування тієї чи іншої групи людей у межах певних кордонів, а також щодо забезпечення прогресивного розвитку суспільства через відповідальне розкриття конструктивного потенціалу кожної особи. Завдяки життєздатності неформальних (моральних, релігійних тощо) норм, культурних традицій, естетичних уподобань, духовних засад загальносоціального дискурсу та колективно-несвідомих, архетипічних переживань забезпечується поступальність у розвитку суспільства, взаємозв'язок поколінь [6, с. 110].

Серед низки культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії звертає

на себе увагу фактор поглиблення правового, морального, політичного нігілізму. Це означає, що не лише зневажливе, нівелююче ставлення до права, інституту правосуддя, інших інституційних і нормативних складових соціодинаміки з боку населення сприяє відтворенню злочинів, передбачених ст. 161 КК України, як найбільш чутливих індикаторів стану феномена ненависті. Роль державних службовців у цьому процесі є не менш значущою. Мовчазне потурання, а часто й активне сприяння дискримінаційним практикам лише сприяють закріпленню ксенофобських установок у глибинних шарах масової свідомості.

Також слід акцентувати увагу на: а) зростаючій соціальній напруженості в українському суспільстві, яка виявляється не лише в настроях, а й у діях: активізації діяльності суспільних рухів та екстремістських організацій, стихійних і організованих мітингах, демонстраціях, страйках та інших формах громадянської непокори [8, с. 171]; б) значній дисфункції інститутів сім'ї та освіти у справі виховання високих моральних якостей особистості та утвердження духу толерантності. Роль родини, школи, системи середньої спеціальної та вищої освіти у процесі морального виховання сучасної молоді незадовільна. Визнаючи недоліки та догматичність виховання минулих років, її головним позитивним ефектом було залучення молодих людей до соціально корисних видів діяльності: спорту, культурного дозвілля, самоосвіти тощо. Сьогодні ж цей ефект практично зник. Це підживлює розбещеність потреб, примітивізм інтересів, слабкість особистісного розвитку, агресивність, ресентимент.

Не останню роль у процесі поширення расизму та ксенофобії відіграє стереотипізація свідомості, яку значною мірою формують засоби масової інформації. Наприклад, прийнято вважати, що темношкірі – наркомани, представники ромської національності – злочинці і т. п. За результатами опитування, проведеного в 2008 році Харківським інститутом соціологічних досліджень, респонденти з числа іноземних громадян висловили переважну думку, що про іноземців у пресі та на телебаченні України можна почути або погане, або взагалі нічого [9]. Засоби масової інформації стають важливим інструментом впливу на суспільну свідомість і джерелом формування етнічних стереотипів – культурно-психологічних факторів ксенофобії та расизму. Ксенофобні образи, створені журналістами, інтегровані до механізмів розгортання міжетнічних відносин і володіють широкими можливостями змістовного й

емоційного впливу на суспільні відносини. Активне використання сюжетних мотивів без критичних коментарів формує викривлене та розпорошене уявлення про об'єктивну реальність, фактично відбувається неконтрольоване вторгнення у психіку людей, маніпулювання їх свідомістю.

Окреме місце в оцінках причин расизму та ксенофобії посідає *політичний фактор*. Причому його пояснення мають як зовнішнє, так і внутрішнє походження. Особливо гостро ця проблема постала після агресії Російської Федерації, підживлювана масовим деструктивним інформаційним впливом на населення. Це призвело до того, що завуальовані форми ксенофобії та дискримінації, які і раніше посідали певне місце у звичаях та побутовому житті українців (частіше – на рівні фольклору, рідше – у форматі дійсної ворожості), тепер стають більш поширеними та небезпечними і через бездіяльність влади поступово укорінюються в людських стереотипах і забобонах. Саме такий, латентний та зовні непримітний, вид ксенофобії стає найбільш серйозним і загрозовим, оскільки навіть ухвалення державою найбільш досконалого та суворого антидискримінаційного закону автоматично не призведе до змін у свідомості громадян.

У цьому сенсі не можна не наголосити на поширенні ефекту ресентименту в українському суспільстві як на детермінанті ворожості, нетерпимості до мешканців різних регіонів країни, а також країни-агресора. Ми погоджуємося з Ю. В. Орловим, який розглядає вказаний феномен як інструмент безструктурного управління. Зростаючу соціальну напруженість, зазначає вчений, може зняти (витіснити) або відверте насильство з боку держави, або активне, маніпулятивне за своєю природою конструювання «соціальної дійсності», яка передбачає очевидну сторонню «причину» невдач внутрішньодержавного управління. Остання пов'язується, як правило, з деяким зовнішнім «ворогом» (хоча не виключено, що і з внутрішнім також, або ж у їх комбінації за участі так званої п'ятої колонії), який і оголошується винуватцем суспільної стагнації та несе в собі відповідну загрозу. Активізуються масові трансуб'єктивні психічні механізми (які в науці отримали назву «ресентименти»), на фоні яких теперішні політичні лідери виявляються в авангарді протидії «злу», а їх електоральна підтримка демонструє позитивні тенденції [10, с. 143–144].

Сучасний інформаційний простір надзвичайно перенасичений різним контентом, який є практично завжди неповним, суб'єктивно заба-

вленим, сфокусованим на певній проблемі, що створює враження пріоритетної, а насправді відволікає від дійсних викликів сучасності. Регулярні програми новин постійно підживлюють інтерес своєї великої масової аудиторії. Надто часто інформаційні програми (свідомо або напівсвідомо) потенціюють «рабські почуття» страху, ресентименту, ненависті [11, с. 19–20].

До політичних факторів расизму та ксенофобії Д. О. Назаренко справедливо, на нашу думку, відносить: а) зміщення цілей політики від загальнонаціонального до забезпечення владарювання олігархічних угруповань; б) зменшення довіри до влади, зростання її відчуження від суспільства, що ставить під загрозу будь-які благі починання влади; в) падіння престижу країни на міжнародній арені, зростання загрози її економічної та політичної ізоляції; г) профанація та зниження політичної конкуренції, розчарування громадян у цінностях демократії, виникнення загрози розпаду демократичних інститутів; ґ) збільшення ризику краху народжуваної демократії та встановлення диктатури, інспірованої внутрішнім або зовнішніми силами на хвилі боротьби зі злочинністю; д) антагонізм між задекларованим курсом влади на становлення правової держави й формування громадянського суспільства та відносною пасивністю державних інституцій щодо подолання ганебних проявів ксенофобії та расизму [3, с. 286].

Чільне місце у структурі детермінант поширення расизму та ксенофобії посідають *правові фактори*. Правова детермінація злочинності – складне явище (процес), що відображає зв'язки між елементами правового рулювання та кримінальною активністю. Під нормативно-правовими детермінантами злочинності в науці зазвичай розуміють положення нормативно-правових актів або їх проектів, які детермінують чи здатні детермінувати вчинення злочинів або ж блокують дію антикримінальних заходів, що вживаються суспільством і державою. При цьому справедливо зауважується, що категорія «правові детермінанти» є ширшою за категорію «нормативно-правові детермінанти» та охоплює також недоліки механізму застосування права, правореалізації, вади кримінально-правової політики тощо [7, с. 127–128]. Вважаємо таке розуміння правових детермінант обґрунтованим і таким, що може бути використане для дослідження правових факторів поширення расизму та ксенофобії.

Здійснений системно-правовий аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики в питаннях захисту громадян від дискри-

мінації, в тому числі й за расовою чи етнічною ознакою, виявив велику кількість правових детермінант расизму та ксенофобії в Україні. Загалом можна констатувати, що в Україні антидискримінаційне законодавство потребує суттєвого вдосконалення практично за всіма галузями правового регулювання. Цілком зрозуміло, що цьому має бути приділена увага на рівні монографічного дослідження. У цій статті ми акцентуємо увагу на тому, що мають місце значні недоліки правозастосовної практики щодо кваліфікації так званих злочинів ненависті – вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, учинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, хуліганських дій, в яких мотив неповаги до суспільства співіснує з ненавистю за етнічною, расовою ознакою.

Проаналізовані нами правові детермінанти поширення расизму та ксенофобії вирізняються своєю багатоаспектністю, однак не вичерпують весь спектр криміногенних факторів у досліджуваному контексті. Їх доповнення складають *недоліки організаційно-управлінського характеру*.

На тлі зростання кількості випадків расової дискримінації все чіткішою стає неадекватність поведінки офіційних органів, які не визнають небезпеки ситуації незважаючи на те, що саме визнання актуальності проблеми злочинів на ґрунті ненависті та расової дискримінації є першим вагомим кроком до її вирішення.

Значна частина українського суспільства штучно заражена ксенофобією, сповідує принципи недовіри та агресії стосовно мігрантів і, керуючись нав'язаним стереотипом «мігрант – ворог», схвалює послідовні жорсткі дії силових структур стосовно іноземців. Показовим є те, що «мігрантофобія» в українському суспільстві, в першу чергу у правоохоронних органах, є вибірковою: нейтральне ставлення до іноземців європейського типу поєднується з настороженим ставленням до представників інших етнічних груп. Колір шкіри, розріз очей, мовний акцент або інші ознаки неєвропейського типу обов'язково привертають увагу правоохоронців і стають підставою для необґрунтованих актів примусу – затримання і доставлення в поліцію та примусового проведення дактилоскопії. В окремих випадках такі затримання

поєднуються з відверто образливими і неприкрито расистськими висловами, жорстоким ставленням і побиттям.

Поряд із наведеним слід вказати також на високий рівень латентності злочинів, вчинюваних на ґрунті расизму та ксенофобії. Найбільша частка латентності припадає на випадки вчинення злочинів щодо нелегальних мігрантів, які не звертаються до правоохоронних органів з огляду на своє правове становище в державі-реципієнті й острах втратити так чи інакше зайняту соціальну нішу.

Особливу загрозу для суспільства має той факт, що уряд країни фактично не приділяє уваги провадженню державної політики припинення та профілактики випадків расизму й етнічної дискримінації, відмовився від цілеспрямованої та послідовної роботи щодо зменшення рівня ксенофобії в українському суспільстві. Внаслідок цього в 2010 році було фактично припинено роботу Міжвідомчої групи з питань протидії ксенофобії, міжетнічної та расової нетерпимості, яка провела низку засідань, результатом яких став комплекс заходів у всіх сферах суспільного життя країни [2].

Перелічені правові та організаційно-управлінські фактори детермінації поширення расизму та ксенофобії, звісно, не вичерпують і існуючі суспільні протиріччя, які так чи інакше здатні зумовити або проявити кореляційні, функціональні зв'язки з досліджуваним різновидом кримінальних практик. Разом із тим, виділені нами чинники вважаємо такими, яким має бути приділена першочергова увага у процесі запобігання злочинам, передбаченим ст. 161 КК України.

Висновок. Можна констатувати, що під впливом низки економічних, соціальних і політичних чинників рівень етнічної упередженості в Україні має стабільну тенденцію зростання. Подальше загострення детермінаційного комплексу расизму та ксенофобії формує каскад ризиків криміногенного характеру, що на тлі євроінтеграційного поступу нашої держави та протистояння зовнішній агресії здатні набути рівня загроз національній безпеці, слугувати підґрунтям для використання маніпулятивних практик злочинно-політичного характеру.

Список використаних джерел

1. Большая российская энциклопедия : в 30 т. Т. 16 / отв. ред. С. Л. Кравец ; глав. ред. Ю. С. Осипов. – М. : БРЭ, 2010. – 751 с.
2. Солдатова Г. У. Может ли другой стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии / Г. У. Солдатова, А. В. Макачук. – М. : Генезис, 2006. – 256 с.
3. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія / Д. О. Назаренко. – Харків : Діса-плюс, 2013. – 524 с.

4. Гишинский Я. И. Социально-экономическое неравенство как криминогенный фактор (от К. Маркса до С. Олькова) [Электронный ресурс] / Я. И. Гишинский. – Режим доступа: <http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Gilinsky-Sotsialno-ekonomicheskoe-neravenstvo.pdf>.
5. Лунеев В. В. Рыночная экономика и экономическая преступность в России / В. В. Лунеев // Экономическая преступность : сб. ст. / под ред. В. В. Лунеева, В. И. Борисова. – М. : Юрист, 2002. – С. 14–19.
6. Лагода К. О. Невиконання судового рішення: кримінологічна характеристика та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лагода Катерина Олександрівна. – Харків, 2015. – 230 с.
7. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. : в 3 т. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – 2-е изд. – М. : Весь Мир, 2006. – 592 с.
8. Бузовський І. В. Соціальна напруженість і тривожність у контексті діагностики суспільних конфліктів / І. В. Бузовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 169–176.
9. Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] / Д. О. Кобзін, Р. В. Шейко, О. А. Мартиненко, Ю. О. Белоусов. – Харків, 2008. – 43 с. – Режим доступа: <http://khpg.org/index.php?id=1233953072>.
10. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія / Ю. В. Орлов. – Харків : Діса-плюс, 2016. – 656 с.
11. Крапівник Г. О. Феномен ресентименту в сучасній культурі: філософсько-антропологічний аспект / Г. О. Крапівник // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: Філософські науки. – 2014. – Вип. 18. – С. 19–26.
12. Права людини в Україні 2009–2010. XII. Захист від дискримінації, расизму та ксенофобії. Узагальнена доповідь правозахисних організацій. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.khpg.org/index.php?id=1298355452>. – Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 30.05.2016

**ПРИБЫТКОВА Н. А. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ
РАСПРОСТРАНЕНИЯ РАСИЗМА И КСЕНОФОБИИ КАК ФОНОВЫХ
ДЛЯ ПРЕСТУПНОСТИ ЯВЛЕНИЙ В УКРАИНЕ**

В рамках освящения проблем детерминации расизма и ксенофобии как фоновых для преступности явлений в Украине рассмотрены понятия расизма и ксенофобии и охарактеризованы основные факторы распространения. Исследовано состояние распространённости расизма и ксенофобии в Украине.

***Ключевые слова:** расизм, ксенофобия, преступность, фоновые явления, факторы распространения расизма и ксенофобии, Украина.*

**PRIBYTKOVA N. O. CHARACTERISTICS OF THE MAIN FACTORS OF SPREADING
RACISM AND XENOPHOBIA AS BACKGROUND PHENOMENA FOR THE CRIME
IN UKRAINE**

In the frames of highlighting the problem of determination of racism and xenophobia as background phenomena for the crime in Ukraine the author has considered the notion of racism and xenophobia and has characterized the main factors of their spreading. The state of the prevalence of racism and xenophobia in Ukraine has been studied.

It has been noted that the spread of racism and xenophobia is a testament to the existing social tensions, the main source of which is the dissatisfaction of the indigenous population to a particular locality to their socio-economic status, feeling the threat of cultural diffusion, increased competition in the labor market and other dimensions of social extent.

Studying the factors of racism and xenophobia as background phenomena for the crime should be arranged for the general logic of criminological research, in particular to divide them on social and economic, cultural and psychological, political, legal, organizational and managerial. Socio-economic factors of the spread of racism and xenophobia are though nonspecific factors, but those that are among the most powerful in terms of determining the general features of sociodynamics. Being in the unity with the social and economic factors, cultural and psychological ones exacerbate deformation processes in various forms of social consciousness, especially in the moral, political and legal awareness.

The level of ethnic bias in Ukraine under the influence of a number of economic, social and political factors has a stable growth tendency. Further exacerbation of determination complex of racism and xenophobia forms a cascade of risks of criminogenic nature, that ahead of European integration of Ukraine and opposition to external aggression are able to acquire the level of threats to national security, to serve as the basis for the use of manipulative practices of a criminal and political nature.

***Keywords:** racism, xenophobia, crime, background phenomena, factors of spreading racism and xenophobia, Ukraine.*

КАДРОВА РОБОТА В ОРГАНАХ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ, ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 316.6

Ю. В. КОБИКОВА,*старший викладач кафедри соціології та психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПІДГОТОВКА ПЕРСОНАЛУ ОВС ДО РОБОТИ З НАСЕЛЕННЯМ, ЯКЕ ХВОРИЄ НА СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ ЗАХВОРЮВАННЯ

Розглянуто аспекти професійної діяльності працівників ОВС із групами підвищеного ризику щодо інфікування соціально небезпечними захворюваннями – споживачами ін'єкційних наркотиків та робітниками комерційного сексу. Наголошено на недопустимості дискримінації вразливих груп населення під час виконання працівниками ОВС професійних обов'язків та необхідності відпрацювання алгоритму взаємодії ОВС із неурядовими організаціями, завданнями яких є зниження епідемії ВІЛ/СНІДу та забезпечення дотримання прав людини. Також розкрито зміст організації навчання працівників ОВС із питань дотримання прав людини у професійній діяльності і формування знань та навичок ведення здорового способу життя і безпечної поведінки під час виконання службових завдань.

Ключові слова: *вразливі групи, ВІЛ-сервісні неурядові організації, органи внутрішніх справ, взаємодія, епідемія ВІЛ, навчання працівників ОВС, безпечна поведінка.*

Kobikova, Y.V. (2016), "Training of the personnel of internal affairs agencies to work with the population suffering from socially dangerous diseases" ["Pidhotovka personalu OVS do roboty z naseleнням, yake khvoriie na sotsialno nebezpechni zakhvoriuvannia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 94–99.

Постановка проблеми. Нині Україна робить серйозні кроки для запобігання поширенню соціально небезпечних інфекцій серед населення країни. На сьогоднішній день до соціально небезпечних інфекцій відносять ВІЛ, вірусні гепатити, туберкульоз та інфекції, що передаються статевим шляхом. За період від реєстрації першого випадку ВІЛ-інфекції у 1987 році до 1 січня 2013 року в державі було зареєстровано 223530 випадків ВІЛ-інфекції (з них 36830 дітей до 14 років), зокрема 56382 особи із захворюванням на СНІД (із них 1224 дитини до 14 років). Кількість людей, які живуть з ВІЛ та перебувають під медичним наглядом у закладах охорони здоров'я, становить понад 129 тис. осіб, показник поширеності ВІЛ-інфекції – 283,6 особи на 100 тис. населення, у більш як 24 тис. людей, які живуть з ВІЛ, хвороба досягла кінцевої стадії – СНІДу. Показник поширеності СНІДу становить 52,9 особи на 100 тис. населення. За період спостереження з 1987 року до 2012 року в державі 28498 осіб померли від захворювань, зумовлених СНІДом. За оціночними даними, на початку 2012 року в Україні проживало 230 тис. осіб віком від 15 років, які живуть з ВІЛ, що становить 0,58 відсотка загальної кількості населення зазначеної

вікової категорії [1]. Україна посідає перше місце в Європі за темпами поширення вірусного гепатиту С. Однак більша частина українських пацієнтів не знає про своє захворювання [2].

Важлива роль у процесі зниження цих показників, основні аспекти якої слід обумовити особливо, належить працівникам ОВС, котрі мають безпосередній вплив на забезпечення громадського здоров'я, насамперед у напрямі подолання епідемії ВІЛ. Слід зазначити, що працівники ОВС, безпосередньо залучені в роботу з населенням, самі належать до групи, чий ризик ВІЛ-інфікування пов'язаний із професією, за родом своєї діяльності вони безпосередньо пов'язані з найуразливішими до інфікування соціально небезпечними інфекціями групами населення, але ризик їх інфікування пов'язаний зі способом життя.

Стан дослідження. Сьогодні в Україні запобіганням поширенню соціально небезпечних інфекцій серед населення опікуються більшою мірою епідеміологи, а проблемою підготовки фахівців Національної поліції до роботи з населенням, яке хворіє на соціально небезпечні захворювання, – громадські, неурядові організації (НУО). Заслужують уваги підходи до навчання працівників правоохоронних органів

з питань зменшення шкоди та профілактики ВІЛ серед людей, які споживають ін'єкційні наркотики, Д. Райлі, Д. Монагана (Сполучене Королівство), М. Жардін, М. Томпсона (Австралія), А. Протопопова, А. Волика (Україна). Великий потенціал міститься у співпраці науковців та НУО, які безпосередньо працюють з неблагополучними групами населення та мають можливість залучатися до програм підготовки майбутніх правоохоронців до роботи з ними. Саме розгляд досвіду плідної співпраці в цій сфері Харківського національного університету внутрішніх справ із Харківським міським благодійним фондом «БЛАГО» та Міжнародним благодійним фондом «СНІД Фонд Схід-Захід» міститься у запропонованому матеріалі.

Виклад основного матеріалу. Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.02.2013 № 104 «Про затвердження Переліку та Критеріїв визначення груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ» [3] визначено окремі соціальні групи підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ, тобто вразливі групи населення: споживачі ін'єкційних наркотиків (СІН) та їх партнери; особи, які надають сексуальні послуги за винагороду (або так звані робітники комерційного сексу – РКС) та їхні клієнти; чоловіки, які мають сексуальні стосунки з чоловіками.

Відповідно, реалізація ключових положень Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014–2018 роки спрямована насамперед на надання соціально-медичних та інформаційних послуг вказаним уразливим групам населення і співпрацю державного та громадського секторів, зокрема й органів внутрішніх справ, які є одними з виконавців Програми [1, дод. 1].

Розглянемо особливості основних уразливих груп, ризик ВІЛ-інфікування яких пов'язаний з ризикованою поведінкою і способом життя.

Типовими характеристиками РКС в Україні є вік 14–30 років, складні життєві обставини, досвід сексуальної експлуатації та/або сексуального та фізичного насильства, примус до незахищених сексуальних контактів і, як наслідок, висока вразливість до інфікування ВІЛ та інфекціями, що передаються статевим шляхом. Особливість діяльності секс-працівниць полягає в залежності від клієнтів і сутенерів, які, дотримуючись своїх інтересів, змушують їх вдаватися до незахищеного і небезпечного сексу, що є прямою загрозою інфікування ВІЛ та інфекціями, що передаються статевим шляхом (ПІСШ), змушують вживати алкоголь і нарко-

тики, завдають фізичного, сексуального та економічного насильства. Часто спроба виходу зі сфери надання сексуальних послуг за винагороду породжує загрози і насильство з боку сутенерів як щодо самої жінки, так і щодо її близьких. Насильницька наркотизація нерідко є способом утримання жінки у секс-бізнесі [4, с. 94].

Слід зазначити, що РКС – одна з найбільш уразливих груп, представники якої піддаються жорсткій стигматизації та дискримінації, що зумовлює їх важкодоступність і закритість для впровадження профілактичних програм. Стигматизація представників уразливих груп населення призводить до порушення прав людини, а також позбавляє їх прав на рівний захист законом. До того ж як загальне населення, так і деякі посадові особи керуються емоційним і моралізаторським ставленням до проблеми, а не нормами чинного законодавства. Стигматизація є складовою частиною багатьох стереотипів та призводить до дискримінації [4, с. 96].

Необхідно пам'ятати, що наше суспільство ставиться до представників уразливих груп населення з різним ступенем терпимості («прийнятно – терпимо – неприйнятно»), але ці громадяни мають права, як і всі громадяни України, і ці права необхідно поважати. Співробітники ОВС, представники влади зобов'язані дотримуватися закону щодо своїх громадян незалежно від їхнього способу життя, моральних цінностей та ін. Якщо співробітники правоохоронних органів, юристи, судді або працівники охорони здоров'я ставляться негативно до цих вразливих груп населення, вони можуть діяти протизаконно. Варто також пам'ятати, що репресивні методи роботи співробітників правоохоронних органів впливають на поширення ВІЛ-інфекції. В результаті, наприклад, секс-працівниці постійно змінюють місця надання послуг, стаючи недоступними для профілактичних заходів, уникають звернень за медичною допомогою, а тому не отримують інформації, засобів захисту та доступу до лікування ПІСШ. Це призводить до небезпеки для громадського здоров'я через практичну відсутність доступу до медичного обслуговування, соціального і правового захисту [4, с. 98].

СІН та РКС нерідко піддаються утискам з інших приводів (наприклад, порушення громадського порядку, хуліганство, проживання без реєстрації). При цьому співробітниками ОВС часто не береться до уваги той факт, що ці громадяни можуть перебувати на програмах замісної підтримуючої терапії (ЗПТ), антиретровірусної терапії (АРТ). Неможливість для людини отримати своєчасну допомогу за цими

програмами загрожує фізичному та психологічному здоров'ю, а у випадку несвоєчасного прийому препаратів АРТ навіть несе загрозу життю. Слід зазначити, що станом на 01.07.2015 в Україні 67681 особа отримала АРТ [5, с. 35]. Необхідно проводити відповідне інформування для того, щоб сумлінні співробітники правоохоронних органів не вважали, що грубе ставлення до громадян уразливих груп населення служить цілям громадського порядку або громадського здоров'я, а розуміли, що це, навпаки, негативно на них впливає.

Україна ратифікувала і реалізує основні міжнародні акти з прав людини, ці документи є загальними й універсальними за своїм характером, тобто забезпечують права і свободи кожній особі незалежно від статі, віку, національності, віросповідання, виду діяльності, соціального статусу тощо. Основними міжнародними конвенціями, що діють у цій сфері, є:

- Загальна декларація прав людини;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права;
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (включаючи Факультативний протокол про громадянські та політичні права);
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Цими документами передбачається право на життя, здоров'я, свободу, недоторканність і безпеку; право не піддаватися нападу чи сексуальній експлуатації; право не піддаватися тортурам і жорстокому, нелюдському, принизливому покаранню або поводженню (включаючи лікування); право не піддаватися дискримінації за статевою ознакою; право на приватне життя та ін. Держава повинна поважати право на здоров'я всіх своїх громадян без будь-якої дискримінації, тобто об'єктивно держава повинна утримуватися від впливу на право на здоров'я, а правоохоронні органи мають особливу відповідальність у реалізації чинних законів [4, с. 100].

На сьогодні в Україні працює низка неурядових організацій (НУО), завданнями яких є зниження епідемії ВІЛ/СНІДу та забезпечення дотримання прав людини. Саме ці організації викликають найбільшу довіру представників уразливих груп населення. Державні служби, наприклад, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ), часто асоціюються зі службою опіки, відправленням дітей у притулок чи інтернат, із позбавленням батьківських прав. Тому СІН та РКС намагаються не

користуватися послугами держслужб, а іноді навіть не знають, що саме такі служби можуть їм запропонувати.

Необхідно зазначити, що завданнями НУО, в тому числі тими, які працюють у парадигмі зниження шкоди, є профілактика ВІЛ серед уразливих верств населення, до яких належать СІН та РКС. Помилково вважати, що подібна допомога сприяє поширенню споживання ін'єкційних наркотиків та проституції як явища, і зводиться до роздавання шприців та презервативів. Навпаки, клієнти цих організацій отримують необхідну інформацію про безпечний спосіб життя, безпечний секс, необхідну діагностику та медичну допомогу, соціальну і правову підтримку. Часто в результаті подібної багатосторонньої підтримки споживачі наркотиків проходять спрямовані на відмову від споживання ПАР реабілітаційні програми, а РКС приймають рішення про вихід із секс-бізнесу і в цьому випадку отримують відповідну допомогу. НУО, що займаються профілактикою ВІЛ, забезпечують доступ своїх клієнтів до таких безкоштовних послуг:

- отримання інформації з профілактики ВІЛ, гепатитів та ПСШ;
- отримання інформації щодо репродуктивного здоров'я;
- отримання безкоштовних презервативів, лубрикантів, дезінфектантів;
- тестування на ВІЛ, гепатити та ПСШ;
- консультації психолога, соціального працівника;
- направлення до шкірвендиспансеру;
- спілкування за принципом «рівний – рівному»;
- отримання предметів гігієни та інших засобів (вологих серветок, прокладок, тестів на вагітність тощо).

Взаємодія працівників Національної поліції і громадських організацій (НУО), які надають послуги громадянам з уразливих груп населення, є важливою складовою у попередженні розповсюдження соціально небезпечних захворювань (СНЗ) та наданні національної відповіді на епідемію ВІЛ/СНІДу. Така взаємодія має базуватись на дотриманні національного і міжнародного законодавства та відповідати нормам вищезазначених міжнародних договорів, конвенцій та керівних документів, ратифікованих Україною. Спільні дії ОВС та НУО повинні спрямовуватись на подолання стигми та дискримінації щодо найбільш уразливих верств населення і забезпечувати безпеку та здоров'я громадян.

Неурядові організації, які працюють із представниками вразливих груп населення,

надають послуги з профілактики ВІЛ/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань у рамках національних програм і чинного законодавства України та відповідно до міжнародних стандартів та науково обґрунтованих методик і підходів. Зокрема, НУО можуть сприяти навчанню і поширенню серед працівників поліції інформації щодо питань особистого та громадського здоров'я, акцентуючи увагу на профілактиці і лікуванні соціально значущих захворювань. Також НУО можуть надавати необхідні медичні і психосоціальні послуги для затриманих працівниками поліції представників з уразливих груп населення та консультації щодо взаємодії з ними на основі дотримання прав людини.

Отже, працівники органів внутрішніх справ (Національної поліції) мають сприяти зниженню ризику інфікування ВІЛ та ПСШ, перенаправляючи СІН та РКС до НУО. Таке перенаправлення надасть можливість забезпечити ширше охоплення лікуванням, доглядом і підтримкою людей, які живуть з ВІЛ, і їхнього оточення, покращити доступ населення до послуг з консультування тестування на ВІЛ-інфекцію і проведення її діагностики. Це сприятиме не тільки покращенню взаємодії міжсекторальної роботи, але й вплине на формування авторитетності правоохоронних органів, зокрема поліції, серед населення, підвищить рівень довіри суспільства.

Отже, у контексті взаємодії між ВІЛ-сервісними НУО та ОВС важливими є такі спільні заходи:

- інформування про наявні послуги для СІН та РКС, зокрема ВІЛ-позитивних, та їх переадресація до медичних закладів і громадських організацій з метою своєчасного забезпечення доступу до профілактики, лікування, догляду, підтримки та інформаційної допомоги для затриманих представників із уразливих груп населення;

- оперативне реагування на випадки насильства щодо вразливих груп, переадресація жертв насильства для отримання медичної і психосоціальної допомоги до відповідних медичних і соціальних установ;

- спільна робота з близьким оточенням уразливих груп, участь в інформаційно-просвітницьких кампаніях із профілактики ВІЛ, туберкульозу, гепатитів і наркоспоживання для населення, зокрема молоді.

Ще одним важливим аспектом у боротьбі з розповсюдженням соціально небезпечних інфекцій є володіння самими працівниками ОВС знаннями та навичками щодо їх профілактики,

формування відповідального ставлення до власного здоров'я та безпеки на робочому місці.

У 2014/15 навчальному році в Харківському національному університеті внутрішніх справ зусиллями кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій та Міжнародним благодійним фондом «СНІД Фонд Схід-Захід» були проведені тренінги для курсантів під загальною назвою «Профілактика ВІЛ-інфекції в роботі співробітника правоохоронних органів». Метою тренінгів було навчання майбутніх працівників ОВС з питань дотримання прав людини у професійній діяльності, а також формування знань та навичок ведення здорового способу життя і безпечної поведінки під час виконання службових завдань.

У 2015/16 навчальному році в рамках проекту «Development of inter sectoral interaction between the police, GO and NGOs to ensure access of populations at risk to HIV-service offers» («Розвиток міжсекторальної взаємодії поліції, УО і НУО для забезпечення доступу представників груп ризику до ВІЛ-сервісних послуг») Агентства ООН з наркотиків і злочинів (UNODC) за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) зусиллями кафедри соціології та психології ФПМК ХНУВС та Харківського міського благодійного фонду «БЛАГО» тренінги «Роль поліції в програмах профілактики і лікування СНЗ» проводилися вже для представників патрульної поліції та дільничних інспекторів.

Під час тренінгів працівники поліції та курсанти отримали достовірну інформацію з питань:

- формування здорового способу життя і профілактики соціально небезпечних захворювань, таких як ВІЛ, вірусні гепатити, туберкульоз та ПСШ;

- дотримання прав уразливих груп;

- безпечного поводження з представниками вразливих до зараження ВІЛ груп населення (СІН, РКС) під час виконання службових обов'язків;

- переадресації представників уразливих груп до НУО.

Зокрема, були опрацьовані техніки безпеки під час проведення особистих обшуків громадян та приміщень, аналіз ситуацій, які можуть бути небезпечними для курсантів та особового складу стосовно інфікування ВІЛ та іншими СНЗ, оцінювання ступеня ризику інфікування СНЗ, надання екстреної медичної допомоги в разі ризикованих контактів, які можуть призвести до ризику інфікування ВІЛ, та ін. Також

учасники проаналізували отриманий досвід та можливості його застосування в щоденній роботі, обговорили свою мотивацію для широкого використання отриманих знань на практиці.

Під час тренінгу постало питання практичного відпрацювання алгоритму переадресації (перенаправлення) працівниками ОВС громадян з уразливих до захворювання СНЗ груп населення до програм зниження шкоди, до програм лікування, замісної терапії та реабілітації. Як зазначено вище, більшість із цих послуг надають НУО, і на сьогодні механізм переадресації (перенаправлення) та взаємодії між ними та працівниками ОВС ще належним чином не відпрацьований.

Висновки. У результаті проведених тренінгів працівники ОВС та курсанти ХНУВС отримали знання про відповідальне ставлення до власного здоров'я, про те, яка поведінка є

небезпечною і може призвести до інфікування ВІЛ, туберкульозом, вірусними гепатитами чи ПСШ під час виконання службових обов'язків, та навички щодо застосування цих знань. Тобто зменшився ризик інфікування СНЗ під час виконання професійних обов'язків майже двохсот майбутніх працівників Національної поліції України. Також освоєні алгоритми роботи правоохоронців з уразливими до СНЗ групами населення.

Вважаємо, що бажаним буде подальше навчання працівників ОВС та курсантів ХНУВС взаємодії та алгоритму переадресації до НУО представників уразливих груп населення, з якими вони стикаються у своїй професійній діяльності. Очевидно, що взаємодія ОВС з неурядовими благодійними організаціями сприяє зниженню ризику інфікування ВІЛ та ПСШ серед населення.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014–2018 роки : закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1708-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-18>.
2. Украина до сих пор остается на первом месте в Европе по уровню заболеваемости гепатитом С – эксперт [Електронний ресурс] / УНН // АНТИСПИД. Фонд Елены Пинчук : [сайт]. – 11.08.2015. – Режим доступу: http://www.antiaids.org/news/aids_stat/ukraina-do-sih-por-ostaetsya-na-pervom-meste-v-evrope-po-urovnyu-zabolevaemosti-gepatitom-s-ekspert-10533.html. – Назва з екрана.
3. Про затвердження Переліку та Критеріїв визначення груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ : наказ М-ва охорони здоров'я України від 8 лют. 2013 р. № 104 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0323-13>.
4. Гендер у психологічних та соціологічних дослідженнях : навч. посіб. / [Шевченко Л. О., Кобикова Ю. В., Ламаш І. В. та ін.]. – Київ : [б.в.], 2015. – 148 с.
5. ВІЛ-інфекція в Україні : інформ. бюл. [Електронний ресурс] / Укр. центр контролю за соціально небезпечними хворобами М-ва охорони здоров'я України ; Ін-т епідеміології та інфекц. хвороб ім. Л. В. Громашевського Нац. акад. мед. наук України. – Київ, 2015. – № 44. – 37 с. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/Ukraine_CDC/44-2015-51859763.

Надійшла до редколегії 20.05.2016

КОБИКОВА Ю. В. ПОДГОТОВКА ПЕРСОНАЛА ОВД К РАБОТЕ С НАСЕЛЕНИЕМ, БОЛЕЮЩИМ НА СОЦИАЛЬНО ОПАСНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ

Рассмотрены аспекты профессиональной деятельности работников ОВД с группами повышенного риска инфицирования социально опасными заболеваниями – потребителями инъекционных наркотиков, работниками коммерческого секса. Акцентировано внимание на недопустимости дискриминации уязвимых групп населения во время выполнения работниками ОВД профессиональных обязанностей и необходимости отработки алгоритма взаимодействия ОВД с неправительственными организациями, задачами которых является снижение эпидемии ВИЧ/СПИДа и обеспечение соблюдения прав человека. Также раскрыто содержание обучения работников ОВД по вопросам соблюдения прав человека в профессиональной деятельности и формирования знаний и навыков ведения здорового образа жизни и безопасного поведения при выполнении служебных задач.

Ключевые слова: уязвимые группы, ВИЧ-сервисные неправительственные организации, органы внутренних дел, взаимодействие, эпидемия ВИЧ, обучение работников ОВД, безопасное поведение, выполнение.

KOBIKOVA Y. V. TRAINING OF THE PERSONNEL OF INTERNAL AFFAIRS AGENCIES TO WORK WITH THE POPULATION SUFFERING FROM SOCIALLY DANGEROUS DISEASES

The aspects of professional activity of internal affairs officers (internal affairs agencies) with an increased risk groups in the sphere of infecting socially dangerous diseases (HIV, viral hepatitis, TB) –

by the injecting drug users (IDUs) and commercial sex workers (CSW) have been studied. It has been emphasized on the inadmissibility of discrimination of vulnerable groups while internal affairs officers perform their professional duties. The author has revealed the content of non-governmental charitable organizations' activities in Ukraine, including those working in the harm reduction paradigm, which tasks are to prevent HIV and other socially dangerous diseases among vulnerable population, which include commercial sex workers and IDUs; the author has listed the services that NGOs provide for their clients.

The author has stressed on the necessity of interaction between HIV service NGOs and police officers for such common activities as information on available services for IDUs and commercial sex workers in particular HIV-positive and their referral to medical institutions and NGOs in order to timely access to prevention, treatment, care, support and information to help the detained representatives of vulnerable groups.

The content of organizing the training for internal affairs officers on human rights within professional activities and formation of knowledge and skills of healthy lifestyle and safe behavior during the performance of their tasks has been also revealed.

Special attention has been paid on the need to work out an algorithm of interaction between internal affairs agencies and NGOs, whose tasks are to reduce HIV / AIDS and ensuring human rights.

Keywords: *vulnerable groups, HIV service NGOs, internal affairs agencies, interaction, HIV epidemic, training of internal affairs officers, safe behavior.*

УДК 349.2

О. В. ХУДЯКОВА,

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

НАКАЗ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПОСАДУ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Визначено особливості наказу про призначення на посаду як підстави виникнення трудових правовідносин із поліцейськими. Вказано, що цей наказ в одних випадках виконує роль одиничного юридичного факту, виключно з яким пов'язується виникнення трудових правовідносин із поліцейськими, а в інших випадках є елементом юридичного фактичного складу поряд із рішенням поліцейської комісії за результатами конкурсу та/або контрактом. Надано пропозиції з удосконалення закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII.

Ключові слова: *наказ, поліцейський, призначення, трудові правовідносини, трудовий договір, контракт, конкурс.*

Khudiakova, O.V. (2016), "An order as a ground for appointment on a position of a police officer" ["Nakaz yak pidstava dlia pryznachennia na posadu politseiskoho"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 99–102.

Постановка проблеми. Сьогодні перед керівництвом держави стоїть найважливіше завдання – сформувати нові ефективні правоохоронні органи. Першим із таких органів, який піддався кардинальному оновленню, стала міліція, замість якої була створена Національна поліція України. Слід відзначити, що становлення цього правоохоронного органу ще не завершено, з огляду на що питання призначення на посади поліцейських сьогодні є гостроактуальними.

Стан дослідження. У науці трудового права проблеми правового регулювання прийняття на роботу та підстав виникнення трудових правовідносин досліджено доволі повно. До їх розробки доклали зусилля такі відомі вчені-трудовики, як М. Г. Александров, В. С. Венедіктов, К. М. Гусов, В. В. Жернаков, М. І. Іншин,

К. Ю. Мельник, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, О. В. Смирнов, В. М. Толкунова, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та ін. Разом із тим з огляду на достатньо молоде законодавство про Національну поліцію України нині немає комплексного дослідження застосування наказу про призначення на посаду як підстави виникнення трудових правовідносин із поліцейськими. Виходячи з цього, метою статті є визначення особливостей наказу про призначення на посаду як підстави виникнення трудових правовідносин із поліцейськими та надання пропозицій з удосконалення відповідного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Одразу відзначимо, що в юридичній літературі немає одностайності щодо місця наказу про призначення

на посаду серед підстав виникнення трудових правовідносин. Так, К. Ю. Мельник звертає увагу на те, що акти призначення мають значення самостійної підстави виникнення трудових правовідносин. Учений відзначає, що, виходячи з важливості завдань і функцій правоохоронних органів для життєдіяльності держави, їх виконання повинно здійснюватись у повному обсязі, і тому вважає, що в цьому випадку може бути місця компромісу між сторонами трудових правовідносин службовців правоохоронних органів під час установлення прав та обов'язків. Зміст зазначених правовідносин визначається заздалегідь у нормативному порядку, а отже, саме з моменту призначення на посаду до певного правоохоронного органу службовець наділяється визначеними в нормативному порядку правами та обов'язками за посадою, тобто по суті трудовою функцією [1, с. 212]. На думку К. В. Холодової, єдиною підставою виникнення трудових правовідносин на державній службі є трудовий договір. Акт призначення є підставою виникнення адміністративних правовідносин, до змісту яких включаються повноваження та обов'язки державного службовця, реалізовані у відносинах із третіми особами [2, с. 91–92]. В. І. Прокопенко вказує, що акт призначення на посаду разом із попереднім погодженням про заміщення посади створюють складний юридичний фактичний склад з юридично неоднорідних актів. Але навіть у разі послідовного здійснення всіх передбачених законом юридичних актів завершальною ланкою цього є трудовий договір [3, с. 170]. З точки зору А. В. Андрушко, підставами виникнення трудових правовідносин є передбачені нормами трудового права та законодавства про державну службу юридичні факти, що безпосередньо обумовлюють виникнення вказаних правовідносин: акт призначення, акт виборів і трудовий договір (контракт). Підставою виникнення трудових правовідносин із державними службовцями, як правило, є фактичний склад, елементами якого виступають юридичні факти, порядком накопичення яких чітко визначено [4, с. 9].

Таке розмаїття думок обумовлюється тим, що чинний Кодекс законів про працю України не передбачає відповідної статті з чітко визначеними підставами виникнення трудових правовідносин. Зі ст. 21 КЗпП України можна зробити висновок, що такими підставами є трудовий договір і контракт. Разом із цим КЗпП України містить норму, яка регламентує видання наказів під час прийняття на роботу. Так, відповідно до ч. 3 ст. 24 КЗпП України

працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Виходячи з цього, трудовий договір оформляється наказом, тобто видання наказу про прийняття на роботу є обов'язковим.

У проєкті Трудового кодексу України (реєстр. № 1658), внесеного на розгляд до Верховної Ради України народними депутатами України В. Б. Гройсманом, Л. Л. Денісовою та М. М. Папієвим, передбачається окрема стаття, присвячена підставам виникнення трудових правовідносин. Так, ч. 2 ст. 31 «Виникнення трудових відносин» проєкту Трудового кодексу України визначає підставою виникнення трудових відносин трудовий договір. У випадках, передбачених законодавством, статутними документами або нормативними актами роботодавця чи колективним договором, трудовий договір укладається (змінюється) на підставі: 1) призначення на посаду; 2) обрання на посаду; 3) результатів конкурсу; 4) рішення суду. З огляду на це можна говорити про п'ять юридичних фактів, які автори Проєкту пропонують закріпити як підстави виникнення трудових відносин. Отже, ні сьогоднішнє трудове законодавство, ні майбутнє не вважають наказ про призначення на посаду самостійною підставою виникнення трудових правовідносин.

Ми вважаємо таку позицію неправильною, оскільки наказ про призначення на посаду слід розглядати як самостійну підставу виникнення трудових правовідносин з громадянами України, які бажають проходити державну, в тому числі правоохоронну, службу. Аргументом на користь цієї позиції є норми закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. Так, відповідно до ст. 33 «Акт про призначення на посаду» цього Закону в акті про призначення на посаду зазначаються: 1) прізвище, ім'я, по батькові особи, яка призначається на посаду державної служби; 2) обіймана посада державної служби із зазначенням структурного підрозділу державного органу; 3) дата початку виконання посадових обов'язків; 4) умови оплати праці. Акт про призначення на посаду може містити також такі умови та зобов'язання: 1) строк призначення (у разі строкового призначення); 2) строк випробування

(у разі призначення з випробувальним строком); 3) обов'язок державного органу забезпечити державному службовцю можливість проходження професійного навчання, необхідного державному службовцю для виконання своїх посадових обов'язків. Одна копія акта про призначення на посаду видається державному службовцю, інша зберігається в його особовій справі. Акт про призначення на посаду ухвалюється у вигляді указу, постанови, наказу (розпорядження) чи рішення, залежно від категорії посади, відповідно до законодавства.

Слід відзначити, що практично такий само зміст має і трудовий договір. Проілюструємо це на нормі проекту Трудового кодексу України. Так, відповідно до ст. 33 «Зміст трудового договору» Проекту у трудовому договорі зазначаються прізвище, ім'я та по батькові працівника, найменування роботодавця (прізвище, ім'я, по батькові роботодавця – фізичної особи), а також обов'язкові умови, без яких трудовий договір не може вважатися укладеним, і додаткові умови, наявність яких не є обов'язковою. Обов'язковими умовами трудового договору є: 1) місце роботи (із зазначенням для роботодавця – юридичної особи структурного підрозділу); 2) час початку дії трудового договору, а у разі укладення трудового договору на визначений строк також тривалість цього строку та підстави для укладення строкового трудового договору відповідно до цього Кодексу; 3) трудова функція, яку виконуватиме працівник (найменування професії, спеціалізації, кваліфікації, посади відповідно до встановленої класифікації професій і кваліфікаційних характеристик); 4) умови оплати праці; 5) режим праці та відпочинку, якщо він відрізняється від загальних правил, установлених у цього роботодавця; 6) охорона праці.

З огляду на зазначене вважаємо, що не доцільно там, де є державна служба, застосовувати трудовий договір як підставу виникнення відповідних трудових відносин, адже наказ про призначення, як показано вище, і так містить усі необхідні умови праці конкретного працівника. Усі інші умови праці та відпочинку закріплено на законодавчому рівні.

Необхідно вказати, що закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII важливу роль у справі призначення на посади поліцейських відвів наказам. Так, про них ідеться вже у перших статтях розділу VI «Добір на посаду поліцейського». Відповідно до ч. 1 ст. 48 «Порядок призначення на посади поліцейських» призначення та звільнення з посад поліцейських здійснюється наказами

посадових осіб, зазначених у ст. 47 цього Закону.

Про значення наказів про призначення на посаду поліцейського свідчить і те, що національне законодавство встановлює загальне правило про безстроковість трудових правовідносин поліцейських. Так, відповідно до ст. 58 «Безстроковість призначення на посаду поліцейського» закону України «Про Національну поліцію» призначення на посаду поліцейського здійснюється безстроково (до виходу на пенсію або у відставку) за умови успішного виконання службових обов'язків (ч. 1). Строкове призначення здійснюється в разі заміщення посади поліцейського на період відсутності особи, за якою відповідно до закону зберігається посада поліцейського, та посад, призначенню на які передують укладення контракту (ч. 2).

І найголовніше, виходячи з норм ч. 2 ст. 56 та ч. 5 ст. 63 закону України «Про Національну поліцію» наказ про призначення на посаду поліцейського слід вважати основним правовстановлюючим юридичним фактом, оскільки саме з його виданням пов'язується виникнення трудових правовідносин із поліцейськими. Так, відповідно до ч. 2 ст. 56 Закону службові відносини особи, яка вступає на службу в поліції, розпочинаються з дня видання наказу про призначення на посаду поліцейського. Частина 5 ст. 63 Закону передбачає, що контракт є підставою для видання наказу про прийняття особи на службу в поліції та/або призначення її на відповідну посаду.

Висновки. Отже, відповідно до закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII наказ про призначення на посаду поліцейського в одних випадках виконує роль одиничного юридичного факту, виключно з яким пов'язується виникнення трудових правовідносин з поліцейськими, а в інших випадках є елементом юридичного фактичного складу поряд із рішенням поліцейської комісії за результатами конкурсу та/або контрактом. Однак у будь-якому разі наказ про призначення на посаду поліцейського закінчує відповідний ланцюг юридичних фактів.

Незважаючи на важливе значення наказу у справі призначення на посаду поліцейських, що було проілюстровано вище, національний законодавець не дав чіткого уявлення про його зміст. Цей недолік ми пропонуємо виправити шляхом закріплення в законі України «Про Національну поліцію» окремої статті під назвою «Наказ про призначення на посаду поліцейського» та з наступним змістом: «У наказі про призначення на посаду обов'язково зазначаються:

1) прізвище, ім'я, по батькові громадянина України, який призначається на посаду поліцейського; 2) найменування посади із зазначенням структурного підрозділу Національної поліції України, яку займатиме поліцейський; 3) дата початку виконання посадових обов'язків, а у разі строкового призначення також

тривалість цього строку та підстави для строкового призначення відповідно до цього Закону; 4) умови оплати праці.

Копія наказу про призначення на посаду видається поліцейському, інша копія зберігається в його особовій справі.

Список використаних джерел

1. Мельник К. Ю. Проблеми правового регулювання трудових відносин службовців правоохоронних органів : монографія / К. Ю. Мельник. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – 360 с.
2. Холодова Е. В. Правовое регулирование труда государственных служащих : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Холодова Екатерина Владимировна. – М., 1995. – 230 с.
3. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник / В. І. Прокопенко. – Харків : Консум, 1998. – 480 с.
4. Андрушко А. В. Виникнення трудових правовідносин з державними службовцями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Андрушко Алла Володимирівна. – Київ, 2002. – 18 с.

Надійшла до редколегії 17.05.2015

ХУДЯКОВА Е. В. ПРИКАЗ КАК ОСНОВАНИЕ ДЛЯ НАЗНАЧЕНИЯ НА ДОЛЖНОСТЬ ПОЛИЦЕЙСКОГО

Определены особенности приказа о назначении на должность как основания возникновения трудовых правоотношений с полицейскими. Указано, что такой приказ в одних случаях исполняет роль единичного юридического факта, исключительно с которым связывается возникновение трудовых правоотношений с полицейскими, а в других случаях является элементом юридического фактического состава вместе с решением полицейской комиссии по результатам конкурса и/или контрактом. Даны предложения по усовершенствованию закона Украины «О Национальной полиции» от 2 июля 2015 года № 580-VIII.

Ключевые слова: приказ, полицейский, назначение, трудовые правоотношения, трудовой договор, контракт, конкурс.

KHUDIAKOVA O. V. AN ORDER AS A GROUND FOR APPOINTMENT ON A POSITION OF A POLICE OFFICER

The features of the order for appointment on a position as grounds of the employment legal relations with police officers have been determined. It has been indicated that such an order in some cases serves as a single legal fact, which is exclusively associated with the employment legal relations with police officers, and in other cases is an element of the legal actual structure along with the decision of the Police Commission according to the results of the contest and / or contract. But in any case, an order for appointment on a position of a police officer completes the chain of the relevant legal facts. The propositions to improve the Law of Ukraine «On the National Police» dated from July 2, 2015 No. 580-VIII have been provided. In particular, it is offered to consolidate there a separate Article entitled «An Order for Appointment on a Position of a Police Officer» with the following content: «The order for appointment on a position must indicate: 1) first name, middle name, last name of a citizen of Ukraine appointed for the position of a police officer; 2) the name of the position indicating the unit of the National Police of Ukraine, which a police officer will hold; 3) the date of commencement of duties, and in the case of term appointment the duration of this period and the reasons for term appointment under this Law; 4) conditions of payment. A copy of the order for appointment on a position is provided for a police officer, the other copy is kept in his / her personal file».

Keywords: order, police officer, appointment, labor legal relations, employment contract, agreement, contest.

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.254

О. Є. АВРАМОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Зроблено крок у розв'язанні питання щодо визначення об'єкта житлових правовідносин. Запропоновано вважати об'єктом житлових правовідносин проживання у житлі. Установлено, що проживання як об'єкт житлових правовідносин – це стабільне використання житла для постійного безпечного знаходження в ньому, користування житлово-комунальними послугами, ведення господарства.

Ключові слова: об'єкт прав, об'єкт правовідносин, об'єкт суб'єктивних прав, житлові правовідносини, проживання в житлі, користування житлом, право на проживання.

Avramova, O.Y. (2016), "To the problem of determining the object of residential legal relations" ["Do problemu vyznachennia obiekta zhytlovykh pravovidnosyn"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 103–108.

Постановка проблеми. Визначення об'єкта житлових правовідносин має теоретичне та практичне значення, оскільки ця правова дефініція може самостійно впливати на зміст і статистику правовідносин, а тому є стрижнем системи житлових правовідносин. Крім того, постійні наукові дослідження теорії права пропонують оновлені погляди щодо об'єкта правовідносин. Зокрема, доводиться, що об'єкт є необхідним для характеристики правовідносин (у категоріальному значенні), але не входить до його складу (в онтологічному сенсі). Об'єкт правовідносин у категоріальному значенні має два аспекти – юридичний та фактичний [1, с. 127]. Пропонується і такий погляд, що об'єкт правовідносин – це те, що може бути предметом цивільного обороту та що визнано таким законодавцем. При цьому вказується, що об'єкт правовідносин – категорія приватного права, котра може розглядатися як критерій для розмежування приватного та публічного прав [2, с. 8]. Проблемність цього питання посилюється і тим, що житлове право як наука потребує власного розуміння цієї категорії.

Стан дослідження. Наукові пошуки щодо об'єкта житлових правовідносин проводились М. К. Галянтчем, В. М. Літовкіним, Л. Г. Лічманом, І. Б. Мартковичем, В. П. Масловим, Є. О. Мічуріним, П. І. Седугіним, Ю. К. Толстим та іншими науковцями. Праці цих науковців доводять, що об'єктом житлових правовідносин є матеріальний об'єкт – житло. Це

доктринальне положення важко ставити під сумнів. Можливо лише припустити, що трансформація розуміння житлового права могла спричинити зміни у розумінні об'єкта житлових правовідносин.

Метою статті є визначення об'єкта житлових правовідносин. Для доведення існування класичної моделі об'єкта житлових правовідносин (житла) або формування оновленої моделі цієї категорії необхідно провести означене дослідження.

Виклад основного матеріалу. Визначення об'єкта житлових правовідносин можливе шляхом установлення розуміння об'єкта правовідносин та виявлення особливостей житлових правовідносин, що у своєму синтезі надасть можливість розв'язати поставлену мету статті. Сучасні концепції характеризують та класифікують об'єкт правовідносин за різними підставами:

- за кількістю предметів (явищ), які можуть стати об'єктом правовідносин: а) моністичні, б) плюралістичні;
- за характером об'єкта: а) об'єкт – річ, б) об'єкт – дія, в) об'єкт – результат, г) об'єкт – благо, г) змішаний об'єкт;
- за наявністю ієрархії об'єктів у правовідносинах: а) однорівневі, б) багаторівневі;
- за ступенем складності: а) прості, б) складні;
- залежно від ролі об'єкта у правовідносинах: а) об'єктні: об'єкт є завжди і в усіх відносинах, б) безоб'єктні (умовні: об'єкта немає

лише в деяких правовідносинах; безумовні: у всіх правовідносинах об'єкта не існує) [1, с. 143].

Аналізуючи вказані підходи до визначення правової природи об'єкта правовідносин, варто звернути увагу й на те, що в цивільному праві визначилась дискусія з приводу співвідношення категорій «об'єкт прав» та «об'єкт правовідносин». Одні науковці вказують, що це тотожні поняття [3, с. 179, 4, с. 114], інші доводять, що це різні дефініції [5, с. 10]. Для визначення спеціального об'єкта правовідносин, зокрема житлового права, необхідно визначитися стосовно вищевказаних теоретичних дискусій, котрі відбулися навколо складної категорії – об'єкта, оскільки наукова платформа розбудови будь-якої теоретичної дефініції залежить саме від вибору авторської позиції. Тому надамо власне розуміння щодо об'єкта прав, об'єкта правовідносин, об'єкта суб'єктивних прав.

Об'єкт прав – це одна з передумов зародження правовідносин, зокрема цивільних або житлових. Це благо (що необхідне людині в житті), яке з точки зору юриспруденції знаходиться у пасивному стані. Об'єкт прав не породжує правовідносини, а лише дає можливість їм розвиватися, що свідчить про те, що ця дефініція знаходиться поза правовідношенням. Стосовно об'єкта прав не виникають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. До того ж об'єкт прав має власний правовий режим, який може змінюватися залежно від зміни статусу об'єкта, зокрема впливу інтересів суб'єкта. Також слід зазначити, що об'єкт прав має індивідуальну відособленість та визначається в об'єктивному праві як самостійна правова категорія. Система об'єктів прав у законодавстві встановлюється у загальних нормах (ст. 177 ЦК України), які визначають лише можливість установаження правовідносин, без урахування їх динамічної стадії. Отже, об'єкт прав – це незалежна правова дефініція, котра існує поза правовідношенням.

Виникнення правовідношення є початковою стадією в механізмі динаміки правовідношення, що розвивається за лінійним або нелінійним алгоритмом. При цьому об'єкт прав є включеним елементом у динамічну систему правовідношення. Це включення перетворює пасивну категорію «об'єкт прав» у динамічну – «об'єкт правовідношення». Таким чином, об'єкт правовідносин – це благо, яке знаходиться в активному стані у зв'язку з включенням його до складу правовідношення. Стосовно нього розвиваються суб'єктивні права та юридичні обов'язки, викликані формуванням певного правовідношення. Це – категорія

суб'єктивного права. Об'єкт правовідносин володіє правовим режимом, елементом якого є панування суб'єкта над об'єктом; ця категорія не існує поза правовідношенням, має залежну від правовідношення характеристику, виникає на стадії формування правовідношення.

Наступною дефініцією в механізмі реалізації правовідношення, так би мовити, ідеально завершеною категорією, відносно формування конкретних прав та обов'язків є об'єкт суб'єктивних прав – індивідуально-конкретне благо, спрямоване на задоволення конкретної потреби людини. Має чітку прив'язку до інтересу суб'єкта, при цьому зміст суб'єктивних прав має вторинну природу від характеристик об'єкта. Ця категорія може розглядатися (та не існувати) як у структурі правовідношення, так і поза ним, але з урахуванням спрямованості, характеристики правовідношення, оскільки ця дефініція виникає на стадії реалізації правовідношення.

Окремо варто звернути увагу на дефініцію «благо», яка використовується для характеристики об'єкта, оскільки в юридичній науці цей термін має різне тлумачення – це інтерес, результат дії, дія, річ, нематеріальні субстанції тощо. Незважаючи на простоту цієї категорії, вона є найбільш складною в дискусіях, що формуються навколо визначення об'єкта правовідношення.

Благо – це достатки; вигоди; дари, все те, що потребує людина в житті [6, с. 54]. Воно має прояв у особистих немайнових благах; речах, послугах, інформації; результатах інтелектуальної діяльності людини. Вказані блага за своєю правовою природою є різними. Наприклад, річ має стабільну об'єктивну форму; послуга не може бути збереженою (за винятком послуг – робіт із виготовлення речі), оскільки для неї характерна наявність фізичної нематеріальності у вигляді позитивного ефекту для людини, наприклад, послуга перевезення має позитивний ефект у вигляді переміщення кого або / та чого-небудь. Отже, позитивний ефект буде виступати благом у відповідних правовідношеннях. На підставі цього можна визначити, що в широкому розумінні об'єкт правовідносин є благом, яке має позитивний ефект для конкретної особи. При цьому позитивність визначається саме конкретизованим суб'єктом, котрий спрямовує свою діяльність на отримання ефекту. Таким чином, благо (де-юре) – це юридична субстанція, що має позитивний ефект для суб'єкта, яка має прояв у категорії «об'єкт».

Опираючись на вищевикладене, логічно перейдемо до розгляду об'єкта житлових

правовідносин, тобто об'єкта в механізмі динамічної системи житлового правовідношення.

Житлові правовідносини охоплюють такі групи відносин: речово-правові (особистий сервітут на користування житлом); зобов'язально-правові (договори щодо користування житлом, зокрема договір найму, договір про надання житлово-комунальних послуг тощо); організаційні (управління житлом, житловим фондом; облік громадян щодо надання соціального житла; виселення); інформаційні (отримання інформації про стан житла, зокрема з державних реєстрів). Виникає питання: який об'єкт буде охоплювати ці правовідносини? Одразу можна відповісти: житло. Однак зупинимось і поставимо наступне питання: яка мета житлових правовідносин? Житлові правовідносини спрямовані на задоволення житлової потреби людини. Це відрізняє їх від класичних відносин власності, що спрямовані на задоволення потреби у вигляді панування особи над річчю. Тому позитивний ефект житлових правовідносин має прояв у проживанні особи в житлі. До того ж немає значення, яким є це житло (будинок, квартира, кімната), оскільки первинною виступає потреба у проживанні. Проживання у житлі – це захист людини від небезпеки, а отже, є одним з елементів у механізмі забезпечення життя людини. Позитивний ефект від житла у житлових правовідносинах має прояв у його використанні для проживання в ньому. Якщо погодитися з тим, що житло є об'єктом житлових правовідносин, то постає питання: а в чому різниця між відносинами власності на житло та житловими правовідносинами? Відповідь може бути одна – ні в чому. Таке ототожнення призвело до того, що на сьогодні в національному праві відсутнє доктринальне розуміння категорії «проживання», яке має бути стабільним та безпечним. Ці характеристики випливають з того, що саме проживання забезпечує життя людини, а тому повинно бути безпечним для життя людини та стабільним для отримання позитивного ефекту при задоволенні житлової потреби. Можна чітко простежити взаємозв'язок між життям людини та житлом. Зважаючи на кліматичні умови нашої країни, виникає питання: чи може вижити людина без проживання у житлі? Можливо, але... Ось із цього «але» починається житлове право нашої країни. Підкреслимо, саме нашої держави, оскільки кліматичні умови проживання в Італії, Греції, Іспанії, Великобританії значно відрізняються від кліматичних умов української землі, а ці умови формують політику та врегулювання надання житлово-

комунальних послуг, стандартів безпечних умов проживання у житлі¹, що взагалі відбивається на можливості людини реалізовувати своє право на життя. Це – певне виключення на шляху інтеграції українського законодавства до європейського.

Внаслідок спрямованості національної правової системи на забезпечення прав людини, зокрема права на життя, окремо сформувалась самостійна галузь законодавства – житлове право. На сьогодні воно має мету не врегулювати відносини щодо забезпечення людини житлом (як це було за планової соціалістичної економіки), а надати правову регламентацію відносинам щодо особливого права – безпечного проживання у житлі. Право на безпечне проживання є одним з видів прав, що може бути встановлено основним законом держави. Наприклад, у Конституції Азербайджанської Республіки передбачено право на безпечне проживання (ст. 31 Конституції) [7].

На підставі вищевикладеного логічно припустити, що об'єктом житлових правовідносин є благо, яке має позитивний ефект у вигляді проживання у безпечному для людини приміщенні². Тобто благом є проживання у безпечному приміщенні. Для підтвердження цього звернемося до судової практики. Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у п. 24 постанови від 01.03.2013 № 3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» визначив, що в порядку цивільного судочинства розглядаються спори щодо права особи на житло (приватизація житла, взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, або зняття з такого обліку, надання житла, користування житловим приміщенням у будинку державного чи приватного жилого фонду, житлово-будівельних кооперативів, у гуртожитках, зняття з реєстраційного обліку місця проживання за

¹ Звернемо увагу, що безпечні стандарти у житлі можуть відрізнятися і в регіонах держави. Наприклад, житлові стандарти для Сімферополя та Львова будуть різними, оскільки вітер з моря, що руйнує будівельний матеріал будинків, є в Сімферополі та не існує у Львові. Залежно від цього мають формуватися вимоги, зокрема, щодо будівельного матеріалу, котрий є базисом безпеки будинку, а отже, безпечного проживання.

² У цьому контексті застосовано термін «приміщення» – просторова частина будівлі. Якщо приміщення визначається як безпечне для проживання, то для нього варто застосовувати термін «житлове приміщення».

наявності спору, виселення, а також спори щодо забезпечення житлових прав мешканців гуртожитків тощо) [4]. У вказаній постанові частково визначено види прав, у яких конкретизується конституційне право на житло. Застосуємо їх для виявлення об'єкта правовідносин. Так, приватизація житла: мета – отримання панування над житлом; об'єкт – житло, а отже, це – відносини власності. Взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, або зняття з такого обліку: мета – отримати/припинити проживання у житловому приміщенні; об'єкт проживання, тобто це – житлові правовідносини.

Варто звернути увагу, що в науці постійно відбувається дискусія щодо категорії об'єкта житлових правовідносин. Наприклад, О. В. Батова вказує, що об'єктом житлових прав є надання можливості проживання у житловому приміщенні, в той час як саме житлове приміщення є лише предметом житлово-правових договорів [8, с. 12]. Із критикою цієї позиції виступив Є. М. Киминчижи, який стверджує, що ніякого права на проживання, відмінного від права користування житловим приміщенням, у дійсності не існує. Саме проживання передбачає використання житла як особливого блага з метою проживання в ньому. Термінологічна заміна не привносить нічого нового. З цієї ж причини не можна погодитися з позицією щодо відмінності суб'єктивного права проживання від речових прав володіння та користування житловим приміщенням [9, с. 38]. Безумовно, науковий погляд Є. М. Киминчижи відповідає традиційному розумінню проживання з точки зору речового права. І можна було б з ним одразу погодитися, але проведемо аналіз цього підходу.

Проживання в житлі може розглядатися в аспекті речового та зобов'язального права. Якщо розглядати проживання в житлі з позицій речового права, то проживання не може повністю ототожнюватися з правом користування. Право користування є елементом правомочності власника житла щодо отримання позитивного ефекту (доходу, результату) від житла, зокрема шляхом: передання в оренду; використання житла для професійної діяльності за умови непорушення прав третіх осіб; власного проживання або непроживання тощо. Проживання в житлі пов'язане з використанням житла для постійного знаходження в ньому, користуванням житлово-комунальними послугами, веденням господарства. Тобто проживання з точки зору речового права є лише елементом у правомочності користування житлом.

Звернемося до розуміння проживання як зобов'язально-правової категорії. Для цього застосуємо модель *locatio-conductio rei*. Римські юристи визначали, що до обов'язків наймодавця відносилась не тільки однократна передача речі для користування, але й забезпечення протягом усього строку користування житлом спокійного користування. Для цього наймодавець мав проводити необхідний ремонт відданої в найм речі, щоб підтримувати її протягом усього строку договору в придатному для користування стані, усувати перешкоди, які може зустріти з чийогось боку наймач, та інше. Звернемо увагу на першу особливість користування речі з точки зору зобов'язальної природи і користування повинно бути спокійним, тобто безпечним, не порушуватися як наймодавцем, так і третіми особами. В сучасному житловому праві це – елементи безпечного та стабільного проживання у житлі.

Крім того, за *locatio-conductio rei* встановлювалась і особливість припинення найму житла. Наприклад, «*diaetae, quam teconductam habere dicis, si pensionem domino insulae solvis, invitum te expelli non oportet, nisi propriis usibus dominus esse necessariam earn probaverit aut corrigere domum maluerit aut tu male in re locata versatus es* (С. 4.65. 3). – Якщо ти знімаєш квартиру та платиш домовласникові плату, то тебе не можна виселити без твого бажання, крім тих випадків, коли домовласник доведе, що квартира йому необхідна для власних потреб, або якщо він бажає ремонтувати будинок, або якщо наймач погано поведився з найнятим приміщенням» [10, с. 518]. Ця конституція була спрямована на захист інтересів як наймодавця, так і наймача. І знов зустрічаємося з юридичною концепцією стабільного та безпечного проживання у житлі.

Якщо об'єднати розуміння проживання за речово-правовою та зобов'язально-правовою характеристикою, то виходить, що проживання у житлі – це стабільне використання житла для постійного безпечного знаходження в ньому, користування житлово-комунальними послугами, ведення господарства. Таке розуміння права проживання виокремлює його від речових та зобов'язальних відносин, оскільки є їх поєднанням. У цьому є і відмінність права проживання (право на безпечне, стабільне знаходження у житлі) від права користування. Окремо зауважимо, що право проживання забезпечується та здійснюється як наймачем, так і наймодавцем. Право на проживання надає право вимоги щодо забезпечення стабільного, безпечного проживання, право на позитивні дії

у вигляді знаходження, ведення господарства у житлі, право на захист свого законного знаходження у житлі.

Висновок. На підставі проведеного дослідження можна припустити, що об'єктом жит-

лових правовідносин є проживання в житлі. Безумовно, це лише один із поглядів на проблематику щодо встановлення об'єкта житлових правовідносин. І ця тематика є перспективною для подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Ермолаева Е. В. Объект правоотношения: историко-теоретическое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ермолаева Елена Вячеславовна. – Ульяновск, 2004. – 157 с.
2. Царев Д. Н. Эволюция категории «объект правоотношений» в отечественной юриспруденции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Царев Дмитрий Николаевич. – М., 2004. – 28 с.
3. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. – Київ : Атіка, 2005. – 560 с.
4. Цивільне право. Ч. 1 / наук. ред. О. В. Дзера. – Київ : ЮрінкомІнтер, 1999. – 834 с.
5. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав в законодательстве России : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Лапач Владимир Александрович. – Ростов н/Д, 2002. – 537 с.
6. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
7. Конституция Азербайджанской Республики : от 12 нояб. 1995 г. : с изм. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.president.az/azerbaijan/constitution>.
8. Батова О. В. Понятие и особенности жилищно-правовых договоров / О. В. Батова // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2007. – № 11. – С. 11–13.
9. Киминчижи Е. Н. Жилищный договор как самостоятельная категория права / Е. Н. Киминчижи // Семейное и жилищное право. – 2009. – № 6. – С. 37–39.
10. Римское частное право : учеб. для бакалавров и магистров / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Петерского. – М. : Юрайт, 2015. – 607 с.

Надійшла до редколегії 25.05.2016

АВРАМОВА О. Е. К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОБЪЕКТА ЖИЛИЩНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Сделан шаг в решении вопроса относительно определения объекта жилищных правоотношений. Предложено считать объектом жилищных правоотношений проживание в жилье. Установлено, что проживание как объект жилищных правоотношений – это стабильное использование жилья для постоянного безопасного нахождения в нём, пользование жилищно-коммунальными услугами, ведение хозяйства.

Ключевые слова: объект права, объект правоотношений, объект субъективных прав, жилищные правоотношения, проживание в жилье, пользование жильём, право на проживание.

AVRAMOVA O. Y. TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE OBJECT OF RESIDENTIAL LEGAL RELATIONS

The definition of the object of residential legal relations has theoretical and practical significance, since this legal definition may independently influence on the content and static of legal relations, and so are the backbone of the system of residential legal relations.

The article's objective is to determine the object of residential legal relations to prove the existence of the classical model of the object of residential legal relations (housing) or the formation of the updated model of this category.

Based on the conducted research it has been found out that in a broad sense the object of legal relations is a benefit (legal substance), which has a positive effect. Residential legal relations are aimed at meeting of housing needs of a man. This distinguishes them from classical property relations that are directed on meeting the needs in the form of domination of individuals over the thing. It is emphasized that accommodation in a house – is the protection of an individual against the risk and, therefore, is one of the elements in the mechanism to ensure a human's life.

Differentiation of the categories «usage of residence» and «occupation of dwelling» has been accomplished. It is indicated that the right to use is an element of legal power of housing in gaining a positive effect (income, result) from the housing. Living in housing involves the use of a dwelling for a permanent location there, the use of housing and communal services, housekeeping. That is accommodation in terms of material law is only the element in eligibility for using the housing.

The author has researched the understanding of residence according to property and legal, binding and legal characteristics. This made it possible to establish that living in a house – is a stable use of housing for permanent safe location there, use of housing and communal services, housekeeping. The

right of residence entitles the right of requirement for a stable, secure residence, the right to positive actions in the form of location, housekeeping, the right to protection of the lawful location in the house.

Keywords: *object of the rights, object of legal relations, object of subjective rights, residential legal relations, living in a house, use of housing, right on accommodation.*

УДК 347.45

Ю. І. ЧАЛИЙ

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу факультету № 6 (права та масових комунікацій)

Харківського національного університету внутрішніх справ

СУБ'ЄКТИ ОСВІТНІХ ВІДНОСИН

Розглянуто проблему визначення правосуб'єктності учасників освітніх відносин. Обґрунтовано необхідність застосування до освітніх відносин вимог цивільно-правової суб'єктності, оспорено оцінку учасників освітніх відносин як суб'єктів самостійної галузі права – освітнього права. Стверджується, що участь в освітніх відносинах навчальних закладів та осіб, які в цих закладах навчаються, здійснюється через категорію «особа» («юридична особа» та «фізична особа» відповідно).

Ключові слова: *суб'єкти освітніх відносин, навчальні заклади, правосуб'єктність учасників освітніх відносин.*

Chalyi, Y.I. (2016), "The subjects of educational relations" ["Subiekty osvitnikh vidnosyn"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 108–112.

Постановка проблеми. Термін «суб'єкт права» є категоріальною величиною, що поряд з іншою термінологією використовується для побудови вимог законодавства та юридичної мови взагалі. Невипадково, що коли дослідники описують специфіку певного виду правовідносин, перше, на що вони звертають увагу, – це питання правосуб'єктності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останніми десятиріччями у країнах, котрі до 90-х років минулого століття входили до складу СРСР, досить активно розробляється теоретична основа для обґрунтування існування нової галузі права – освітнього права. Основним методологічним підходом до вироблення аргументації на користь згаданої ідеї є протиставлення ознак так званих освітніх правовідносин ознакам цивільних правовідносин¹. Одним

із смислових наголосів такої співвідношуваної характеристики є відмінності (як вважають прихильники цієї позиції), що проявляються під час порівняння суб'єктного складу цих двох видів правових відносин. Зокрема, зазначається, що навчальні заклади та особи, які в них навчаються, перебувають у нерівному юридичному становищі. Навчальні заклади, реалізуючи владно-публічні повноваження, видають обов'язкові до виконання суб'єктами навчання розпорядження. Указується на відмінності структури порівнюваних правових зв'язків: в освітніх правовідносинах спостерігається участь трьох сторін (навчального закладу, педагогічних працівників і суб'єктів навчання). Згадуються також відмінності право- та дієздатності суб'єктів навчання (освітні правовідносини) та, відповідно, фізичних осіб (цивільні правовідносини)

¹ За нашим переконанням, освітніх правовідносин як окремого виду правового зв'язку не існує. Втім, для викладення змісту цієї статті вказане словосполучення використовуватиметься умовно, тобто для позначення впорядкованих нормами права відносин, що виникають між певними навчальними закладами та особами, які в цих закладах навчаються та/або виховуються (вихованці, учні, студенти, слухачі, аспіранти тощо; якщо інше не буде зазначено, вказані особи у тексті статті позначатимуться словосполученням «суб'єкти навчання»).

Слід наголосити, що саме правовий зв'язок «навчальний заклад – особа, яка навчається» слугує підґрунтям для визначення «самостійності» освітнього права. Самоосвіта та надання послуг репетиторства й інші випадки надання договірних послуг з навчання (тренування) або ж виховання не охоплюються зазвичай поняттям «освітні правовідносини». З огляду на це аспекти, названі останніми, також залишено у статті поза увагою.

[1, с. 45–46; 2, с. 70–77; 3, с. 105; 4, с. 99; 5; 6, с. 264; 7, с. 226]².

У переважній більшості випадків вказана аргументація наводиться з метою обґрунтування іншої ідеї, а саме потреби розробки та ухвалення спеціального кодифікованого нормативного акта, тобто Кодексу про освіту³. Щоправда, у Російській Федерації, де зародилася згадана ідея, діяльність з опрацювання та ухвалення такого Кодексу наразі згорнуто, але є приклад її практичної реалізації у Республіці Білорусь [10]. Пропозиції щодо ухвалення схожого законодавчого акта висловлюються й українськими дослідниками [11, с. 6].

Виклад основного матеріалу. Негативний досвід законодавчого «розмивання» положень цивільного права в Україні вже є. Мається на увазі дія норм Господарського кодексу України, які чималою мірою вступають у суперечність із відповідними правилами Цивільного кодексу України, дублюють положення останнього чи є мертвонародженими, оскільки не містять у собі регулятивних імпульсів, а формуються на зразок політекономічних гасел. Про це в юридичній літературі говорилося неодноразово. Ознайомлення з проектом концепції Загальної частини Кодексу Російської Федерації про освіту [12] та Кодексу Республіки Білорусь про Освіту [10] дає підстави для побоювання, що у перспективі – якщо ідея з ухваленням подібного Кодексу в Україні зазнає свого втілення – ми знову зіткнемося з проблемою невиправданого подвійного та суперечливого регулювання тих самих відносин.

Проблемні аспекти систематизації норм освітнього законодавства виходять за межі цілей цієї публікації. Разом із тим, очевидність взаємозв'язку між теорією «самостійності» освітнього права та питаннями правосуб'єктності учасників освітніх відносин дозволяє розглядати статусні моменти учасників таких відносин виокремлено.

Специфіка участі в освітніх відносинах різноманітних навчальних закладів використовується, про що йшлося вище, як один з аргумен-

² Детально про аргументацію вказаних авторів йтиметься нижче.

³ Апологетом такої ідеї у Російській Федерації є професор В. М. Сиріх, за авторством якого виконано десятки робіт спеціального спрямування, де виводиться теорія освітнього права як окремої галузі права. Найбільш ґрунтовно згадану теорію викладено в одній із його монографій [8]. Концентровано проблемні питання, пов'язані з розробкою в Російській Федерації Кодексу про освіту, наведено у статті А. Г. Князевої [9].

тів на користь доведення «самостійності» освітнього права. Нагадаємо, що прихильники цієї точки зору, протиставляючи методологію так званого освітнього права методам регулювання цивільного права, загострюють увагу на владних повноваженнях навчальних закладів [1, с. 47–49; 2, с. 70; 3, с. 105; 4, с. 99; 7, с. 226]. Першими згадуються, як правило, заходи дисциплінарного впливу, здійснювані стосовно до суб'єктів навчання, тобто йдеться про правила внутрішнього розпорядку, якими оформлюється навчально-виховний процес.

Особливість надання освітніх послуг навчальними закладами пов'язана з необхідністю функціонування груп, класів чи інших колективів. Без організаційно-дисциплінарного впливу досягнення навчально-виховних цілей є неможливим, а тому такі заходи є вимушеними. Водночас це не означає, що навчальні заклади та суб'єкти навчання не можуть взаємодіяти як юридично рівні учасники правових відносин. Слід розрізняти приватно- та публічно-правову складові соціального зв'язку «навчальний заклад – суб'єкт навчання». Точніше, при цьому існують два природно відмінні зв'язки за участі тих самих суб'єктів. (Вважаємо, доводити принципіву можливість прояву подібних подвійних правових зв'язків є зайвим, оскільки прикладів їх досить багато. Пригадаємо хоча б пов'язаність податкових правовідносин з договірними зобов'язальними відносинами).

На приватно-правову складову вказує, перш за все, ініціативність вступу в освітні відносини як самих навчальних закладів, так і суб'єктів навчання. Навіть якщо бажання отримати освітню послугу висловлюється не безпосередньо майбутнім суб'єктом навчання, а його законним представником, принципово нічого не змінюється. І в тому, і в іншому випадку йдеться про волевиявлення, спрямоване на укладання договору з надання освітньої послуги.

Можливість вступу навчальних закладів у договірні відносини визначається їх статусом юридичної особи. Усі навчальні заклади, від дошкільних до вищих, наділені законодавством України правами юридичної особи. Надання навчальним закладам статусу юридичної особи є фактом визнання цивільно-правової суб'єктності цих організацій, що реалізується, перш за все, з приводу їх основної діяльності – надання освітніх послуг. Зрозуміло, цей само статус є необхідним і для майнового забезпечення статутної діяльності навчальних закладів, але в першу чергу – для можливості надання освітніх послуг.

Слід визнати, що освітні відносини є сферою прояву одночасно приватних і публічних

інтересів. Людина як носій інтересу з отримання нею певного рівня освіти уособлює приватний інтерес. Отримання громадянами України освіти важко назвати різновидом виконання публічно-правового обов'язку. Освіта є немайновим благом, яке здобувається особами через вчинення власних актів поведінки та шляхом отримання у навчальних закладах освітніх послуг. Але суспільство також має інтерес щодо всебічного розвитку своїх громадян, особливо це стосується рівня професійної кваліфікації. З огляду на це, державою делегуються навчальним закладам відповідні компетентні повноваження, пов'язані з контролем якості освіти. Зокрема, навчальні заклади здійснюють сертифікацію здобутого суб'єктами навчання рівня освіти. Такими повноваженнями наділено навчальні заклади, не дивлячись на те, ким вони засновані та за рахунок яких коштів забезпечується їх статутна діяльність. Отже, навчальні заклади наділені цивільною правосуб'єктністю та компетенцією. Знову доводиться говорити про необхідність диференційованого підходу до оцінювання правового становища цих суб'єктів. Та обставина, що вони є одночасно учасниками приватних і публічних правовідносин, не перетворює їх на учасників відносин особливого роду. Специфічний статус навчальних закладів не може слугувати аргументом щодо обґрунтування нової галузі права – освітнього права. Правові можливості навчальних закладів щодо участі в особистих немайнових та майнових відносинах впливають з їх статусу юридичної особи. Доречно нагадати, що такий подвійний статус навчальних закладів не є оригінальним. Можна звернутися до прикладу діяльності комерційних банків, які, крім можливості вчинення банківських правочинів, виконують контрольні функції, делеговані державою, стосовно дотримання їх клієнтами економічних нормативів.

Серед кваліфікаційних ознак, що вирізняють освітні правовідносини поміж інших правових відносин, деякими дослідниками називається тристоронній характер [1, с. 48; 6, с. 264]. Суб'єктний склад освітніх правовідносин, вважають ці науковці, визначається участю одночасно трьох сторін: навчального закладу, педагогічного складу навчального закладу та суб'єкта навчання. При цьому педагогічні працівники здійснюють владні повноваження щодо підтримання порядку в аудиторії, застосування заходів дисциплінарного впливу, проведення контролю успішності навчання тощо [1, с. 48].

Дійсно, освітнє законодавство доволі детально описує права та обов'язки педагогічних

працівників, серед яких згадуються й названі вище, але це не може слугувати аргументом на користь тристоронності так званих освітніх правовідносин. Будь-які працівники, які виступають від імені юридичної особи, своєю поведінкою реалізують правосуб'єктність такої організації. Педагогічні працівники в освітніх відносинах здійснюють представництво юридичної особи – навчального закладу за посадою, а тому це є вказівкою на виконання ними своїх трудових (функціональних) обов'язків, але не проявом окремо існуючого суб'єкта права. Тож, розглядувана специфіка взаємовідносин «навчальний заклад – педагогічні працівники – суб'єкти навчання» не може доводити існування правової форми регулювання освітніх відносин особливого виду, невідомої іншим галузям права.

Разом із тим про «тристоронність» виникнення відносин в освітній сфері можна говорити в цивільно-правовому розумінні. Батьки або інші законні представники укладають певні договори про надання освітніх послуг із виконанням цих договорів в інтересах третіх осіб – суб'єктів навчання. Втім, таке конструювання відносин не є специфічною властивістю так званих освітніх правовідносин. Подібна структура зобов'язально-правових зв'язків є досить поширеним явищем у цивільних відносинах.

Зрештою, критично можна поставитися до аргументації прихильників позиції «самостійності» освітнього права, за якою розрізняються освітні та цивільні правовідносини через порівняння право- та дієздатності учасників цих правовідносин [1, с. 45; 5].

Одним з аргументів слугує вказівка на те, що обсяг цивільної правоздатності може зростати у фізичних осіб із фактом досягнення ними певного віку, а у суб'єктів навчання – не тільки з досягненням вікового рубежу, але й з отриманням попереднього рівня освіти [5]. Як контраргумент можна пригадати приклад із розширенням правоздатності у молодих людей, щодо отримання права на придбання вогнепальної спортивної та/або мисливської зброї, коли претендент на придбання має відповідати не лише віковому цензу (досягнення особою 21 року), але й пройти для цього спеціальну підготовку. Тож, як бачимо, освітній ценз розширює правоздатні горизонти не тільки в освітніх відносинах.

Наступним аргументом є посилення на більш раннє виникнення мінімальних обсягів дієздатності у суб'єктів навчання порівняно з виникненням мінімальних дієздатних можливостей у фізичних осіб [1, с. 45]. Насправді

цивільне законодавство України взагалі не встановлює ніякої мінімальної вікової межі щодо наділення малолітніх осіб частковою дієздатністю. Правило частини 1 ст. 30 ЦК України дає підстави зробити висновок про пов'язаність мінімальних обсягів дієздатності фізичних осіб зі здатністю таких осіб усвідомлювати значення своїх дій та керувати своєю поведінкою. Спірною також є теза про те, що цивільне законодавство встановлює підстави та наслідки визнання фізичних осіб недієздатними, тоді як освітнє законодавство не передбачає повного позбавлення освітньої дієздатності суб'єктів навчання [5]. Дійсно, особи, які страждають на ті чи інші психічні розлади, не позбавляються можливості отримувати освіту у спеціалізованих закладах. Освітня дієздатність хоча б мінімального обсягу є необхідною таким особам, аби успішно проходити корекційне навчання. Разом з тим у цивільних правовідносинах також спостерігаються випадки, коли психічні вади людини не стають юридичною перешкодою для самостійного здійснення нею деяких видів особистих немайнових прав. Навіть якщо така фізична особа була визнана судом недієздатною, все одно вона є дієздат-

ною (принципово має залишатися хоча б частково дієздатною) щодо здійснення права на життя, на охорону здоров'я, на свободу, на особисту недоторканність, на сім'ю та ін. Повнота реалізації названих прав діями самих лише опікунів є неможливою, а тому за недієздатною особою, як би парадоксально це не звучало, слід визнавати часткову дієздатність, що відкриває для неї можливість самостійного здійснення таких прав. Напевне, правильно говорити, що фізичні особи також не позбавляються цивільної дієздатності у повному обсязі.

Висновок. На жаль, вимоги щодо обсягів публікації диктують тезисну манеру подання цього проблемного матеріалу. Резюмуючи викладене, відзначимо, що правосуб'єктні вимоги, які висуваються освітнім законодавством до суб'єктів навчання, не вступають у принципову конфронтацію з подібними до них вимогами ЦК України. За нашим переконанням, правосуб'єктні вимоги освітнього законодавства є нічим іншим, як спеціальними вимогами цивільного права. Тож, учасники освітніх відносин, навчальні заклади та суб'єкти навчання діють у таких відносинах як юридичні та фізичні особи відповідно.

Список використаних джерел

1. Сырых В. М. Предмет правового регулирования образовательного права / В. М. Сырых // Право и образование. – 2001. – № 3. – С. 43–58.
2. Сырых В. М. Образовательные услуги и образовательные правоотношения: дискуссионные взгляды и действительное содержание / В. М. Сырых // Журнал российского права. – 2010. – № 4. – С. 69–79.
3. Южакова О. В. Об определении образовательной услуги / О. В. Южакова // Право и образование. – 2005. – № 5. – С. 102–108.
4. Спасская В. В. К вопросу о специфике образовательных правоотношений / В. В. Спасская // Право и образование. – 2005. – № 2. – С. 89–102.
5. Мельничук О. Правосуб'єктність особи, яка навчається, як учасника освітніх правовідносин [Електронний ресурс] / Ольга Мельничук // Юридична Україна. – 2010. – № 12. – С. 32–37. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jm/soc_gum/Yurukr/2010_12/07.pdf.
6. Тицька Я. О. Підстави розмежування понять «освітні правовідносини» та «відносини у сфері освіти» / Я. О. Тицька // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 67. – С. 260–267.
7. Кулініч О. О. Юридична природа освітніх правовідносин як елемента конституційно-правового механізму реалізації права людини і громадянина на освіту [Електронний ресурс] / О. О. Кулініч // Форум права. – 2013. – № 4. – С. 224–231. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_38.pdf.
8. Сырых В. М. Введение в теорию образовательного права [Електронний ресурс] / В. М. Сырых ; М-во образования Российской Федерации, Центр образоват. законодательства. – М., 2002. – 340 с. – Режим доступу: http://www.sde.ru/files/t/pdf/3_1.pdf.
9. Князева А. Г. К вопросу о систематизации законодательства об образовании [Електронний ресурс] / А. Г. Князева // Право и политика. – 2007. – № 5. – [С. 76–80]. – Режим доступу: <http://www.center-bereg.ru/13025.html>.
10. Кодекс Республики Беларусь об Образовании : от 13.01.2011 № 243-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy-by.com/kodeks_ob_obrazovanii_rb.htm.
11. Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Мельничук Ольга Федорівна. – Київ, 2015. – 40 с.
12. Проект концепции Общей части Кодекса РФ об образовании [Електронний ресурс] // Федеральный центр образовательного законодательства : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.lexed.ru/zakonodatelstvo-ob-obrazovanii/kodifikatsiya-zakonodatelstva-ob-obrazovanii/proekt-kontseptsii-obshchey-chasti-kodeksa-rf-ob-obrazovanii-.php>. – Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 26.05.2016

ЧАЛЫЙ Ю. И. СУБЪЕКТЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Рассмотрена проблема определения правосубъектности участников образовательных правоотношений. Обоснована необходимость применения к образовательным отношениям требований гражданско-правовой субъектности, оспорена оценка участников образовательных отношений как субъектов самостоятельной отрасли права – образовательного права. Утверждается, что участие в образовательных отношениях учебных заведений и лиц, обучающихся в этих заведениях, осуществляется посредством категории «лицо» («юридическое лицо» и «физическое лицо» соответственно).

Ключевые слова: субъекты образовательных отношений, учебные заведения, правосубъектности участников образовательных отношений.

CHALYI Y. I. THE SUBJECTS OF EDUCATIONAL RELATIONS

The problem of determination of legal capacity of participants of educational legal relations is considered. The necessity of applying to the educational relations the demands of civil subjectness is grounded. The characterization of the participants of educational relations as separate legal subjects is disputed. In particular, it is indicated to groundlessness of the point of view in accordance of which the educational institutions and persons being educated are considered as subjects of the public relations. The participation of the educational institutions as well as the persons being educated there in the educational relations is performed by means of the «person» category («the legal person» and «the individual person» accordingly).

The possibility of participation the individuals in the educational relations is determined by civil legal capacity. The volume of the legal capacity of the educated persons depends on reaching of the certain age as well as undergoing previous educational qualification. It is indicated to the principal impossibility of limitation of the educational capacity of the persons being taught.

The structural scheme of the educational relations as the tripartite ones (the educational institution, the teaching staff, the persons being educated) is criticizing. The educational services are provided by the teaching staff not in its own name but in the name of the educational institution that indicates to two-element structure of such legal relation.

Keywords: the subjects of the educational relations, the educational institutions, the legal capacity of the participants of educational legal relations.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922

В. І. БАРКО,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

В. П. ОСТАПОВИЧ,

*кандидат юридичних наук,
начальник лабораторії психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту МВС України (м. Київ);*

В. В. БАРКО,

*кандидат педагогічних наук,
науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту МВС України (м. Київ)*

ДОСВІД ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБІЖНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ)

Висвітлено основні форми й методи психологічного забезпечення професійної діяльності поліцейських у розвинених зарубіжних країнах. Розкрито психологічні умови здійснення психологами та керівниками ефективної психопрофілактичної роботи з поліцейськими. Зроблено акцент на сучасних концепціях психологічного забезпечення діяльності поліції, покликаних забезпечити психологічну профілактику проблем у поліцейській організації, попередження конфліктів, стресів та емоційного вигорання поліцейських.

Ключові слова: поліція, психологічне забезпечення, психопрофілактична робота, психологічний відбір, керівники, професійно-психологічний тренінг.

Barko, V.I., Ostapovich, V.P. and Barko, V.V. (2016), "Experience of psychological support of the police activities (based on the materials of foreign information sources)" ["Dosvid psykholohichnoho zabezpechennia diialnosti politsii (za materialamy zarubizhnykh informatiinykh dzherel)"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 113–120.

Постановка проблеми. Службова діяльність поліцейських традиційно належить до складних видів професійної діяльності, вона супроводжується значними психофізіологічними й фізичними навантаженнями на працівників, багатьма чинниками ризику для їх життя та здоров'я, характеризується стресогенністю, необхідністю протидіяти кримінальному оточенню, застосовувати заходи фізичного впливу, зброю, спеціальні засоби тощо. Дослідження зарубіжних авторів свідчать про те, що складні умови роботи поліцейських нерідко призводять до порушень у психічній діяльності працівників поліції, появи посттравматичних розладів, схильності до девіантної поведінки й професійної деформації, зростання конфліктності, агресивності тощо. Тому в усьому світі важливим напрямом підвищення ефективності функціонування цього правоохоронного органу вважаються організація і проведення спеціальної роботи щодо психологічного забезпечення діяльності поліцейських підрозділів.

Завданням психологічного забезпечення є створення сприятливих умов для оперативно-службової діяльності поліцейських, які б нейтралізували впливи негативних професійних чинників, усебічне забезпечення психічного здоров'я працівників, розвиток здатності успішно протидіяти стресам, конфліктам, емоційному вигоранню та іншим факторам професійного ризику. Національна поліція України є новим правоохоронним органом, в якому досвід психологічного забезпечення наразі практично відсутній.

Стан дослідження. Аналіз теорії та практики організації психологічного забезпечення діяльності поліції свідчить про те, що цим питанням приділяється значна увага в зарубіжних країнах. Науковці розвинених зарубіжних країн, у першу чергу Великобританії, США, Німеччини та Італії, а також Росії (П. Мучинські, М. Свон, Р. Чарльз, М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури, Р. Роберг, Б. Г. Бовін, М. І. Мягких, О. Ф. Каравасєв, В. С. Петров та інші),

розробили принципи, форми, методи і засоби такої роботи; описано багатий досвід роботи практичних психологів.

Метою статті є розкриття основних теоретичних та прикладних підходів, які практикуються в поліціях зарубіжних країн і підтвердили свою ефективність для психологічного забезпечення діяльності поліції. Творче використання концептуальних засад та ідей такого забезпечення, безумовно, буде корисним поліцейським Національної поліції України.

Виклад основного матеріалу. У більшості зарубіжних країн система психологічного забезпечення діяльності поліції являє собою комплекс організаційно-психологічних і психолого-правових заходів, спрямованих на створення оптимальних умов для оперативно-службової діяльності поліцейських, найкращих можливостей для досягнення максимальних організаційних результатів, задоволення роботою поліції населення й самих поліцейських – власною діяльністю [1–8]. Психологічне забезпечення поліції здійснюють психологи – працівники служб психологічного (соціально-психологічного) забезпечення. Головними завданнями психологічного забезпечення зазвичай є такі: здійснення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в поліцію, визначення їх психологічної готовності до правоохоронної діяльності, психологічна підготовка поліцейських до виконання своїх обов'язків, проведення психопрофілактичної роботи з персоналом, психологічний супровід професійної діяльності та надання поліцейським психологічної допомоги [4; 5].

У багатьох зарубіжних країнах психологічне забезпечення починається з етапу професійно-психологічного відбору кандидатів, урахування їх індивідуальних якостей і здібностей. У поліції США та Великобританії законодавчо запроваджено тривалі процедури професійного відбору кандидатів, протягом яких вивчається психологічна готовність особистості до роботи в поліції.

На початку 50-х років ХХ століття в США нормативно затвердили перелік якостей, потрібних поліцейському. Це був список, що містив близько 50 складових. Важливе значення надавалось умінню зосереджуватися, працьовитості й завзятості, енергійності, швидкості реакції, винахідливості, вмінню впливати на оточення, виразності мовлення, запасу слів, здатності виражати думки письмово, співпрацювати, логічно міркувати, бути сміливим тощо. У США поліцейським органам усіх штатів рекомендовано керуватися вимогами, які передбачають громадянство США, досягнення певного віку

(21 рік), відсутність кримінального минулого, обов'язкову шкільну освіту, відповідний характер і моральні якості, відсутність фізичних, емоційних і психічних недоліків, проходження співбесіди, що встановлює здатність кандидата до спілкування, емоційні особливості та деякі риси характеру, а також минуле претендента [5; 6].

Пізніше американські вимоги були взяті за основу й конкретизовані в багатьох країнах світу для різних категорій службовців поліції. Наразі основні вимоги до кандидатів в поліцію зарубіжних країн можна об'єднати в чотири групи: а) інтелект та освіта; б) особистість і міжособистісні стосунки; в) темперамент і характер; г) здатність до професійного й особистісного розвитку. Особливо зросла увага до проблеми вивчення психічного стану поліцейського. В усіх поліцейських формуваннях визнано, що зарахуванню претендента на службу в поліцію має передувати його обстеження психологом, під час якого ретельно досліджуються мотивація, інтелект, особистісні й характерологічні особливості кандидатів, їх лідерський потенціал і лояльність, здатність до професійного розвитку. Оцінюються також зовнішній вигляд (охайність, уміння поводитися, фізичний стан), спеціальні знання в галузі поліцейської служби, а також уміння застосувати знання в практичній роботі, вміння вести бесіду, точно виражати свої думки як усно, так і письмово, взаємовідносини з іншими людьми і почуття справедливості, розсудливість під час ухвалення рішень, знання поліцейської етики, здатність діяти в кризових ситуаціях і контролювати при цьому обстановку, вміння аналізувати ситуацію. Інструментами психологічного обстеження є співбесіди з кандидатом, суб'єктивні опитувальники й об'єктивні тести, ділові та рольові ігри, поліграфні опитування та тренінги [1; 2; 5; 7].

У деяких землях Німеччини в процесі вступних іспитів передбачено використання елементів психологічного тренінгу, які дозволяють психологам приймальної комісії вивчити стиль спілкування абітурієнтів, їх комунікативні навички, соціальну компетенцію, психологічну готовність до служби та наявність відповідних особистісних і психологічних якостей [2].

Зазвичай бесіду з кандидатом проводить або чиновник кадрового апарату, або (в невеликих поліцейських формуваннях) особисто начальник поліції. Кандидати, що пройшли співбесіду, заповнюють документ, який є одночасно заявою з проханням про прийом, короткою анкетною та зобов'язанням дотримуватися правил несення служби. Іноді в такому документі

міститься самооцінка кандидатом своєї особистості, наприклад своєї рішучості, швидкості реакції тощо. Якщо результати співбесіди й дані документу виявляються задовільними, начальник видає наказ про зарахування в поліцію, що, зазвичай, означає направлення на навчання й подальше проходження служби впродовж певного терміну під керівництвом наставника [2].

Нерідко прийому на роботу передують конкурси. Оголошення про конкурс, його умови й терміни публікуються в спеціальних виданнях чи листівках, що вивішуються в громадських місцях або поміщаються в газетах. Першою стадією конкурсу є усна співбесіда. Її результати визначаються кількістю набраних балів. Потім оцінюються об'єктивні дані кандидата, рівень освіти, попередня служба в армії, наявність нагород тощо. Друга стадія складається з усних і письмових іспитів, характер яких залежить від того, яка посада підлягає заміщенню. За результатами конкурсу складається список кандидатів, зазвичай у порядку зменшення кількості балів. Відібрані кандидати зараховуються на службу в поліцію із проходженням випробувального строку. У США він не перевищує одного року, у Великобританії – двох. У період випробувального строку кандидат проходить первинне навчання й несе службу під керівництвом наставника. До кінця випробувального строку оцінюються міра підготовленості кандидата і його здатність нести службу, увага приділяється при цьому особистісним якостям. Робота впродовж випробувального строку має вирішальне значення для остаточного зарахування на службу. Після закінчення випробувального строку поліцейський вважається підготовленим до служби, і на нього повністю поширюються всі правила її проходження [5; 9].

Наразі психологічні або психосоціальні служби працюють у поліціях усіх розвинутих країн. У Німеччині Міністерство внутрішніх справ створило психосоціальну службу, яка функціонує в кожній поліцейській президії (структурно відповідає обласному управлінню). Неодмінною умовою для роботи соціологом і психологом є наявність базової університетської освіти в галузі соціології, практичної та клінічної психології. Перед поліцейською соціальною службою стоять такі завдання: профілактика суїцидів, допомога службовцям у разі гострих стресових ситуацій, а також у разі виникнення депресії чи страхів, своєчасне психотерапевтичне консультування службовців поліції, коучинг для вищого керівного складу. Крім того, до сфери діяльності цього інституту

поліції належить проведення лекцій, семінарів і тренінгів із таких тем: психічні захворювання, профілактика суїцидів, посттравматичні стресові розлади, нервові зриви після виконання складних в емоційному плані завдань тощо [2].

Діяльність поліцейської психосоціальної служби в Німеччині ґрунтується на принципах добровільності, гуманізму, законності та науковості. Допомога надається службовцям у разі потреби, служба орієнтується на добровільне бажання клієнтів в отриманні консультацій, але у випадках необхідності може відбуватись втручання психологів у кризові ситуації. Однією з головних вимог роботи служби поліції є конфіденційність; відомості про консультації й осіб, що звернулися по допомогу, не розголошуються, що регламентується відповідними статтями Кримінального кодексу. У поліції Баварії існує також інститут службовців, які на громадських засадах виконують роль консультантів з питань гендерної рівності в поліції, мобінга з питань різних залежностей (алкогольна, ігрова, комп'ютерна, харчова, а також різні фобії). Консультанти підпорядковуються безпосередньо керівникові підрозділу, вони входять до робочої групи Міністерства внутрішніх справ і раз на рік зобов'язані проходити підвищення кваліфікації, де їм у формі тренінгу викладаються питання права, а також новітні досягнення практичної психології та соціології відповідно до напрямів роботи. Головне завдання консультантів полягає в попередженні виникнення соціально-психологічної дезадаптації службовців поліції, у своєчасній реакції на проблему, яка виникла, негайному забезпеченні професійної допомоги для ефективної корекції або нейтралізації негативних психоемоційних станів [2].

У деяких землях Німеччини (наприклад, при поліцейській президії м. Мюнхена) створено також Центральні психологічні служби поліції. Її завдання зачіпають концептуальні проблеми діяльності поліції, а саме: а) організаційний розвиток поліції й роботу з персоналом; б) підтримку оперативної поліцейської діяльності, допомогу в розслідуванні злочинів; в) консультування поліцейських, профілактику постстресових розладів, співпрацю з клініками, психотерапевтами, медичною поліцейською службою, служителями церкви, профспілками й іншими інститутами поліції; освіту та підвищення кваліфікації поліцейських в галузі прикладної та юридичної психології.

Поліцією Німеччини узяті на озброєння нові методи й принципи поліцейського менеджменту. Наприклад, у Баварії вони реалізуються

в ефективній системі тренінгів антистресової та комунікативної спрямованості й тренінгів для керівного складу, які розробляє, організовує й проводить психологічна служба поліції. Використання психологічних тренінгів починається ще в навчальних закладах поліції з вивченням предмета «Професійна комунікація, конфліктологія». Мета викладання цього предмета – навчити поліцейського адекватно реагувати на проблеми, що виникають, застосовувати для їх вирішення психологічні та комунікативні засоби, а не владні повноваження. Після закінчення закладу (школи або інституту поліції) для всіх службовців є обов'язковим проходження психологічних тренінгів для підвищення кваліфікації (мінімум один раз на три роки). Співробітниками Інституту підвищення кваліфікації поліції Баварії розроблений базовий поліцейський антистресовий комунікативний тренінг (ПАКТ), який проводиться впродовж двох тижнів і має на меті оптимізацію психологічних умінь і навичок [2].

Для керівного складу поліції Баварії розроблено тренінг, в якому беруть участь керівники поліцейських президій, великих підрозділів, начальники служб, керівники комісаріатів і відділів. Одним з головних завдань такого тренінгу є формування мотивації до зміни стереотипів і стилів керівництва, вивчення теорії й практики колегіального та ситуативного управління. Тренінг складається з чотирьох модулів; у першому головна увага приділяється формуванню навичок саморефлексії й оптимізації соціальної компетенції керівника. Теми другого модуля – «Управління стресом», «Робота з групою і формування команди». Третій модуль присвячено питанням внутрішньої мотивації й мотивації персоналу. Четвертий передбачає поглиблення знань і вмінь, отриманих у перших трьох модулів; увага приділяється перенесенню досвіду в повсякденну діяльність керівника [2].

Центральна психологічна служба має можливість здійснювати моніторинг і психологічний супровід керівників упродовж трьох років з моменту їх призначення; постійно практикується посттренінговий супровід керівників, який може виражатися у формі коучинга, супервізорства або інтервізорства залежно від цільової групи та завдань тренінгу. Тренінг, що проводиться впродовж 12 років, показав позитивні результати і довів свою дієвість.

Із метою підвищення ефективності психологічного супроводу професійної діяльності в поліціях більшості зарубіжних країн широко застосовується технологія соціально-психоло-

гічного тренінгу. Такі тренінги мають декілька цільових призначень. Основними цілями є розкриття особистісного потенціалу та перспектив професійного росту поліцейських; виявлення здібностей і можливостей працівників; допомога у протидії кризовим явищам, протидії стресам та емоційному вигоранню; розвиток комунікативних навичок; допомога поліцейським у плануванні життя й службової кар'єри тощо. Тренінг переважно ґрунтується на засадах гуманістичної психології, досвід його використання в поліцейських школах, зокрема м. Брамсхіл (Великобританія), свідчить про інтерес до нього з боку працівників поліції та його високу ефективність для професійної діяльності. Окремі тренінги присвячено спеціальній управлінській підготовці поліцейських менеджерів, їх тематика є такою: «Підготовка до проактивного поліцейського управління», «Побудова команди поліцейського підрозділу», «Ефективне поліцейське лідерство», «Антикризовий поліцейський менеджмент», «Поліцейський менеджмент і дотримання прав людини», «Розвиток комунікативних умінь поліцейських менеджерів» тощо [10].

Аналіз публікацій також свідчить про те, що у процесі психологічного забезпечення в поліцейських організаціях зарубіжних країн багато уваги приділяють підтриманню рівня працездатності й позитивного емоційного стану працівників, забезпеченню поліцейським допомоги у вирішенні проблемних ситуацій і конфліктів, підтримці соціально-психологічного клімату в організації тощо. Це здійснюється з використанням багатьох методів, засобів і прийомів. Так, під час призначення поліцейського на певну зміну в поліції Нью-Йорка (США) враховуються його індивідуально-психологічні цикли – поведінковий, фізичний і психологічний; таке врахування суттєво підвищує ефективність роботи працівника й зменшує стомлюваність. Дослідження науковців (С. Алдвін, Е. Янгстром та ін.) присвячено зменшенню негативного впливу шкідливих чинників професійної діяльності на психіку та здоров'я поліцейських, підтримці їх працездатності, розвитку стресостійкості, розробці методів аутотренінгу та психологічної релаксації [9–11].

Напрями психологічного забезпечення діяльності поліції в Іспанії можна диференціювати, виділивши чотири основні: а) психологічний супровід оперативно-службової діяльності; б) науково-дослідницький напрям; в) психологічна підготовка персоналу; г) психологічний відбір та визначення придатності поліцейських до несення служби. Психологічний супровід

персоналу поліції має на меті консультування й допомогу в разі професійних ускладнень, здійснення всіх видів психологічних послуг, пов'язаних зі стресом, індивідуальне та групове консультування. Супровід також передбачає участь і надання допомоги в рішенні оперативно-службових завдань, ведення переговорної діяльності в ситуації захоплення заручників і в разі загрози терористичних актів, розробку психологічних портретів по широкій низці професійних завдань, проведення психологічних експертиз тощо [8]. Науково-дослідницький напрям охоплює вивчення й оцінювання ефективності психологічного тестування під час відбору кадрів у поліцію, аналіз ефективності навчальних програм підготовки поліції, прогнозування можливих злочинів, вивчення причин використання наркотичних речовин, попередження побутового та сімейного насильства тощо.

З метою відбору персоналу в поліцію Іспанії всі кандидати проходять психологічне обстеження, а після його закінчення проводиться поглиблене клінічне вивчення кандидатів. Психологи використовують Мінесотський багатофакторний особистісний опитувальник (MMPI), 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла (16 PF) і Каліфорнійський психологічний опитувальник (CPI). Також використовуються тести ділових ситуацій, кандидатам показують близько 100 ситуацій із поліцейської практики, на які необхідно певним чином відреагувати.

Психологічне забезпечення працівників поліції Іспанії здійснюється на різних етапах навчання поліцейських. На початковому рівні здійснюються розвиток у поліцейських професійно значущих якостей (уваги, спостережливості, пам'яті та ін.), навчання спілкуванню з населенням, колегами й засобами масової інформації, навчання вмінню знімати стреси, які негативно впливають на самопочуття та стан здоров'я. Молодих поліцейських учать розуміти свою роботу в складному й динамічному соціальному полі, розвивають у них соціальні уміння, здатність до вирішення проблем. На етапі підготовки управлінської ланки поліції увага спрямовується на розвиток уміння керувати й вирішувати складні проблеми, координувати дії співробітників, організовувати розкриття злочинів. Для вдосконалення взаємовідносин із громадянами увага спрямовується на набуття навичок вирішення конфліктів у процесі спілкування. Поліцейських також учать налагоджувати контакти з різними групами населення, дітьми, жінками, представниками різних національностей [8].

У процесі психологічного супроводу діяльності поліції Російської Федерації значна увага приділяється розробці спеціальних програм, спрямованих на здійснення психопрофілактичної роботи з особовим складом. Психопрофілактичні й психокорекційні заходи мають на меті зняття негативного впливу стресу: зняття робочої напруги, що виникає під час професійної діяльності, підвищення адекватної професійної мотивації, вирівнювання балансу між витраченими зусиллями й отримуваною нагородою. У разі появи й розвитку виявів емоційного вигорання у працівника увага звертається на поліпшення умов праці (організаційний рівень), характер взаємовідносин, що складаються в колективі (міжособистісний рівень), особливості реакції, захворюваність (індивідуальний рівень). З метою попередження виникнення емоційного вигорання розраховується й вдумливо розподіляється робоче навантаження; поліцейських учать переключенню з одного виду діяльності на інший у рамках виконання загальних професійних обов'язків, розвивають здатність виробляти оптимальні варіанти поведінки в разі виникнення конфліктних ситуацій [1; 4].

У поліції Росії практикуються такі цікаві напрями психологічного забезпечення: допомога у визначенні короткострокових та довгострокових цілей; навчання використанню «тайм-аутів», періодів відпочинку в робочий час; вироблення навичок саморегуляції; забезпечення стратегії й тактики професійного розвитку та самовдосконалення (обмін професійною інформацією з представниками інших служб, курси підвищення кваліфікації, конференції та ін.); опрацювання можливостей уникнення непотрібної конкуренції в правоохоронних органах; насичення сфери спілкування позитивними емоціями, вироблення навичок саморефлексії; планування заходів з підтримки хорошої фізичної форми, у тому числі з урахуванням станів втоми, що виникають у процесі виконання професійної діяльності.

Основними складовими програми психологічного супроводу працівників поліції є формування уявлень про емоційне вигорання, розвиток комунікативної компетентності, навчання конструктивній поведінці в конфліктах, розвиток навичок саморегуляції, заняття з аутогенного тренування, розвиток цілепокладання й управління часом [7].

Як основні засоби та процедури досягнення необхідних результатів у плані психопрофілактики та збереження психологічного здоров'я працівників поліції використовуються такі

засоби, як дихальна техніка, прогресивна м'язова релаксація за Джекобсоном, аутотренінг за методом Шульца, медитація, психотехнічні вправи, арт-терапія, методи візуалізації, сенсорна інтеграція, психодіагностика на вході й виході.

Значна увага в Росії приділяється психологічному супроводу керівників поліції. При цьому враховуються такі принципи:

1) психологічний супровід здійснюється плановірно й системно, починаючи з моменту, коли працівника уперше призначають на керівну посаду, що забезпечує надання своєчасної допомоги в разі виникнення складнощів в управлінській діяльності;

2) робота проводиться цілеспрямовано, з орієнтацією на позитивний результат – розвиток особистості в цілому й управлінської компетентності зокрема;

3) психологічна робота проводиться з урахуванням динаміки ситуації та розвитку професійно важливих якостей керівника, що виявляються в процесі моніторингу професійно-управлінського становлення.

Заходи психолого-педагогічного впливу орієнтуються на успішність у реалізації управлінських повноважень, а також на зону найближчого особистісного та професійного розвитку керівника [4; 7].

У поліції Російської Федерації практикуються різні типи психологічного консультування новопризначених керівників, а саме: *консультація-підтримка*, коли під час зустрічі обговорюються поточні психологічні проблеми управлінської діяльності, формується готовність керівника до конструктивної співпраці з психологом; *консультація-навчання*, метою якої є підвищення рівня знань керівника з питань психології управління колективом, взаємодії з підлеглими, ефективної організації колективної діяльності та вибору стилю керівництва; *консультація-тренінг*, за якої формуються практичні вміння щодо техніки взаємодії керівника з підлеглими та іншими особами, з якими доводиться взаємодіяти у рамках службової діяльності; під час проведення цієї консультації використовуються ділові ігри, моделювання професійних ситуацій, мозковий штурм та інші активні методи; *консультація-корекція*, коли в рамках зустрічей психолога та керівника проводиться корекція негативних станів або установок особистості з використанням різних технік і вправ. При цьому обговорення ситуації, емоційна підтримка й надання необхідної психологічної інформації виступають фоном ко-

рекційних впливів. Відзначається, що системна робота психологів з керівниками на першому етапі управлінської кар'єри забезпечує своєчасне виявлення проблем розвитку управлінського потенціалу й дозволяє визначити подальші напрями корекційно-розвиваючої роботи [1].

Значна увага приділяється також розробці та впровадженню програм психологічної реабілітації для поліцейських, які постраждали від наслідків посттравматичного стресу. Такі програми сприяють відновленню психологічної готовності поліцейських нести службу, підвищують рівень адаптаційних можливостей особистості в умовах повсякденної діяльності, збільшують стійкість до впливу стресогенних чинників, підтримують мотивацію подальшої служби в органах внутрішніх справ Російської Федерації.

Так, у процесі психологічного супроводу поліцейських широко використовуються технології подолання внутрішньоособистісних конфліктів, які нерідко супроводжують професійну діяльність працівників. Такі технології бувають *когнітивними* (спрямованими на раціональну сферу особистості), які охоплюють: 1) позитивне тлумачення ситуації і знаходження в ній позитивних моментів; 2) рольову поведінку, коли особою приймається певна роль, і поведінка будується відповідно до неї; 3) ідентифікацію особи з більш успішними працівниками, з більш потужними організаціями й об'єднаннями. Використовуються також *емоційні* технології, до яких належать: 1) відмова від сумнівних ситуацій, які, на думку суб'єкта, спричиняють проблеми, що призводять до негативних емоційних переживань; 2) витіснення, заміщення й сублімація негативних емоцій і хворобливих відчуттів [7].

Висновки. Досвід роботи поліцейських менеджерів і психологів розвинутих зарубіжних країн свідчить про зростання уваги до вивчення психологічних чинників ефективності роботи поліції, створення належних умов для збереження фізичного та психологічного здоров'я персоналу, проведення психологічного супроводу роботи поліцейських. Діяльність поліцейських належить до числа складних, вона супроводжується значними фізичними й психологічними навантаженнями на працівників, нерідко несе загрози для їх життя і здоров'я. З метою підвищення ефективності діяльності поліцейських Національної поліції України важливо здійснювати спеціальне професійно-психологічне забезпечення їх професійної діяльності, спрямоване на здійснення

ефективного професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в поліцію, визначення їх психологічної готовності до правоохоронної діяльності, психологічну підготовку поліцейських до виконання своїх обов'язків,

проведення психопрофілактичної роботи, надання поліцейським усебічної психологічної допомоги та впровадження в діяльність поліцейських сучасних психологічних технологій.

Список використаних джерел

1. Бобкова И. Е. Психологическое сопровождение профессионального развития руководителей структурных подразделений территориальных органов внутренних дел на начальном этапе управленческой карьеры / И. Е. Бобкова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2014. – № 2 (57). – С. 27–30.
2. Литвинова Г. А. Социально-психологическое обеспечение деятельности полиции Баварии (Германия) / Г. А. Литвинова // Юридическая психология. – 2010. – № 3. – С. 32–36.
3. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с. : ил. – (Мастера психологи).
4. Поляков А. В. Психологическое сопровождение сотрудников полиции / А. В. Поляков // Ученые записки СПбГИПСР. – 2014. – Т. 22, вып. 2. – С. 53–57.
5. Свон Р. Д. Эффективность правоохранительной деятельности и ее кадровое обеспечение в США и России / Р. Д. Свон. – СПб. : Алетейя, 2000. – 296 с.
6. Чарльз М. Т. Современное состояние и перспективы профессиональной подготовки сотрудников полиции (милиции) США и России / М. Т. Чарльз. – СПб. : Алетейя, 2000. – 268 с.
7. Федотов А. Ю. Системно-структурный подход в профессиональной подготовке сотрудников ОВД / А. Ю. Федотов // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2015. – № 1 (60). – С. 3–6.
8. Цветков В. Л. Полицейская психология: опыт Испании / В. Л. Цветков // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2014. – № 4. – С. 86–90.
9. Aldwin C. M. Stress, coping, and development, Second Edition: An Integrative Perspective / C. M. Aldwin. – New York : Guilford, 2007. – 432 p.
10. Hardiness Training for High Risk Undergraduates / Salvatore R. Maddi, Deborah M. Khoshaba, Keith Jensen et al. // NACADA Journal. – 2002. – Vol. 22 (1). – Pp. 45–55. – DOI: <http://dx.doi.org/10.12930/0271-9517-22.1.45>.
11. Shift work and sleep: the Buffalo Police health study / Luenda E. Charles, Cecil M. Burchfiel, Desta Fekedulegn et al. // Policing: An International Journal of Police Strategies & Management. – 2007. – Vol. 30, Issue 2. – Pp. 215–227. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1108/13639510710753225>.

Надійшла до редколегії 23.03.2016

БАРКО В. И., ОСТАПОВИЧ В. П., БАРКО В. В. ОПЫТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИЦИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАРУБЕЖНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ИСТОЧНИКОВ)

Освещены основные формы и методы психологического обеспечения профессиональной деятельности полицейских в развитых зарубежных странах. Раскрыты психологические условия осуществления психологами и руководителями эффективной психопрофилактической работы с полицейскими. Сделан акцент на современных концепциях психологического обеспечения деятельности полиции, призванных обеспечить психологическую профилактику проблем в полицейской организации, предупреждение конфликтов, стрессов, эмоционального выгорания полицейских.

Ключевые слова: *полиция, психологическое обеспечение, психопрофилактическая работа, психологический отбор, руководители, профессионально-психологический тренинг.*

BARKO V. I., OSTAPOVICH V. P., BARKO V. V. EXPERIENCE OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE POLICE ACTIVITIES (BASED ON THE MATERIALS OF FOREIGN INFORMATION SOURCES)

It is noted that the activities of police officers belong to the complex ones, it is accompanied with significant physical and psychological stress on police officers, often contains threats to their life and health.

The basic forms and methods of psychological support of professional activities of police officers in the developed foreign countries have been highlighted in the article; as well as psychological conditions of realizing effective psychological and preventive work with police officers by psychologists and managers have been revealed. The focus has been made on modern concepts of psychological support of police activities to ensure the psychological prevention of the problems within the police, prevention of conflict, stress, burnout of police officers.

The conditions of implementation and modern technologies of psychological support of the police activities have been revealed. It is stated that psychological support in most developed countries is viewed as a set of organizational and psychological, psychological and legal measures aimed at creating optimal conditions for the operative and service activities of police officers, the best opportunities to achieve maximum organizational results, restitution of people by the police work and police officers by their own activities.

Keywords: *police, psychological support, psychological and preventive work, psychological selection, managers, professional and psychological training.*

УДК 159.923

О. В. ГЕРАЩЕНКО,

*аспірант кафедри психології та педагогіки
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДИСФУНКЦІОНАЛЬНА СІМ'Я ЯК ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО БРОДЯЖНИЦТВА

Проаналізовано проблеми сімейного виховання підлітків, схильних до бродяжництва. Окреслено сучасний стан наукових розробок цієї проблеми. Визначено роль і функції сім'ї у вихованні підлітків. Розглянуто зміст психологічних новоутворень підліткового віку, які викликають напруження сімейної системи. Подано класифікації дисфункціональних сімей. Визначено зміст і різновиди помилок виховання підлітків як причин соціально-психологічної дезадаптації їхніх сімей.

Ключові слова: *підлітки, бродяжництво, виховання, дисфункціональна сім'я, соціалізація.*

Gerashchenko, O.V. (2016), "Dysfunctional family as the factor of socialization of adolescents prone to vagrancy" ["Dysfunktsionalna simia yak faktor sotsializatsii pidlitkiv, skhylnykh do brodiashnytstva"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 120–124.

Постановка проблеми. Увага до соціального становища дітей і підлітків, допомога та сприяння їхньому розвитку й освіті, їх соціальний захист є, безсумнівно, одним із ключових завдань сучасного суспільства, вирішення якого дозволяє з оптимізмом прогнозувати майбутнє держави. Водночас триваюча соціально-політична та економічна криза продовжує поглиблювати проблеми, пов'язані з народженням та вихованням дітей: у сферах освіти, медичного забезпечення, культури, забезпечення основних потреб тощо. Це призводить до низки наслідків, зокрема до безпритульності та бездоглядності дітей і підлітків. У цьому контексті однією з актуальних соціальних та психолого-педагогічних проблем є бродяжництво дітей і підлітків.

На відміну від бродяжництва дорослих, зумовленого, як правило, їх бездомністю, відсутністю належного житла або можливостей його мати, бродяжництво підлітків має в основному інші причини. Основною з них є втеча з дому, навчального чи медичного закладу, причому частка підлітків, які втікають з домівок, значно вища [1, с. 226].

Сім'я – це стійка відкрита система, елементами якої є її члени, між ними встановлюються

різні види зв'язків (кровні, психологічні, економічні та ін.), динаміка яких зумовлює процес розвитку дитини. У психологічній літературі поширена думка про те, що жодний інститут, крім сім'ї, не здатний зробити стільки хорошого у вихованні дитини (адже ніхто, крім батьків, не любить її більше) і в той же час не в змозі потенційно спричинити їй стільки ж шкоди.

Переживання підлітком нормативної кризи вікового розвитку нерідко виражається через різноманітні поведінкові реакції, які за формою є девіантними, а за змістом та наслідками – асоціальними (конфліктність й агресивність у сім'ї та школі, адикції, проміскуїтет, прояви емансипації та надмірного наслідування, дрібні правопорушення тощо). Поряд із тим відсутність сім'ї або її дезадаптивність створює, на думку І. В. Макарова та О. О. Резакова, «... підґрунтя для того, що діти почувають себе самотніми та починають існувати поза сім'єю, спочатку на емоційно-відстороненому від неї рівні, а потім і фактично проживаючи окремо від неї, здійснюючи втечі або прагнучи до бродяжництва» [2, с. 4].

Тому вивчення психологічних чинників сімейної дезадаптації підлітків є актуальним для

профілактики їх бродяжництва та корекції такої поведінки.

Стан дослідження. Сім'я виступає основним джерелом формування особистості дитини підлітка. Тому в науковій психологічній та педагогічній літературі подано значну кількість досліджень, присвячених ролі «сімейного фактора» (Ю. С. Альошина, Д. Б. Ельконін, А. Я. Варга, В. В. Столін, В. С. Торохтій, Г. П. Бочкарьова та ін.). Авторами описуються різноманітні функції сім'ї (соціалізація дитини, її інтеграція в суспільстві, забезпечення її особистісного розвитку та подальшої життєвої ефективності). Здійснення цих функцій відбувається за допомогою механізмів імітації, ідентифікації, навчання та інших.

Проблематику сімей, дисфункціональних з точки зору виховання дітей, вивчали Б. М. Алмазов, С. А. Белічева, М. І. Буянов, А. Є. Лічко, О. М. Цільмак, Н. Е. Мілорадова, С. І. Яковенко, М. Земек та ін.).

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік супроводжується значними різноплановими перебудовами і психологічними новоутвореннями особистості. В ньому паралельно тривають процеси індивідуалізації (формування власної ідентичності, своєрідності, на основі відмінностей думок та поведінки від однолітків і дорослих визнання себе «особливим») та соціалізації (засвоєння соціальних норм і цінностей, набуття соціальної ідентичності, визнання себе «таким, як усі»), що за змістом є суперечливими.

Фундатор вітчизняної дитячої психології Л. С. Виготський описував провідні інтереси підлітків, які він називав «домінантами»: а) «еґоїстична домінанта», інтерес до власної особистості; б) «домінанта далі», установка на великі та віддалені масштаби на противагу сьогоденним і близьким; в) «домінанта зусилля», тяга до протидії, вольового напруження; г) «домінанта романтики», прагнення до невідомого, ризикового, героїчного [3, с. 127].

Указані чинники зумовлюють підвищену конфліктність підлітків, що зумовлює додаткове навантаження на сімейні зв'язки. Так, А. І. Саннікова та Н. В. Редькіна проаналізували частоти конфліктів у сім'ях, які звертались за психологічною допомогою з приводу поведінки підлітка: «син – матір» – 34,6 %, «донька – матір» – 25,6 %, «донька – батько» – 7,7 %, «син – батько» – 6,4%, «підліток – інший родич» (16,8%). Частота конфліктів між підлітком та одним із батьків склала 74,3 % [4, с. 253]. З цього випливає, що «неподоланих» протиріч у сім'ях майже не існує, основна кількість конфліктів виникає у підлітків з одним із батьків.

У контексті сімейного оточення виокремлюються групи підлітків-утікачів за основною мотивацією («втеча від...» чи «втеча до...») [5, с. 185]: а) підлітки зі зруйнованих сімей, зміна статусу яких призводить до ворожості відносно оточуючих та негативних показників у навчанні; б) підлітки – жертви поганого ставлення батьків (алкоголиків, наркоманів, які жорстоко поводяться чи, навпаки, байдужі тощо); в) підлітки, які використовують втечі як інструмент впливу в сімейних чи шкільних конфліктах; г) підлітки – «дослідники» або «шукачі пригод», які систематично втікають з дому та повертаються туди.

Неодноразово робилися спроби окреслити коло сімей, які входять до «групи ризику» щодо виховання дітей і підлітків, створено низку класифікацій.

Досліджуючи неблагополучні сім'ї, Б. М. Алмазов виділяв такі їх типи: а) сім'ї з нестачею виховних ресурсів, які сприяють появі важких дітей; б) конфліктні сім'ї, де діти тримаються опозиційно та демонстративно [6, с. 35].

Відома дослідниця С. А. Белічева пропонує такий розподіл: а) криміногенні сім'ї, члени яких скоїли злочин; б) аморально-асоціальні сім'ї, які характеризуються алкогольною та сексуальною демонстрацією, наявністю асоціальних ціннісних орієнтацій; в) сім'ї з надмірним прагненням до накопичення матеріальних благ; г) конфліктні сім'ї з відносинами суперництва та відчуження; г) педагогічно неспроможні сім'ї, де використовуються неправильні стилі виховання [7, с. 40–41].

Дитячий психіатр М. І. Буянов надає такий перелік сімей, що створюють умови для девіантної поведінки підлітків [8, с. 73]: а) неповна сім'я, де відсутній один із батьків або вихованням займаються прабабушки. В такому випадку поряд з очевидними труднощами (матеріальними, часовими) відбувається зміщення материнських (любов) та батьківських (авторитет) функцій; б) конфліктна сім'я, де створюється психологічна напруженість, а будь-яка досягнута стабільність у відносинах між батьками – тимчасовий компроміс; в) асоціальна (кримінальна) сім'я; г) сім'я з «алкогольним побутом»; г) формально благополучна сім'я (часто на межі розпаду), де відсутня єдність потреб, життєвих позицій і цілей, взаємоповага між членами; д) сім'я, в якій один з батьків душевнохворий, або тяжкохворий фізично.

Історично одним із перших почав оперувати поняттям «помилка виховання» відомий психолог А. Адлер. У своїй книзі [9] він наводить дві основні помилки, які можна розглядати як

гіперопіку (яка формує залежну від матері дитину, обмежує розвиток самостійності її розвиток взагалі) та гіпоопіку (яка формує черствість, дефіцит емпатії й егоїзм).

Відомий дослідник А. Є. Лічко у своїй концепції також вважає гіпопротекцію та гіперпротекцію основними видами неправильного виховання. Він пише що гіпопротекція може бути явною (безнаглядність дитини) та прихованою (формалізм контролю у поєднанні з прихованим емоційним відчуженням дитини). Гіперпротекція також виявляється у двох формах: домінуючій та потураючій (крім опіки, характеризуються також або наявністю численних заборон, або потуранням уявним талантам дитини). Автором також описано ще декілька видів «поганого виховання»: емоційне відкидання дитиною самої себе («я – тягар для батьків»); жорстокість; надмірна моральна відповідальність та батьківські очікування, які не відповідають можливостям дитини; суперечливе виховання та виховання поза сім'єю [10, с. 120–122].

Автор системної сімейної психотерапії А. Я. Варга пише про те, що підлітковий вік першої дитини в сім'ї припадає на умовний сьомий період розвитку сімейної системи [11, с. 110]. Підлітковий вік дитини припадає на період кризи середнього віку в батьків, прагнення дитини до сепарації стикається з прагненням батьків зберегти стабільність сім'ї. Дослідниця пише що «невдалі діти» часто маскують життєву неспроможність своїх батьків чи їх прагнення зберегти самооцінку (наприклад, «Ми не зробили кар'єру, тому що весь час ішов на дитину»). Тому асоціальна поведінка підлітка, в тому числі й утеча з дому, завжди має зворотні зв'язки з батьками.

Дослідниця виокремлює такі тенденції батьківських ставлень: 1) прийняття – відкидання; 2) міжособистісна дистанція; 3) форми і напрямки контролю; 4) соціальна бажаність поведінки. Поєднання конкретних точок в континуумі можливих тенденцій робить конкретний стиль виховання в цілому конструктивним чи деструктивним. До того ж батьківське виховання має стійкі (крос-ситуативні) та нестійкі (ситуативні) риси, причому переважання останніх зумовлює деструктивний «нестійкий» тип виховання.

У своїй роботі О. Б. Конєва розглядає причини соціально-психологічної дезадаптації сімей, де виховуються підлітки. Вона пише про парціальний характер внеску таких важливих чинників, як:

1) емоційна депривація, яка виражається як відсутність або обмеженість у підлітка глибо-

ких емоційних зв'язків зі значущими дорослими. Відзначена важлива роль батька, відсутність теплих емоційних зв'язків з яким є фактором розвитку девіантних форм поведінки, особливо у хлопців;

2) педагогічний фактор, який виражається у різноманітних неадекватних виховних проявах батьків (нерозуміння особистісного розвитку дітей; надмірні очікування батьків; нерівномірність ставлення до дитини у різні вікові періоди; неузгодженість стилів виховання батьків; погані відносини між батьками; тривожність; домінантність; гіперсоціальність та ін.). Вони конкретизуються у стилях виховання, які викликають ризик девіантної поведінки дітей: імпульсивно-поблажливий; «кругової оборони»; демонстративний; жорстоко-авторитарний; стиль «умовляння»; стиль «кумир родини»; непослідовний;

3) гіперопіка, яка призводить до симбіотичних відносин з батьками та порушує розвиток самостійності, психологічної автономії;

4) окремі особистісні та поведінкові прояви батьків (використання фізичних покарань; кримінальна поведінка; алкоголізм і наркоманія тощо) [12, с. 45–49].

Аналізуючи неблагополучні сім'ї, В. М. Целуйко робить спробу об'єднати типові помилки у вихованні у три групи:

а) батьківська некомпетентність (нестача психолого-педагогічних знань; нерозуміння вікового розвитку дитини; невміння враховувати зміни психіки дитини; неправильна атрибуція причин поведінки дитини; переконаність у наявності позасімейного впливу на дитину);

б) переоцінка батьками особистого прикладу і єдності вимог, що справляються до дитини (роблять не те, що декларують самі; вимагають того, що самі не роблять або роблять не так);

в) неправильні уявлення батьків про прояви батьківських почуттів [13, с. 65–66].

Вивчаючи дисфункціональні сім'ї, В. Г. Петровська наводить чинники несприятливого прогнозу виховання: 1) надмірний рівень згуртованості батьківської діади, що ускладнює сепарацію підлітка, обумовлює підвищений рівень агресивності в нього; 2) неузгодженість у батьківській діаді питань виховання, що призводить до конфліктів, концентрації уваги батьків на своїх проблемах, а через це – до формальності у вихованні підлітка, внаслідок чого він починає порушувати норми та виявляє схильність до адикцій; 3) непередбачуваність емоційних реакцій конфліктуючих батьків, що зумовлює агресивність підлітка та його залежність від інтенсивних емоцій. Автором зроблено

висновки, що в генезі асоціальної поведінки більш вагома роль належить тому з батьків, котрий протилежної статі, а батько ефективніший у формуванні автономії підлітків та розриві симбіотичних зв'язків [14].

Досліджуючи підлітків-утікачів, А. В. Колодіна отримала низку цікавих результатів щодо їхніх сімей [15]. Підлітки охарактеризували відносини в сім'ях як конфліктні (30%), напружені (14%), автономні (10%), відчужені (9%), і лише в 4% випадків – доброзичливі. Основними відмінностями таких сімей виявились непослідовність, неузгодженість виховних впливів батьків, що формує у підлітка неадекватні уявлення про систему норм і правил і про ставлення до норм взагалі («можна порушувати»). Також була відзначена незадоволеність відносинами з матерями (емоційна холодність, надмірна вимогливість, зайнятість матерів собою) на фоні в цілому сприятливих відносин з батьками та визнання їх авторитету.

Як **висновок** слід зауважити, що «ідеальне виховання» або «ідеальна родина» можуть існувати лише уявно, як модель для теоретичного дослідження.

Теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що існування протиріч, конфліктів, напруженості у відносинах між підлітком та батьками є нормою в контексті вікової кризи самого підлітка та кризи середнього віку

батьків. При цьому деякі сім'ї (функціональні) здатні до конструктивного розв'язання таких протиріч, а деякі (дисфункціональні) – ні.

Основні чинники, які обумовлюють дисфункціональність сімей, можуть бути розглянуті на кількох рівнях («сім'я – суспільство», «сім'я – інша сім'я», внутрішньосімейний). Однак, розглядаючи сім'ю як цілісну і відкриту систему, виявляється взаємний вплив чинників різних рівнів (наприклад, факт кримінальної поведінки одного з батьків призводить до змін статусу самої сім'ї (перший рівень), змін у відносинах з іншими людьми (другий рівень) та усередині самої сім'ї (третій рівень).

Дисфункціональні сім'ї в науковій літературі класифікують в основному за різноплановими підставами (рівнем благополуччя, кількостю членів сім'ї, їх законослухняністю, станом здоров'я тощо). Більшість таких класифікацій є феноменологічною, тобто ґрунтується не на конкретних критеріях, а на професійному досвіді їх авторів. Це є виправданим, адже відповідає меті – психологічній допомозі сім'ям та профілактиці їх дисфункціоналізації.

Головними чинниками впливу на підлітків у дисфункціональних сім'ях слід визнати неузгодженість стилів виховання батьків, їх ситуативну обумовленість, надмірну авторитарність і вимогливість матері за недостатньої участі батька у вихованні.

Список використаних джерел

1. Ларіонов С. О. Втеча підлітків із дому як психологічна проблема / С. О. Ларіонов, О. В. Петленко, П. В. Макаренко // *Право і Безпека*. – 2014. – № 3 (58). – С. 226–230.
2. Макаров І. В. Синдром уходов и бродяжничества у детей и подростков: клиника и реабилитация : пособие для врачей / И. В. Макаров, А. А. Резаков. – СПб. : НИПНИ им. В. М. Бехтерева, 2012. – 41 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.
4. Санникова А. И. Девиантное поведение подростка как следствие конфликтных ситуаций в детско-родительских отношениях / А. И. Санникова, Н. В. Редькина // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. – 2015. – Вып. 1. – С. 251–254.
5. Энциклопедия социальной работы : в 3 т. / пер. с англ. под ред. Л. Э. Кунельского. – М. : Центр общечеловеч. ценностей, 1993. – Т. 2. – 1024 с.
6. Алмазов Б. Н. Маргиналы : Пособие по психологии социального отчуждения для реальных психологов / Б. Н. Алмазов. – Екатеринбург : Ажур, 2011. – 176 с.
7. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Социал. здоровье России, 1994. – 220 с.
8. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи / М. И. Буянов. – М. : Просвещение, 1988. – 207 с.
9. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Академ. проект, 2000. – 255 с.
10. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – 2-е изд. доп. и перераб. / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 259 с.
11. Варга А. Я. Введение в системную семейную психотерапию / А. Я. Варга. – 2-е изд., стер. – М. : Когито-Центр, 2011. – 182 с.
12. Конева О. Б. Неблагополучная семья и девиантное поведение: социально-психологические признаки / О. Б. Конева // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2009. – № 14 (152). – С. 44–50.
13. Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи / В. М. Целуйко. – М. : Владос-Пресс, 2004. – 272 с.
14. Петровская В. Г. Формирование асоциального поведения подростков в дисфункциональной семье / В. Г. Петровская // *Мир науки, культуры, образования*. – 2009. – № 6 (18). – С. 242–245.
15. Колодіна А. В. Психологический портрет подростка, совершающего самовольные уходы из дома / А. В. Колодіна // *Вестник Омского университета. Серия «Психология»*. – 2014. – № 1. – С. 32–42.

Надійшла до редколегії 27.05.2016

ГЕРАЩЕНКО О. В. ДИСФУНКЦИОНАЛЬНА СЕМЬЯ КАК ФАКТОР СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРОСТКОВ, СКЛОННЫХ К БРОДЯЖНИЧЕСТВУ

Проанализированы проблемы семейного воспитания подростков, склонных к бродяжничеству. Рассмотрено современное состояние научных исследований этой проблемы. Определены роль и функции семьи в воспитании подростков. Очерчено содержание психологических новообразований подросткового возраста, которые вызывают напряжение семейной системы. Представлены классификации дисфункциональных семей. Определены содержание и разновидности ошибок воспитания подростков как причин социально-психологической дезадаптации их семей.

Ключевые слова: подростки, бродяжничество, воспитание, дисфункциональная семья, социализация.

GERASHCHENKO O. V. DYSFUNCTIONAL FAMILY AS THE FACTOR OF SOCIALIZATION OF ADOLESCENTS PRONE TO VAGRANCY

The article is devoted to theoretical analysis of the problem of family education of adolescents prone to vagrancy. The current state of scientific research of the problem has been outlined. It is demonstrated that the experience of normative age crisis by an adolescent is often expressed through a variety of negative (deviant, antisocial) behavioral responses, which are due to the peculiarities of their functioning in families.

The role and functions of the family education of adolescents have been determined, where the main ones are the socialization of a child, his integration into society, ensuring his personal development and future life effectiveness, and mechanisms for the implementation of these functions (simulation, identification, learning, training and others).

The content of the psychological neoplasms of adolescence that cause the stress of family system has been outlined. It has been demonstrated that the main reason for such a tension is the contradiction between the content of personal socialization and individualization processes.

The classifications of dysfunctional families have been provided. It has been demonstrated that they are diverse in content and phenomenological structure that meets the objectives of psychological assistance to such families and the prevention of behavioral disorders within adolescents.

The content and variations of mistakes in adolescents education as the causes of social and psychological maladjustment of their families have been determined. The main ones are recognized as inconsistency of educational styles of parents, their situational conditioning, excessive authoritarianism and demanding of mothers with insufficient involvement of fathers in the upbringing.

Keywords: adolescents, vagrancy, education, dysfunctional family, socialization.

УДК 159.9

А. А. КОВАЛЬ,

помічник судді Апеляційного суду Полтавської області,
аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

ЧИННИКИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ СУДДІ, ЯКІ НЕГАТИВНО ВІДБИВАЮТЬСЯ НА ЯКОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Актуальність дослідження особистості судді з точки зору психології спрямована на вирішення одного з найважливіших завдань судової системи – розроблення шляхів оптимізації професійної діяльності та особистісного розвитку суддів, особливо в період кардинального реформування судової системи. На основі проведеного дослідження встановлено, що синдром емоційного вигорання є поширеним явищем серед служителів Феміди.

Ключові слова: суддя, правосуддя, антропологія, вигорання, самовдосконалення.

Koval, A.A. (2016), "Factors of emotional burnout of a judge's personality that negatively affect the quality of justice" ["Chynnyky emotsiinoho vyhorannia osobystosti suddi, yaki nehatyvno vidbyvaiutsia na yakosti pravosuiddia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 124–129.

Постановка проблеми. Проблема підвищення рівня статусу суддів у період реформування судової системи та підвищеної уваги до поведінки носіїв судової влади є вкрай актуальною. Суд набуває статусу інституційно-орга-

нізаційної гарантії можливостей людини, а отже, суспільство висуває особливо високі вимоги до рівня професійних можливостей представників Феміди, на яких покладена важлива й відповідальна правозахисна місія та від

яких залежить успішність утвердження верховенства права в нашій державі.

Актуальність дослідження психологічних аспектів діяльності суддів зумовлена її спрямованістю на вирішення одного з найважливіших завдань судової системи – встановлення верховенства права. Причинами низької довіри громадян до судової влади є не тільки особисті якості окремих її носіїв, а й загальносуспільні негативні фактори, висвітлення та детальне вивчення яких необхідне для підвищення рівня авторитету правозахисного органу.

Стан дослідження. Дослідженням проблеми емоційного вигорання особистості займалися такі вчені, як В. В. Бедь, Л. І. Казміренко, В. О. Коновалова, Л. М. Балабанова, В. Ю. Шепітько, І. В. Мостова, Н. Г. Клименко, І. А. Кудрявцев, М. С. Строгович, Б. Романюк, В. О. Татенко, О. Г. Данильян, Г. П. Батуров, Ф. В. Глазиріна, Т. Морщакова, І. Л. Петрухіна, Н. В. Радутний, І. М. Сорочотягіна. Незважаючи на численні здобутки вчених, чинники, що негативно впливають на особистісний розвиток суддів, сприяють їх професійній деформації та підривають авторитет служителів Феміди, досліджені не достатньо.

Отже, метою нашого дослідження є висвітлити основні чинники емоційного вигорання особистості судді.

Виклад основного матеріалу. Якою б ідеальною не була обрана модель судоустрою, наскільки б уніфікованими та гармонізованими не були процесуальні норми, що встановлюють процедуру відправлення судочинства, досягнення принципу верховенства права залежить від тих осіб, які безпосередньо застосовують норми права та вирішують судові справи, тобто суддів. Дослідження особистісних якостей судді має значну практичну цінність, оскільки забезпечує теоретичний фундамент законотворчої діяльності. Особа, яка вже набула статусу судді, повинна не зупинятись у своєму професійному розвитку, а діяти в напрямку самовдосконалення, підвищувати свою майстерність, оперативно реагувати на зміни, відповідати вимогам часу, уникати емоційного вигорання та професійної деформації [1, с. 201].

Нині вже виокремлюється науковий напрям з умовною назвою «судова антропологія» – система уявлень про «суддю-людину» як суб'єкта судового правозастосування, специфіку його впливу на соціальне середовище та про його духовну сферу. Адже хоча процедура судочинства має дуже великий ступінь формалізації, однак застосовує норми людина, яка наділена свідомістю та волею, що дає змогу

вести мову про пряму залежність між особистісними якостями судді та ефективністю судової системи, оскільки весь процес застосування норм закону до спірних правовідносин є свідомим і цілеспрямованим. Тобто не можна не визнати, що саме собою процесуальне законодавство не може гарантувати суспільству якісне правосуддя, тому що може корегуватися особистісними якостями судді.

Професії судді притаманні всі особливості, характерні для інших так званих критичних видів діяльності, враховуючи:

- дефіцит часу (наявність правової регламентації строку розгляду справ);
- вплив на особистість особливо сильних подразників (наявність спору про право чи вчинення правопорушення не тільки призводить до виникнення конфлікту конкретної людини із суспільством та законом в цілому, а й породжує конфліктні стосунки з оточуючими, що може проектуватися і на суддю);
- домінування негативних емоцій над позитивними, що призводить до виникнення стану емоційної напруженості та трансформації особистості, а в подальшому – до перенесення негативних новоутворень на непрофесійну сферу;
- підвищену відповідальність за ухвалення рішень;
- необхідність невідкладного вжиття заходів.

Вказані особливості призводять до виникнення стану психологічної напруженості.

Про професійне вигорання представників Феміди останнім часом говорять все більше науковців, фахівців-психологів, психотерапевтів. Відповідно до Міжнародного рейтингу найбільш небезпечних для життя і здоров'я професій, у якому є окрема категорія «Професії, пов'язані з високим психогенним ризиком», професія судді стабільно, впродовж 10 років займає перші позиції. Такі показники зумовлені надмірними нервово-психічними навантаженнями та переважанням негативного емоційного фону в роботі судді.

Термін «емоційне вигорання» вперше був використаний американським психіатром Х. Дж. Фреденбергом у 1974 році. Ним позначався психічний стан людей, які тісно спілкуються з іншими. Спочатку психіатр відніс до цієї групи фахівців, які працюють у кризових центрах і психіатричних клініках, пізніше об'єднав усі професії, що передбачають постійне тісне спілкування, серед яких професія судді займає провідне місце [2, с. 123]. Синдром емоційного вигорання являє собою стан

емоційного, психічного, фізичного виснаження, розвивається як результат хронічного стресу на роботі. Цей психічний стан характеризується виникненням почуттів емоційної спустошеності та втоми, викликаних власною працею, та поєднує в собі емоційну спустошеність, деперсоналізацію і редукцію професійних досягнень [3].

Причини емоційного вигорання суддів можуть бути класифіковані на дві групи:

1) **суб'єктивні (індивідуальні)** – пов'язані з особливостями особистості, віком, системою життєвих цінностей, переконаннями, способами і механізмами індивідуального психологічного захисту, з особистим ставленням до виконуваних видів діяльності, взаємовідносинами з колегами, учасниками судового процесу, членами своєї сім'ї. Сюди можна віднести і високий рівень очікування результатів своєї професійної діяльності, високий рівень відданості моральним принципам, необхідність відповісти на прохання відмовою, схильність до самопожертви тощо. Найбільше схильні до «емоційного вигорання», як правило, найкращі працівники – ті, хто найбільш відповідально ставиться до своєї роботи, переживає за свою справу, вкладає в неї душу;

2) **об'єктивні (ситуаційні)** – безпосередньо пов'язані зі службовими обов'язками.

Значне навантаження та наявність зовнішнього тиску – проблема, з якою стикаються судді під час своєї професійної діяльності, що теж призводить до виникнення явища емоційного вигорання. У незалежній країні судді так і не стали незалежними. На них тиснуть політики, можновладці, органи виконавчої влади, правоохоронці, журналісти. Як наслідок, судді, які не зраджували присязі, перебувають у стані постійного стресу.

Інтерес громадськості до суддів, у тому числі до їх позасудової поведінки, завжди був дуже високим. Судді в Україні зобов'язані демонструвати і пропагувати високі стандарти поведінки, бути прикладом неухильного додержання вимог закону й принципу верховенства права, присязи, а також дотримання етичних норм з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість і справедливість суду. Обираючи цю професію, судді добровільно беруть на себе більш істотні обмеження. Тому під інформацією про приватне життя суддів слід розуміти дуже вузьке коло справді особистих питань: стан здоров'я, дошлюбні, шлюбні відносини, відносини між батьками та дітьми, особисті стосунки тощо.

Професія судді вимагає від особистості не тільки постійного самовдосконалення, а й свідомого самообмеження. В деяких випадках дуже сильний емоційний фактор – «присутність глядачів» – сприяє успішному виконанню професійних завдань, в інших може викликати дезорганізацію дій судді, призвести до помилок у діяльності [4, с. 313].

Отже, суддівська діяльність характеризується підвищеною публічністю. Будь-який проступок судді, його слова, тон, манери, зовнішній вигляд – все привертає до себе увагу. Ефективне функціонування суду неможливе без постійної комунікації між судом і суспільством, передумовою якої є забезпечення відкритості та прозорості діяльності судової влади. У зв'язку з цим постає питання, яким є ступінь відкритості інформації про суддів? Розмежувати приватне та публічне життя будь-якої особи надзвичайно складно. Що ж стосується суддів, то межі їх публічності мають бути визначені максимально точно, щоб не завадили неупередженості та незалежності під час виконання своїх обов'язків, водночас не створюючи загрози реалізації принципу транспарентності судової влади.

Суддя завжди працює під гострим, пильним поглядом соціуму, тому що є представником влади і закону. Всі його дії піддаються суворому оціненню з боку оточуючих.

Наступний дуже важливий психологічний аспект суддівської діяльності – виражений **примусовий характер**. Професія судді дуже відрізняється від багатьох інших професій. Незважаючи на внутрішнє самопочуття, особисті переживання, в той момент, коли суддя одягає мантию, він повинен представляти закон та інтереси держави, від імені якої говорить та іменем якої проголошує рішення.

Суддя повинен діяти виключно так, як встановлено процесуальним законом. Він не має права проявляти своє особисте ставлення через якусь емоцію. Тобто повинен ухвалювати рішення, не піддаючись ніякому зовнішньому тиску, ніяким обіцянкам або спокусам з боку зацікавлених осіб, навіть не звертаючи уваги на прохання або вимоги представників владних структур. Проте слід наголосити, що сліпе, фанатичне поклоніння закону, навіть тоді, коли він суперечить почуттєві справедливості, є ознакою деформованої морально-професійної свідомості судді [5, с. 155].

Значущою особливістю суддівської професії є **конфліктний характер** тих ситуацій, на фоні яких проходить судове засідання. Суддя постійно перебуває у стані відносин конфлікту сторін,

які не завжди звертаються за допомогою для представництва своїх інтересів до кваліфікаційних юристів і не мають достатніх знань законодавства та судових процедур, а інколи взагалі налаштованих нігілістично стосовно права [6, с. 59]. За таких умов його правосвідомість зазнає професійної деформації через «дефектний» опосередкований вплив середовища.

Найчастіше діяльність суду здійснюється у складних, напружених умовах, які інколи переходять у конфлікт. І це не випадково, оскільки судовий процес, по суті, відтворює драматичні та трагічні події дійсності, що викликає у зацікавлених осіб ненависть, злість, агресію тощо. Конфліктність діяльності проявляється в найрізноманітніших формах. Вступаючи у взаємодію з конфліктуючими сторонами, в емоційно-забарвлених ситуаціях спілкування суддя повинен зберігати самоконтроль, мати підвищену психологічну стійкість, щоб не піддаватися на провокації та протистояти психічному зараженню людини, яка втратила над собою контроль. Тому витримка судді, його толерантність, спокій, а також необхідна вимогливість як особи, наділеної владою, є дуже істотними та необхідними особистісними якостями. Аналізуючи комунікативні якості судді, необхідно відзначити його вміння активно впливати на підсудних, потерпілих, свідків, які дають помилкові показання. Воно виявляється в тому, що суддя вміє підказати, як себе поводити, розкрити суперечливість у показаннях, довести невиправданість відмови тієї або іншої особи від дачі правдивих показань про вчинений злочин.

Враховуючи, що здійснення правосуддя має високе **комунікативне та емоційне навантаження**, ризик емоційного вигорання у суддів дуже високий.

Стійка увага психологів до емоційної сфери суддівської діяльності визначається тим, що емоції виступають головним результативним механізмом діяльності. Стан особи з точки зору системи – це своєрідна відповідь функціональної системи різних рівнів на зовнішні та внутрішні впливи, що виникають під час виконання значущої для людини діяльності. Особливої актуальності проблема емоційної регуляції набуває на сучасному етапі, коли різко змінюється зміст і спрямованість професійної діяльності судової гілки влади. Чітка правова регламентованість витискає емоційні компоненти, змінюючи тим самим умови та режими функціонування людського фактору в системі правосуддя. Емоційні стани дискомфорту характеру все частіше стають причиною дезор-

ганізації професійної діяльності. Відомо, що професійна діяльність суддів постійно супроводжується нервово-емоційним напруженням і, як наслідок, виникають ознаки професійного стресу. Тривалі стресові переживання можуть призвести до розвитку низки захворювань і деформації особистісних якостей судді [7].

Необхідно зазначити, що емоційне вигорання є надбаним стереотипом емоційної, частіше професійної поведінки і має свої симптоми, яких на сьогодні виділяють понад 100.

Психологічними симптомами емоційного вигорання є:

- підвищена дратівливість, почуття втоми і депресія;
- розчарування в роботі та особистому житті;
- втрата самоповаги і впевненості в собі;
- зниження інтересу до роботи;
- почуття неадекватності, безнадійності, безглуздості того, що відбувається, і незрозумілої провини, часта зміна настрою;
- невмотивоване занепокоєння майбутнім;
- особиста відстороненість, тобто значущі події, що відбуваються навколо людини, викликають у неї слабкий емоційний відгук або просто її не хвилюють;
- почуття неспроможності, безвиході, втрати віри у завтрашній день тощо.

Поведінкові проблеми можуть бути такі:

- емоційні «вибухи», невмотивована зміна настрою;
- нехтування професійними й сімейними обов'язками;
- зниження самокритичності;
- негативна налаштованість стосовно виконуваної роботи, відсутність ініціативи, мотивації;
- зниження продуктивності праці;
- обмеження спілкування з колегами, друзями і знайомими;
- труднощі у спілкуванні з оточуючими, поява негативного ставлення до клієнтів;
- втрата почуття гумору, негативне ставлення до себе;
- зловживання алкоголем, нікотином, кофеїном тощо.

Синдром емоційного вигорання все ще належить до недостатньо вивчених феноменів особистісної деформації та являє собою багатоаспектний конструкт, набір негативних психологічних переживань, пов'язаних із тривалими та інтенсивними міжособистісними взаємодіями з високою емоційною насиченістю або когнітивною складністю, а отже можна сказати, що ключову роль у виникненні синдрому вигорання

відіграють емоційно ускладнені або напружені стосунки в системі «людина – людина».

Емоційне вигорання – це комбінація низки взаємопов'язаних симптомів, проте на сьогодні, не існує єдиної точки зору на ці симптоми. Потрібно зазначити, що симптоми, які включає в себе синдром емоційного вигорання, не проявляються одночасно, оскільки існують індивідуальні варіації та індивідуальна ситуація професійного розвитку, як можуть посилювати або згладжувати їх вплив.

Існують різні визначення вигорання, однак у загальному сенсі воно розглядається як відповідна реакція на тривалі професійні стреси міжособистісних комунікацій, яка включає в себе три компоненти: емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію персональних досягнень. Стає зрозумілим, що суддя, в якого проявляються ознаки професійного вигорання, не може належним чином здійснювати судочинство і потребує психологічної допомоги. Основними напрямками попередження емоційного вигорання суддів є:

1) принцип недопущення розширення меж юридичної відповідальності суддів. Професійне виснаження судді не є правопорушенням. Щодо суддів, які знаходяться в такому стані, не можуть застосовуватися заходи юридичної відповідальності;

2) принцип позитивного впливу, оскільки метою таких заходів є відновлення емоційного і психологічного та/або фізичного виснаженого стану суддів. У жодному випадку щодо суддів, які знаходяться у стані професійного вигорання, не можуть бути застосовані заходи негативного адміністративного впливу;

3) принцип непорушності незалежності судової влади, відповідно до якого рішення адміністративного впливу щодо суддів, які знаходяться у стані професійного вигорання, можуть застосовуватися виключно органами суддівського самоврядування.

Як **висновок** зазначимо, що методами адміністративного впливу органів суддівського самоврядування можуть бути: рекомендації суддям, які знаходяться у стані професійного вигорання, пройти курс психологічної реабілітації, пропозиція скористатися відпусткою, у виключних випадках – правом на відставку. Формами адміністративного впливу в цьому випадку має бути рішення зборів суддів суду, в якому працює суддя, ухвалене шляхом голосування. Наш погляд, провідну роль у попередженні та усуненні наслідків професійного вигорання суддів мають відігравати спеціально створені центри психологічної допомоги суддям.

Список використаних джерел

1. Москвич Л. М. Особистісні якості судді в системі забезпечення ефективності судової системи / Л. М. Москвич // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 201–207.
2. Беляєва С. Професійне вигорання: шляхи запобігання / Світлана Беляєва // Слово Національної школи суддів України. – 2014. – № 3 (8). – С. 121–146.
3. Солодухова О. Г. Проблеми «професійного вигорання» [Електронний ресурс] / О. Г. Солодухова // Наука і життя: сучасні тенденції, інтеграція в світову наукову думку : XII Міжнар. наук. інтернет-конф. – Режим доступу: <http://intkonf.org/dpsihol-n-prof-soloduhova-og-do-problemi-profesiynogo-vigorannya/>.
4. Чуева Е. Н. Психологическая культура как составляющая профессиональной компетентности судьи / Е. Н. Чуева // Современные проблемы судоустройства и организации судебной деятельности в Российской Федерации : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Екатеринбург, 12–13 апр. 2012 г.). – Екатеринбург : Урал. гос. юрид. акад., 2013. – С. 310–316.
5. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді: історія і сучасність : монографія / Ю. А. Меліхова. – Харків : Право, 2015. – 224 с.
6. Константи́н О. Щодо проблеми правової культури суддів як умови забезпечення прав і свобод особи в Україні / О. Константи́н // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 57–66.
7. Дзвоник Г. П. Емоційний компонент в структурі професійної діяльності [Електронний ресурс] / Г. П. Дзвоник, Т. Л. Савченко // Научные конференции, научные журналы. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Psihologia/67373.doc.htm.

Надійшла до редколегії 19.04.2016

КОВАЛЬ А. А. ФАКТОРЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ЛИЧНОСТИ СУДЬИ, КОТОРЫЕ НЕГАТИВНО ОТРАЖАЮТСЯ НА КАЧЕСТВЕ ПРАВОСУДИЯ

Актуальность исследования личности судьи с точки зрения психологии направлена на решение одной из важнейших задач судебной системы - разработку путей оптимизации профессиональной деятельности и личностного развития судей, особенно в период кардинального реформирования судебной системы. На основе проведенного исследования установлено, что синдром эмоционального выгорания является распространенным явлением среди служащих Фемиды.

Ключевые слова: судья, правосудие, антропология, выгорание, самосовершенствование.

KOVAL A. A. FACTORS OF EMOTIONAL BURNOUT OF A JUDGE'S PERSONALITY THAT NEGATIVELY AFFECT THE QUALITY OF JUSTICE

Emotional sphere of judge's activity has been analyzed. The factors of emotional burnout of judge's personality that negatively affect the personal development of judges, promote their professional deformation have been revealed.

Based on the analysis of the literature on the study problems the author has found out that the syndrome of emotional burnout is a state of emotional, mental, physical exhaustion; it is developed as a result of chronic stress at the work. This mental state is characterized by the appearance of emotional emptiness and fatigue caused by their own labor, and combines the emotional emptiness, depersonalization and reduction of professional achievements.

It has been established that emotional burnout – is a combination of a number of correlated symptoms, but today there is no single point of view on these symptoms. It is indicated that symptoms include emotional burnout syndrome do not occur all at once, because there are individual variations, and individual situation of professional development may intensify or smooth their impact.

Keywords: *mental condition, syndrome, phenomenon, self-restraint, self-perfecting, deformation, burnout.*

УДК 159.9:34.01

В. В. МОСКОВЧЕНКО,

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТРИВОГИ ТА СОЦІОФОБІЇ У ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ

Зазначено, що наявні дослідження психологічних особливостей підлітків із делінквентною поведінкою в більшості випадків спрямовані на обмежений діапазон характеристик, тоді як специфіка соціальної тривоги залишається недостатньо вивченою.

З метою виявити специфіку соціальної тривоги та соціофобії у делінквентних підлітків із застосуванням опитувальника соціальної тривоги і соціофобії досліджувану вибірку – підлітків чоловічої статі старшого підліткового віку кількістю 96 осіб – було поділено на дві групи. Першу групу (делінквентні підлітки) склали неповнолітні засуджені загальною кількістю 47 осіб, у другу групу – 49 учнів середньої загальноосвітньої школи з умовно нормативною поведінкою.

Визначено, що делінквентні підлітки, на відміну від досліджуваних нормативної групи, характеризуються більш низьким рівнем тривоги щодо проявів емоцій в експертних ситуаціях. Вони менше переживають з приводу того, як виглядають для інших, зовнішня оцінка меншою мірою виступає регулятором поведінки, для них менш притаманним є страх осуду з боку оточуючих.

Ключові слова: *делінквентна поведінка, неповнолітні засуджені, підлітки, соціальна тривога, соціофобія.*

Moskovchenko, V.V. (2016), "Features of social anxiety and social phobia within delinquent adolescents" ["Osoblyvosti sotsialnoi tryvohy ta sotsiofobii u delinkventnykh pidlitkiv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 129–134.

Постановка проблеми. Складне економічне, політичне та соціальне становище, в якому перебуває сучасне українське суспільство, впливає на процеси соціалізації підлітків. Руйнуються певні соціальні норми, наростають процеси деформації сім'ї, для малозабезпечених прошарків населення унеможливаються процеси задоволення звичайних матеріальних потреб – все це призводить до загострення кримінальної обстановки та соціальної напруги. Для багатьох українських сімей, які знаходяться у гонитві за елементарним матеріальним забезпеченням, духовні цінності втрачають своє зна-

чення і сенс, що призводить до різкого зростання соціальної та психологічної дезадаптації дітей і підлітків. Складні процеси трансформації суспільного розвитку й радикальних перетворень сучасної дійсності в Україні позитивно впливають на зростання правопорушень серед неповнолітніх.

Як зазначав Е. Дюркгейм, в умовах аномії поширюються егоїстичні умонастрої, зникає належна повага до моральних і правових норм, погіршується стан моралі, зростає число самогубств і злочинів. У такі періоди в більшості зникає уявлення про відмінності між

справедливістю та несправедливістю, законністю та беззаконням, можливим і неприпустимим. Це призводить до розмивання кордонів соціальної норми, соціальної відчуженості, глибокого внутрішньоособистісного конфлікту [1, с. 238–239]. Люди є соціально дезорієнтованими, переживають відчуття тривоги, ізольованості від суспільства, наслідками чого є девіантна поведінка, злочинність та інші асоціальні явища. Зростає соціальна дезадаптація підлітків та юнаків у формі делінквентної, кримінальної поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження феномена делінквентної поведінки проводяться в межах різних галузей науки – кримінології, соціології, психології, педагогіки, медицини. Так, причини скоєння правопорушень вивчали Г. Мінковський, К. Ігошев, О. Ратінов. Механізми делінквентної поведінки та їх профілактику у підлітків розглянуто у працях Ю. Клейберга, С. Белічевої, Є. Змановської, Л. Яссман. Наукові доробки А. Лічко, В. Менделевича, Є. Кондрат, В. Гур'євої присвячені вивченню патологічних проявів у поведінці делінквентів. Розробку проблеми розвитку особистості правопорушника в контексті питань судово-психологічної та комплексної судової психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх обвинувачених представлено у працях М. Коченова, І. Кудрявцева, А. Лічко, І. Ярмиша та ін. М. Алемаскін, Г. Бочкарьова, В. Степанов, Д. Фельдштейн досліджували психологічні особливості особистості підлітків із протиправною спрямованістю, а О. Бандурка, С. Гарькавець, О. Землянська займалися вивченням проблеми визначення особливостей делінквентної поведінки неповнолітніх залежно від їх ролі у структурі асоціальних угруповань. Класифікації типів протиправної поведінки з урахуванням ступенів антигромадської спрямованості особистості представлено в роботах О. Глоточкина, К. Мілютіної, Г. Мінковського, В. Пірожкова та інших.

К. Хорні вбачає головну причину підліткової девіантності в невротичних потребах особистості, що формуються на ґрунті страхів дитини, пов'язаних із базальною тривогою, «відчуттям самотності та безпорадності перед потенційно небезпечним світом» [2, с. 36–37]. Е. Еріксон вважає, що нездатність молодих людей знайти своє місце в житті базується на рольовій сплутаності, що поєднується із «застарілим почуттям безнадійності». В цьому випадку девіанції не стають чимось унікальним [3, с. 141–142]. У зарубіжній психології різні аспекти делінквентної поведінки також відо-

бражені в дослідженнях А. Айхорн, А. Коена, А. Фернхейма, П. Хейвена та ін.

Достатньо велика увага як у педагогічній, так і в юридичній психології приділяється окремим індивідуально-психологічним властивостям делінквентних підлітків – агресивності, акцентуаціям характеру, тривожності, локусу контролю тощо (С. Бутолін, Т. Курбатова, А. Реан, Л. Семенюк, Ю. Антонян, О. Вдовиченко, І. Горькова, В. Десятников, О. Єгоров, В. Козюля, В. Михайлова, М. Трофимова та ін.).

Однією з головних умов попередження та профілактики делінквентної поведінки підлітків є спрямований вплив на психологічні передумови і механізми її розвитку. Таким чином, дослідження особистісних особливостей підлітків з делінквентною поведінкою та розробка шляхів корекції їх негативних проявів має велике теоретичне й прикладне значення. Наявні дослідження в більшості випадків спрямовані на обмежений діапазон характеристик, тоді як специфіка соціальної тривоги залишається недостатньо вивченою.

Мета нашого дослідження – виявити специфіку соціальної тривоги та соціофобії у делінквентних підлітків.

Виклад основного матеріалу. Підліток є ще недостатньо сформованим як особистість та громадянин і це обумовлює ризики підліткового віку щодо можливостей розвитку асоціальної поведінки. Однією з важливих причин цього є розрив зв'язків підлітка із соціумом або певна дефіцитарність цих зв'язків як наслідок того, що оточуючі підлітка особи, яких він сприймає як конкретних представників суспільства і його персоніфікації, оцінюються ним як несправедливі або недостатньо авторитетні. Важливим є також недостатнє почуття власної приналежності до суспільства, те, наскільки підліток упевнений в собі, чи усвідомлює себе членом колективу та суспільства загалом, наскільки значущою вважає їх підтримку. У підлітковому віці здатність до сприйняття себе членом суспільства є дефіцитарною саме тому, що в цьому віковому періоді в нормі відбувається розрив певних соціальних зв'язків, формуються нові способи самоствердження, що стає підґрунтям для погіршення стосунків з оточуючими

Для вирішення поставлених завдань нами було застосовано опитувальник соціальної тривоги і соціофобії, авторами якого є О. А. Сагалакова та Д. В. Труєвцев (2012). Він призначений для визначення домінуючого типу соціальної тривоги, вираженості проявів страху оцінювання в різних ситуаціях в осіб молодого віку. Опитувальник складається з таких

шкал: вираженість соціальної тривоги і соціофобії, соціальна тривога в ситуації «бути в центрі уваги, під наглядом», постситуативні румінації та бажання подолати тривогу в експертних ситуаціях, стриманість у прояві емоцій через страх відкидання й блокування ознак тривоги в експертних ситуаціях, тривога під час прояву ініціативи у формальних ситуаціях через страх критики на свою адресу і втрати суб'єктивного контролю, уникнення безпосереднього контакту під час взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях [4].

Для статистичної обробки результатів було використано t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок.

Емпіричною базою дослідження виступали Курязька виправна колонія та загальноосвітня школа № 26 м. Харкова. Досліджувана вибірка – підлітки чоловічої статі старшого підліткового віку кількістю 96 осіб. Досліджувані були поділені на дві групи. Першу групу (делінквентні підлітки) склали неповнолітні засуджені загальною кількістю 47 осіб, у другу групу увійшли 49 підлітків з умовно нормативною поведінкою, які навчаються в загальноосвітній школі.

Соціальна тривожність, підкреслює О. В. Довгополова, погіршує якість життя особистості, знижує шанси на успішну соціальну реалізацію [5, с. 100]. Найбільш сензитивним до актуалізації (формування) соціальних страхів і тривожності, на думку Л. В. Стукан, є підлітковий вік, що обумовлено соціальною ситуацією розвитку підлітка й формуванням таких новоутворень, як особистісна та соціальна (міжособистісна) рефлексії [6, с. 6–7]. Для підліткового віку, зазначає О. В. Довгополова, характерни-

ми є прояви соціальної тривожності в різних соціальних ситуаціях. Будь-який контакт із референтною групою може сприйматись як своєрідний іспит, оцінка успішності, ефективності та привабливості підлітка. Спілкування підлітка з однолітками є провідним типом діяльності цього періоду, тому труднощі в контактах, що визначаються соціальною тривожністю, сильно впливають на формування особистості підлітка, сповільнюючи або деформуючи розвиток емоційної міжособистісної близькості, комунікативних навичок, соціальної рефлексії тощо. Разом із тим, саме в підлітковому віці найбільш високими є ризики формування різних девіацій розвитку (психосоціального та психосексуального), пов'язаних з утрудненнями або порушеннями соціальної комунікації [7, с. 69].

Як наголошують Дж. Малтбі, Л. Дей та А. Макаскіл (J. Maltby, L. Day, A. Macaskill), поняття «соціальна тривожність» та «соціофобія» не є тотожними. Соціофобія розглядається як страх і тривожність через те, що за людиною спостерігають інші люди, або страх вчинити будь-які дії в присутності інших людей. Соціальна тривожність – це страх перед соціальною взаємодією з іншими людьми, боязнь бути негативно оціненим, розкритикованим, засудженим. Тобто соціальна тривожність – страх виглядати у невідповідному світлі, бути неправильно зрозумілим і негативно оціненим, а соціальна фобія – це відчуття небезпеки, вразливості під час контактів з іншими людьми поза індивідуальною зоною безпеки і комфорту [8, р. 23].

Результати дослідження соціальної тривоги та соціофобії у делінквентних підлітків наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники соціальної тривоги та соціофобії у делінквентних підлітків і підлітків з нормативною поведінкою (M±m)

Шкали	Делінквентні підлітки	Підлітки з нормативною поведінкою	p
Соціальна тривога в ситуації «бути в центрі уваги, під наглядом»	5,48±0,41	8,68±0,46	0,001
Постситуативні румінації та бажання подолати тривогу в експертних ситуаціях	5,72±0,39	6,09±0,41	–
Тривога під час прояву ініціативи у формальних ситуаціях через страх критики на свою адресу і втрати суб'єктивного контролю	8,36±0,61	7,92±0,58	–
Уникання безпосереднього контакту під час взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях	5,17±0,47	9,24±0,31	0,001
Стриманість у прояві емоцій через страх відкидання й блокування ознак тривоги в експертних ситуаціях	4,75±0,41	6,82±0,35	0,01
Інтегральний показник соціальної тривоги	35,04±2,06	41,75±0,98	0,01

За шкалою «соціальна тривога в ситуації «бути в центрі уваги, під наглядом»» показник у першій групі склав $5,48 \pm 0,41$, у другій – $8,68 \pm 0,4$. В обох групах показники з урахуванням довірчих інтервалів відображають проміжний рівень вираженості, помірну тривогу в окремих ситуаціях. Зафіксовано вірогідно більш низький показник у групі делінквентних підлітків ($p \leq 0,001$), що свідчить про меншу вираженість соціальної тривоги в ситуації «бути в центрі уваги, під наглядом» у цій групі.

У дослідженні Л. С. Печнікової було виявлено, що більшість девіантних підлітків володіє нормальним рівнем загальної тривожності, необхідним для адаптації та продуктивної діяльності. Водночас дослідницею було визначено, що майже всі підлітки з девіантною поведінкою відчувають високу тривогу у стосунках з батьками (90 %), тоді як у стосунках із вчителями високий рівень тривожності не виявлено зовсім. Л. С. Печнікова наголошує, що в основі девіантної поведінки лежать скоріше труднощі розуміння соціальних відносин і зниження можливостей конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Вороже ставлення до світу у девіантних підлітків визначається особливостями їх сімейної ситуації, які з раннього дитинства підривають базову довіру до навколишнього світу [9, с. 33].

Таким чином, делінквентні підлітки відчувають у спілкуванні більшу свободу та менше переживають з приводу того, як вони виглядають в очах інших.

За шкалою «постситуативні румінації та бажання подолати тривогу в експертних ситуаціях» показники у першій та другій групах склали $5,72 \pm 0,39$ та $6,09 \pm 0,41$ відповідно, вірогідних відмінностей визначено не було. В обох групах показники з урахуванням довірчих інтервалів знаходяться на межі низького (відсутність емоційно-мотиваційного конфлікту та контролю тривоги) та проміжкового (помірна тривога в окремих ситуаціях експертного оцінювання, бажання подолати тривогу в ситуаціях оцінювання та можливість румінацій після стресових оціночних ситуацій) рівнів.

Показник у першій групі за шкалою «тривога під час прояву ініціативи у формальних ситуаціях через страх критики на свою адресу і втрати суб'єктивного контролю» склав $8,36 \pm 0,61$, у другій групі – $7,92 \pm 0,58$, математико-статистичний аналіз вірогідних відмінностей не виявив. Як у першій, так і у другій групах показники з урахуванням довірчих інтервалів свідчать про зростання тривоги та її специфіку (окремі прояви психологічного дискомфорту в

суб'єктивно неконтрольованих ситуаціях взаємодії з незнайомими людьми).

Показники за шкалою «уникання безпосереднього контакту під час взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях» склали: у першій групі – $5,17 \pm 0,47$, що свідчить про помірну вираженість, у другій – $9,24 \pm 0,31$, що відображає високий рівень показника. Зафіксовано вірогідно більш низький показник у групі делінквентних підлітків ($p \leq 0,001$), що свідчить про меншу вираженість соціального уникання.

Отримані результати дають підставу стверджувати, що для делінквентних підлітків зовнішня оцінка меншою мірою є регулятором поведінки, для них менш характерним є страх осуду з боку оточуючих.

Показники за шкалою «стриманість у прояві емоцій через страх відкидання й блокування ознак тривоги в експертних ситуаціях» у першій групі склали $4,75 \pm 0,41$, у другій – $6,82 \pm 0,35$. Зафіксовано вірогідно більш низький показник у групі делінквентних підлітків ($p \leq 0,01$), що свідчить про меншу вираженість відповідних проявів соціальної тривоги. Показники з урахуванням довірчих інтервалів свідчать про таке: у першій групі зафіксовано низький рівень соціальної тривоги, не вираженими є самофоксування уваги і блокування тривоги як способи управління нею в ситуаціях прояву симпатії та оцінки експертами; у другій групі виявлено проміжний рівень вираженості показника, який відбиває помірну тривогу в ситуації прояву симпатії та оцінки експертами, тенденцію до зосередження уваги на власних проявах, спроби приховати хвилювання.

За шкалою «інтегральний показник соціальної тривоги» показник у першій групі дорівнює $35,04 \pm 2,06$, у другій – $41,75 \pm 0,98$. Зафіксовано вірогідно більш низький показник у групі делінквентних підлітків ($p \leq 0,001$), що свідчить про меншу вираженість соціальної тривоги. Показники з урахуванням довірчих інтервалів свідчать, що для першої групи характерною є помірно підвищена соціальна тривога, у ситуації сильного стресу її вираженість може збільшуватися. У другій групі визначено підвищений рівень соціальної тривоги, тобто в цих досліджуваних можуть виникати проблеми в соціальній адаптації, труднощі у встановленні контактів або окремі соціальні страхи у специфічних ситуаціях. Характерними є побоювання критики та відкидання, що не доводять, однак, до повного уникнення цих ситуацій.

В. В. Бойко вважає, що чим вищий показник соціальної фобії, тим вища у підлітків імовірність вживання психоактивних речовин

(ПАР). Ученим у групі підлітків із соціофобією було виявлено 20 % осіб, які епізодично вживали ПАР, та 55,56 % підлітків, які вживали систематично [10, с. 50].

В. В. Пономарьовою також було виявлено, що у підлітків із соціофобією вживання ПАР визначав виражений і повторюваний страх, пов'язаний із перебуванням у товаристві інших людей. Він виникав в окреслених ситуаціях інтерперсональної взаємодії з однолітками, вчителями, незнайомими (малознайомими) людьми (22 % від загальної кількості спостережень) і під час усної перевірки знань (12 % від загальної кількості спостережень), а у 66 % страх виникав в окреслених ситуаціях інтерперсональної взаємодії [11, с. 56].

На нашу думку, слабка вираженість соціальної тривоги у делінквентних підлітків відображає тенденцію до соціопатичних розладів, у межах яких, як наголошує Р. Д. Хаер, вони нерідко стають наркоманами або зловживають алкоголем, але не стільки тому, що уникають реальності, скільки тому, що потурають своїм бажанням [12, с. 250].

За міжнародною класифікацією захворювань 10-го перегляду соціопатія звертає на себе увагу грубою невідповідністю між поведінкою і пануючими соціальними нормами, що характеризується наступним (діагностується за наявності загальних діагностичних критеріїв розлади особистості за трьома і більше критеріями):

а) безсердечною байдужістю до почуттів інших;

б) грубою та стійкою позицією безвідповідальності та зневагою до соціальних правил і обов'язків;

в) нездатністю підтримувати взаємини за відсутності утруднень в їх становленні;

г) вкрай низькою здатністю витримувати фрустрацію, а також низьким порогом розряду агресії, включаючи насильство;

г) нездатністю відчувати почуття провини й отримувати користь із життєвого досвіду, особливо з покарання;

д) вираженою схильністю звинувачувати оточуючих або висувати слушні пояснення своїй поведінці, що приводить суб'єкта до конфлікту із суспільством [13].

Висновки. Делінквентні підлітки, на відміну від досліджуваних нормативної групи, менше переживають з приводу того, як вони виглядають в очах інших, зовнішня оцінка меншою мірою виступає регулятором поведінки, менш характерним є страх осуду з боку оточуючих, у них нижчий рівень тривоги щодо проявів емоцій в експертних ситуаціях.

Проведене дослідження не вичерпує всієї глибини означеної проблеми, яка, враховуючи її актуальність, вимагає подальшого вивчення. Наразі перспективу досліджень у вибраному напрямку ми вбачаємо у виявленні більш широкого кола психологічних детермінант делінквентної поведінки підлітків, розробці відповідної психокорекційної програми та її апробації.

Список використаних джерел

1. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. с сокр.] ; под ред. В. А. Базарова. – М. : Мысль, 1994. – 399 с.
2. Хорни К. Невроз и развитие личности / К. Хорни ; [пер. с англ. Л. В. Трубициной] ; под ред. В. Е. Кагана и Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 1998. – 374 с.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
4. Сагалакова О. А. Опросник социальной тревоги и социофобии [Электронный ресурс] / О. А. Сагалакова, Д. В. Труевцев // Медицинская психология в России. – 2012. – № 4 (15). – Режим доступа: http://www.medpsy.ru/mpgj/archiv_global/2012_4_15/nomer/nomer19.php.
5. Долгополова Е. В. Полорольевые особенности социальной тревожности у мальчиков старшего подросткового возраста [Электронный ресурс] / Е. В. Долгополова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2012. – № 1009, вип. 49. – С. 100–103. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2012_1009_49_25.
6. Стукан Л. В. Причины, условия, механизмы формирования социальных фобий у подростков, их психокоррекция та психопрофилактика : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Стукан Людмила Вячеславовна. – Харьков, 2006. – 20 с.
7. Долгополова Е. В. Социальная тревожность в подростковом возрасте [Электронный ресурс] / Е. В. Долгополова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2011. – № 937, вип. 45. – С. 69–72. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2011_937_45_18.
8. Maltby J. Personality, Individual Differences and Intelligence / J. Maltby, L. Day, A. Macaskill. – Pearson Education, 2007. – 661 p.
9. Печникова Л. С. Факторы риска девиантного поведения подростков [Электронный ресурс] / Л. С. Печникова // Коченовские чтения «Психология и право в современной России» : сб. тез. – М. : МГПИУ, 2010. – С. 31–33. – Режим доступа: http://psyjournals.ru/kochenovskie_chteniya_2010/issue/41303.shtml.

10. Бойко В. В. Мотивационные особенности употребления психоактивных веществ у подростков с социальной фобией / В. В. Бойко // Український вісник психоневрології. – 2011. – Т. 19, вип. 4 (69). – С. 89–94.
11. Пономарева В. В. Клиническая характеристика социальной фобии у подростков при наличии опасного донозологического паттерна употребления психоактивных веществ / В. В. Пономарева // Світ медицини та біології. – 2012. – № 2 (33). – С. 55–59.
12. Хаэр Р. Д. Лишенные совести. Пугающий мир психопатов / Р. Д. Хаэр ; пер. Б. Л. Глушака. – М. : Вильямс, 2007. – 288 с.
13. Психические расстройства и расстройства поведения (F00-F99) [Электронный ресурс] // МКБ 10 – Международная классификация болезней 10-го пересмотра. – Режим доступа: <http://mkb-10.com/index.php?pid=4001>.

Надійшла до редколегії 29.04.2016

МОСКОВЧЕНКО В. В. ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ТРЕВОГИ И СОЦИОФОБИИ У ДЕЛИНКВЕНТНЫХ ПОДРОСТКОВ

Указано, что имеющиеся исследования психологических особенностей подростков с делинквентным поведением в большинстве случаев направлены на ограниченный диапазон характеристик, тогда как специфика социальной тревоги остается недостаточно изученной.

С целью выявить специфику социальной тревоги и социофобии у делинквентных подростков с использованием опросника социальной тревоги и социофобии исследуемую выборку – подростков мужского пола в количестве 96 человек – было поделено на две группы. Первую группу (делинквентные подростки) составили несовершеннолетние осужденные, общим количеством 47 человек, во вторую группу вошли 49 учеников средней общеобразовательной школы с условно нормативным поведением.

Определено, что делинквентные подростки, в отличие от испытуемых нормативной группы, характеризуются более низким уровнем тревоги относительно проявлений эмоций в экспертных ситуациях. Они меньше переживают по поводу того, как выглядят в глазах других, внешняя оценка в меньшей степени выступает регулятором поведения, им менее присущ страх осуждения со стороны окружающих.

Ключевые слова: делинквентное поведение, несовершеннолетние осужденные, подростки, социальная тревога, социофобия.

MOSKOVCHENKO V. V. FEATURES OF SOCIAL ANXIETY AND SOCIAL PHOBIA WITHIN DELINQUENT ADOLESCENTS

It has been noted that the existing studies of psychological features of adolescents with delinquent behavior in most cases are focused on a limited range of characteristics, whereas the specificity of social anxiety remains unstudied. Social anxiety affects the quality of life of an individual, reduces the chances for a successful social realization. Most sensitive social fears and anxiety to actualization are adolescents.

The objective of this study is to define the specifics of social anxiety and social phobia within delinquent adolescents. To achieve the objectives we have applied the questionnaire of social anxiety and social phobia (O. A. Sagalakova, D. V. Truyevtsev, 2012), aimed at differential diagnosis, determining the dominant type of social anxiety fear and manifestations of a fear of assessment in different situations in young people. For statistical analysis of the results we have used t-criteria of Student for independent samples. The empirical base of the study was Kuriyazh educational colony and school No. 26 in Kharkiv. The studied sample are young males of 96 older adolescents, who were divided into two groups. The first group (delinquent adolescents) were convicted juveniles of a total number of 47 people, the second group included 49 adolescents with relatively normative behavior enrolled in secondary school.

It has been determined that delinquent adolescents, unlike regulatory studied groups feel greater freedom in communication and less worry about how they look in the eyes of others. Less distinct manifestation of social avoidance (external evaluation is less control behavior) and less fear of condemnation by others are characteristics for them. Delinquent adolescents are less restrained in the manifestation of emotions in situations of assessment, where self-focusing of attention and blocking anxiety as management methods in situations of manifesting sympathy and evaluation by experts are not expressed by them. Increased social anxiety, manifestation of which in the situation of a severe stress may be increased, are inherent to those who are under the study.

The specifics of social anxiety inherent to delinquent adolescents, which requires the development of appropriate psychological and correctional programs, have been revealed.

Keywords: delinquent behavior, convicted juveniles, adolescents, social anxiety, social phobia.

УДК 159.9:351.74(477)

Я. С. ПОСОХОВА,*аспірант**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

Досліджено правосвідомість майбутніх офіцерів патрульної поліції України. Дослідження проведено серед слухачів курсів первинної професійної підготовки працівників патрульної служби. Встановлено, що у більш ніж половини випробовуваних правосвідомість в основному сформована, повною сформованістю правосвідомості характеризується незначний відсоток слухачів. Отримані дані сприятимуть більш точному прогнозу успішності професійної діяльності майбутнього працівника патрульної поліції.

Ключові слова: *патрульна поліція, первинна професійна підготовка, правоохоронні органи, правосвідомість.*

Posokhova, Y.S. (2016), "Empirical study of legal consciousness of future police officers" ["Empirychne doslidzhennia pravosvidomosti maibutnykh pratsivnykiv politsii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 135–140.

Постановка проблеми. Становлення правої держави, якою прагне бути сучасна Україна, не можливе поза розвитком правосвідомості населення на рівні всіх його структурних компонентів. У зв'язку з цим 2 липня 2015 року Верховна Рада України ухвалила закон України № 580 VIII «Про Національну поліцію» [1].

Його ухвалення свідчить про початок нового етапу розвитку правоохоронної системи України. Таким чином, набуває особливої актуальності проблема комплексного, системного реформування всієї системи правоохоронних органів, яка б цілком відповідала міжнародним стандартам. Прагнення до європейських стандартів актуалізують питання високого професіоналізму і компетентності майбутніх поліцейських.

У цілях профілактики негативних явищ серед поліцейських і вдосконалення професійного психологічного відбору кандидатів на службу в патрульну поліцію вважаємо необхідним вивчення одного з найважливіших компонентів змісту свідомості особистості кандидатів на службу в ОВС – правосвідомості особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

У психологічній науці на пострадянському просторі поняття «правосвідомість» розглядається у працях О. Р. Ратінова, О. О. Голинчик, О. О. Гулевич, Л. А. Ясюкової, які вивчали структуру, функції, процес формування і причини нерозвиненості правосвідомості.

На теренах України сучасні дослідження правосвідомості проводили: В. В. Муж, І. А. Полонка, Т. З. Герасимів, Д. О. Єрмоленко, О. Ф. Скакун, Є. В. Підчасов, Ю. С. Кравцов та А. О. Якуніна, В. А. Трофименко.

Проблема правової свідомості становить предмет наукового інтересу вчених різних га-

лузей наукового знання: психології, юриспруденції, філософії, соціології, педагогіки та інших. Значний вплив на розробку та становлення цієї проблеми здійснили О. М. Бандурка, Л. М. Балабанова, П. П. Баранов, В. Л. Васильєв, Н. А. Ведешкін, О. В. Землянська, Т. А. Фірсова.

На думку О. Р. Ратінова, вплив на ту сферу свідомості людей, яку називають правосвідомістю є однією з функцій права. Вкрай важливим дослідник вбачає вивчення проблеми правосвідомості для ефективного розвитку соціальних процесів, а також як одного із засобів ліквідації злочинності в суспільстві. Цілком обґрунтованим є твердження вченого про те, що нагальною практичною потребою й актуальним завданням є психологічне дослідження у сфері права, яке має бути зосереджене на отримання детальної інформації стосовно стану правосвідомості різних верств населення, груп і регіонів у цілому. Науковець наголошує, що правосвідомість є більш широким поняттям, яке здатне охопити і правосвідомість, і реальні форми її прояву. Таким поняттям служить правова культура. Зокрема, О. Р. Ратінов виділяє два види проявів правосвідомості. Перший – виявляється в поведінці (правотворчість, правозастосовна та правоохоронна діяльність, законослухняна або протиправна поведінка, правова освіта і виховання, науково-правова діяльність). Другий прояв правосвідомості відбивається в результатах цієї діяльності (право та його інститути, директивні акти і наукові праці, правова документація, твори мистецтва й публіцистики, вербальні прояви свідомості в листах, щоденниках тощо) [2, с. 203–204].

Однак у сучасній науці не склалося єдиної думки у визначенні самого поняття правосвідомості,

та все ж більшість вітчизняних дослідників цього явища позначають його як сукупність юридичних знань, оціночних ставлень до права, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях.

Психологічний словник дає широке поняття правосвідомості як сфери суспільної або індивідуальної свідомості, що включає правові знання, ставлення до права і правозастосовну діяльність [3, с. 271].

Вивчаючи проблему професіоналізму органів внутрішніх справ на етапі розбудови демократичного суспільства, О. І. Герасимів говорить, що саме переорієнтація діяльності силових структур на обслуговуючу функцію, вміння працівників ОВС установлювати партнерські стосунки з громадянами є необхідною умовою і тому потребує особливої уваги. Оскільки, на думку науковця особистісні характеристики особи правоохоронця потребують від нього не лише знань, умінь та навичок професійної діяльності, а й наявності правосвідомості, О. І. Герасимів вважає, що професійна правосвідомість є головним інструментом правоохоронця, і стверджує: «Формування фахової правосвідомості працівника органів внутрішніх справ пов'язане із об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що мають вплив на його правосвідомість ... до об'єктивного чинника ми відносимо середовище функціонування правосвідомості. Правове виховання – чинник суб'єктивного характеру» [4, с. 82].

У свою чергу, займаючись питаннями соціалізації особистості, Є. В. Підчасов розглядає вказану проблему в контексті правосвідомості та правового виховання. Вчений зазначає, що це питання є актуальним для України, оскільки в суспільстві дуже низький рівень правової культури, правової свідомості серед населення та наявна криза морально-правових: цінностей. «...правотворча і правозастосовна діяльність у суспільних відносинах стає ефективною, коли в цих процесах разом з організаційними началами пріоритетне місце займає і свідомо, самоорганізуюча діяльність особистості, розумова аналітична робота, творчість» [5, с. 179].

На думку Ю. С. Кравцова та А. О. Якуніної, однією зі складових правосвідомості є духовна правова ідентичність. Дослідники наголошували на тому, що «... правова ідентичність неминує фокусує рівень усіх змін особистості, що виявляються в елементах соціально-правової активності, у соціально-правових установках особистості, у відношенні до норм права, у готовності реалізовувати право, у ре-

альній участі кожного індивіда в правових відносинах» [6, с. 98].

Столяренко О. М. відносить проблему правосвідомості до числа ключових, основоположних наукових напрямків юридичної психології. Він говорить, що з її вирішенням пов'язані завдання зміцнення законності і правопорядку, підвищення ефективності та якості діяльності правоохоронних органів, боротьби зі злочинністю та попередження причин, що її породжують [7, с. 51].

Як вважає О. В. Кобець, включення правової норми до правової свідомості дозволяє людині оцінити свою поведінку, вчинки оточуючих, ситуацію з точки зору її сутності, співвіднести оцінювані явища з правовим еталоном. Тобто правосвідомість є не лише механізмом реалізації прав, вона є його джерелом, оскільки демонструє суспільні потреби, і водночас критерієм оцінки його ефективності, відповідності поведінки встановленим нормам [8, с. 99].

Відповідно до принципу єдності свідомості і діяльності вчені позначають, що структура правосвідомості може розглядатися тільки за результатами функціонування її кінцевих продуктів. Пізнавальна функція висловлює когнітивний компонент правосвідомості, показниками якого в діяльності є юридичні знання та вміння суб'єкта. Оціночна функція правосвідомості суб'єкта відображає когнітивно-емоційний компонент і виражається в діяльності оціночними думками про право і практику його використання. Інтелектуально-емоційно-вольовий компонент відбивається в регулятивній функції правосвідомості, яка характеризується правовими установками й орієнтаціями [9, с. 83–84].

В. А. Трофименко у своїй роботі розглядає нову поліцію України у контексті правового виховання. Порівнюючи закон України «Про міліцію» із законом України «Про Національну поліцію», учений зауважує, що новий Закон вже не наголошує на збройному статусі оновленої правоохоронної структури, а вимагає від українського правоохоронця скоріше миротворчої функції, яка буде спрямована на захист і охорону громадян. Це потребує від поліцейського певних особистісних характеристик, які будуть забезпечувати ефективну співпрацю правоохоронних органів з населенням, формуючи тим правову культуру серед населення та позитивний імідж поліцейського [10, с. 74].

Отже, виходячи з вищевизначеного, можна сказати, що дослідження сформованості правосвідомості у правоохоронців є нагальною й актуальною потребою.

Метою статті є вивчення у майбутніх патрульних поліцейських рівня сформованості правосвідомості та готовності дотримуватися правових норм у професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз літератури засвідчив, що особливої уваги потребує вивчення правосвідомості та суб'єктивних детермінант законослухняної і протиправної поведінки, що набуває особливої актуальності в умовах трансформації суспільства та реформування правоохоронної системи України. В цьому контексті нами було проведено емпіричне дослідження правосвідомості серед слухачів курсів первинної професійної підготовки патрульної поліції України в кількості 270 осіб за допомогою тесту-анкети «Вивчення рівня розвитку правосвідомості» Л. А. Ясюкової. Вказана методика є надійним варіантом експрес-методу вивчення правосвідомості у кандидатів на службу в патрульну поліцію.

Так, Л. А. Ясюкова вважає, що з точки зору психології правосвідомість має у своїй основі моральні установки, які є цілком специфічним

новоутворенням, вивчення психологічного змісту якого не повинно обмежуватися рамками ціннісно-етичного підходу. Вона виділяє три відносно самостійні сфери функціонування правосвідомості: побутову, професійно-ділову і соціально-громадянську та шкалу «правові знання». Пропонована модель побудована на уявленнях про буденну правосвідомість. По суті, вона дозволяє виявити повсякденні уявлення окремих соціальних спільнот і громадян у цілому стосовно не тільки правового регулювання, а й різних менталітетів, вірувань, традицій, етичних норм. Таким чином, тест Л. А. Ясюкової дозволяє співвіднести рівень правосвідомості із загальною життєвою спрямованістю (виявити, як саме правосвідомість функціонує на рівні поведінкових установок) [11].

Отримані в нашому дослідженні результати вивчення рівня сформованості правосвідомості дозволили виділити й описати загальну тенденцію розвитку правосвідомості у слухачів курсів первинної професійної підготовки працівників патрульної поліції (рис. 1).

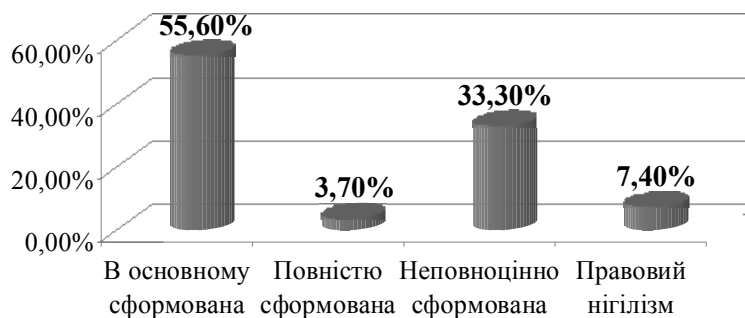

Рис. 1. Рівні сформованості правосвідомості серед слухачів курсів первинної професійної підготовки працівників патрульної поліції України

Отримані результати свідчать, що у 55,6 % респондентів правосвідомість в основному сформована, але водночас може зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому і до існуючих законів зокрема. Лише у 3,7 % слухачів правосвідомість сформована повністю. Ці показники говорять про те, що для вказаного відсотка майбутніх поліцейських характерні абсолютна надійність у ділових стосунках, буквально виконання договорних та інших зобов'язань навіть у супереч власним переконанням. Неповноцінно сформованою правовою свідомістю відзначаються 33,3 % досліджуваних, про що свідчить узагальнений показник, на тлі високих значень у побутовій та діловій сферах. Тобто правосвідомість у цій частці вибірки слухачів сформована не повністю і регулює поведінку людини тільки в якійсь одній або двох сферах.

Слід звернути увагу на результати, отримані за шкалою «правовий нігілізм», високі показники за якою зафіксовані у 7,4 % досліджуваних. Стосовно цього параметра правосвідомості можна говорити, що людина не визнає правового регулювання, негативно ставиться до існування формального права, орієнтується лише на морально-етичні нормативи і тільки в тому варіанті, які сама розділяє. Для правоохоронця це є негативним явищем, оскільки професійна етика, правова культура, система моральних принципів, норм і правил має бути найвищим пріоритетом кожного правоохоронця. Діяльність поліцейського щодо реалізації правоохоронної функції повинна бути спрямована, у першу чергу, на захист норм Конституції та законів України, які покликані охороняти права та свободи людини і громадянина.

Аналізуючи результати дослідження за сферами, які виділила Л. А. Ясюкова, можна сказати, що у всіх досліджуваних виявлено високі значення показників у побутовій сфері, які характеризуються достатнім розумінням групової відносності морально-етичних норм,

здатністю зрозуміти і сприйняти систему життєвих цінностей іншої людини. На другому місці за рівнем сформованості у цій групі знаходяться показники за шкалою «правові знання» (рис. 2).

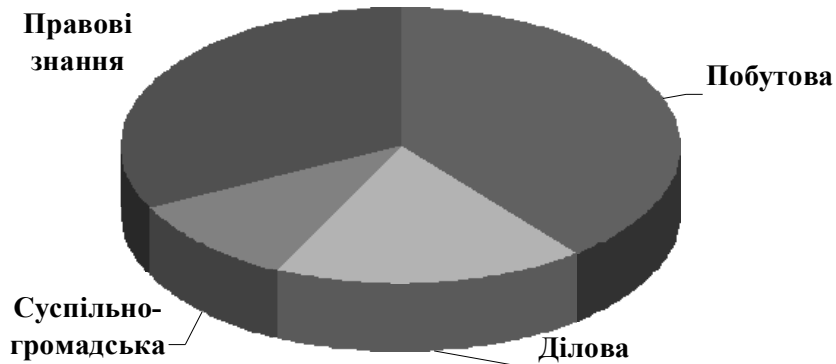

Рис. 2. Розподіл показників сфер правосвідомості у досліджуваній вибірці

Слід зазначити, що когнітивна функція правосвідомості людей не виражається тільки отриманням юридичних знань. Як підкреслює О. Р. Ратінов, можна мати знання, але не вміти ними користуватися. Необхідно враховувати практичний досвід використання юридичних знань суб'єкта. Правові знання і вміння через правову практику включаються в особистий досвід суб'єкта діяльності [2, с. 207].

Показники за шкалою «ділова сфера», яка віддзеркалює схильність діяти відповідно до правил і законів, договірних зобов'язань, знаходяться у межах середнього рівня, що відбиває середній рівень надійності в діловій сфері. Найнижчі показники правосвідомості виявлені в обстежуваних у соціально-громадянській сфері. Варто зазначити, що такі результати дозволяють говорити про слабку сформованість правосвідомості майбутніх поліцейських. Тобто цей показник свідчить про певну пасивність, небажання виявляти ініціативу, докладати власних зусиль, самостійно шукати вихід зі складних ситуацій, а також про недостатній рівень громадянської відповідальності, який не дозволяє досягти високого рівня громадянської зрілості. Зокрема, авторка тесту визначає складові громадянської зрілості, такі як: самостійність (активність), відповідальність та прийняття демократичних цінностей. Особи з невисокими показниками за шкалою «соціально-громадянська сфера» схильні перекидати відповідальність на інших, нерідко очікують і вимагають, щоб інші, в тому числі й держава, дбали про них і забезпечували всім необхідним.

Таким чином, при недостатній сформованості правосвідомості у соціально-громадянській сфері особу характеризують інфантилізм, принципова пасивність, небажання докладати власних зусиль, що є неприпустимим у професійній діяльності правоохоронця. Адже поліцейський повинен виявляти самовідданість і постійну готовність до виконання нових завдань на користь держави та її громадян.

Проведене дослідження дозволяє зробити певні **висновки**.

Соціальна значущість правосвідомості полягає в тому, що вона є необхідною умовою готовності особистості до дотримання соціальних і правових норм. Вивчення дійсної картини сформованості, функціонування, особливостей правосвідомості у працівників ОВС дозволить на основі комплексного аналізу визначити пріоритетні напрямки в роботі з особовим складом, ефективно розподіляти сили та засоби, будувати прогнози та профілактичну роботу.

Правосвідомість у більшості досліджуваних в основному сформована, тобто майбутні поліцейські на період навчання чи в будь-якій іншій діяльності намагаються не порушувати встановлені правила, точно дотримуватися інструкцій, є досить надійними в діловій сфері, коректними в діловому спілкуванні та взаємодії.

Повною сформованістю правосвідомості характеризується незначний відсоток слухачів. Для них характерна абсолютна надійність у ділових стосунках, детальне виконання правил, інструкцій і договірних зобов'язань навіть усупереч власним переконанням і розумінню

ситуації. Поліцейські, в яких правосвідомість сформована повністю, усвідомлюють соціальний релятивізм моральних норм, визнають рівноправне та недискримінаційне поводження з людьми, позитивно сприймають існування різних систем життєвих цінностей, а також здатні коректно взаємодіяти з широким колом людей незалежно від соціальної, національної, релігійної, етнічної та іншої належності.

Більш ніж у третини досліджуваної вибірки правосвідомість сформована неповноцінно та реалізує себе переважно в побутовій сфері, для чого достатньо тільки доброзичливості і розширення кола спілкування, тоді як у діловій і соціально-громадянській сферах виявляє себе недостатньо. Система відповідного навчання і правового виховання може справляти певний вплив, який забезпечить формування повноцінної правосвідомості, що є необхідним на етапі передпрофесійної соціалізації.

Визначено, що окремі досліджувані не визнають правового регулювання, орієнтуються тільки на морально-етичні нормативи, які визнають самі; негативно ставляться до будь-яких інших поглядів, думок, цінностей, які не співпадають з їхніми власними. Такі особи

можуть бути потенційно конфліктними, можуть не виконувати договірних зобов'язань, а також є схильними діяти, виходячи з власних міркувань.

Перспективи подальших досліджень. Слід поставити питання про необхідність комплексного вивчення правосвідомості як значущої професійної характеристики кандидата на службу в органи внутрішніх справ з метою подальшого вдосконалення професійного психологічного відбору до поліції України. Доцільним є вивчення рівня сформованості правосвідомості майбутніх правоохоронців з метою підвищення якості відбору кандидатів на службу в патрульну поліцію. Отримані дані сприятимуть ефективному оцінюванню ступеня готовності кандидата приймати чи порушувати соціальні та правові норми, а також більш точно прогнозувати успішність професійної діяльності майбутнього працівника патрульної служби, виходячи з того, що правова свідомість поліцейського забезпечує ефективну реалізацію професійної діяльності, здійснює достатній профілактичний вплив щодо появи професійних деформацій.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 63. – Ст. 2075.
2. Ратинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования / А. Р. Ратинов // Методология и методы социальной психологии. – М. : Наука, 1981. – С. 201–214.
3. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А. В Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 512 с.
4. Герасимів О. І. Формування професіоналізму органів внутрішніх справ на етапі розбудови демократичного суспільства / О. І. Герасимів // Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід : матеріали першої наук.-практ. конф., 30 квіт. 2015 р., Львів / Нац. ун-т «Львівська політехніка», Навч.-наук. ін-т права та психології, Каф. конституц. та міжнар. права. – Львів, 2015. – С. 80–83.
5. Підчасов Є. В. Соціалізація особистості в контексті правосвідомості та правового виховання / Є. В. Підчасов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2015. – Вип. 50. – С. 178–188.
6. Кравцов Ю. С. Правова ідентичність як духовна складова правосвідомості / Ю. С. Кравцов, А. О. Якуніна. – Грані. – 2015. – № 4. – С. 96–99.
7. Прикладная юридическая психология / под ред. А. М. Столяренко. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 638 с.
8. Кобець О. В. Соціальна природа змісту правосвідомості особистості / О. В. Кобець // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» : у 12 т. / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 8. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 96–105.
9. Юридична психологія : підручник / [Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.] ; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – Вид. 2-ге, доопр. та допов. – Київ : КНТ, 2008. – 352 с.
10. Трофименко В. А. Нова українська поліція у призмі правового виховання / В. А. Трофименко // Українська наука: проблеми сьогодення та перспективи розвитку : матеріали XVII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24–25 лип. 2015 р.) – Київ, 2015. – С. 73–76.
11. Ясюкова Л. А. Правосознание: диагностика и закономерности развития / Л. А. Ясюкова // Прикладная психология. – 2000. – № 4. – С. 1–13.

Надійшла до редколегії 06.04.2016

ПОСОХОВА Я. С. ЕМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ БУДУЩИХ РАБОТНИКОВ ПОЛИЦИИ

Исследовано правосознание будущих офицеров патрульной полиции Украины. Исследование проведено среди слушателей курсов первичной профессиональной подготовки работников патрульной службы. Установлено, что у более чем половины испытуемых правосознание в основном сформировано, полной сформированностью правосознания характеризуется незначительный процент слушателей. Полученные данные будут способствовать более точному прогнозу успешности профессиональной деятельности будущего сотрудника патрульной полиции.

Ключевые слова: *патрульная полиция, первичная профессиональная подготовка, правоохранительные органы, правосознание.*

POSOKHOVA Y. S. EMPIRICAL STUDY OF LEGAL CONSCIOUSNESS OF FUTURE POLICE OFFICERS

The article deals with the psychological aspects of the study of legal consciousness in the future police officers on example of patrol police of Ukraine. It is shown that the study of the problem is a needful and urgent need, because the legal consciousness is an essential factor in strengthening the rule of law, improving the efficiency and quality of law enforcement. The study was conducted among students of primary vocational training courses of employees of patrol service. It was found that legal consciousness of more than half of the subjects has mainly formed, that is, in training or in any other activity the future police officers tend to fulfill the rules and not break them, to follow the instructions, are fairly reliable in professional sphere, are correct in professional communication and interaction. An insignificant percentage of students is characterized by the forming of legal consciousness in full. They are characterized by absolute reliability in professional relations, the detailed implementation of rules, regulations and contractual obligations, even contrary to their own beliefs and understanding of the situation.

The police officers with completely formed legal consciousness are able to aware of social relativism of moral standards, recognize the equal and non-discriminatory handling with people, a positively perceive of the existence of different systems in life's values, they are able to properly interact with a wide range of people, regardless of ethnic, religious, ethnic and other affiliation. Defectively formed legal consciousness is characterized by more than one-third of the sample and realizes itself primarily in the private sphere, whereas in the business and social-civil spheres proves insufficient. The system of appropriate training and legal education can provide the necessary formative and corrective influence, which is necessary at the stage of pre-professional socialization.

The data will contribute to the efficient evaluation of the degree of readiness of the candidate to accept or violate social and legal norms, and more accurately predict the success of professional work of the future officer patrol police, based on the fact that the legal consciousness of the police ensure effective implementation of professional activity and prevention on the professional deformation.

Keywords: *law enforcement, legal consciousness, patrol police, primary vocational training.*

УДК 159.9:343.911

В. М. ФІЛОНЕНКО,

кандидат психологічних наук

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ

Представлено результати дослідження особистісної саморегуляції злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів. Указано, що профіль саморегуляції насильницьких злочинців є акцентуїованим і характеризується дисбалансом процесів планування, програмування дій у порівнянні з моделюванням та оцінюванням результатів. У групі корисливих злочинців дисбаланс між показниками планування та моделювання компенсується середніми показниками гнучкості й оцінювання результатів при неакцентуїованому профілі із середнім рівнем загальної регуляції, що забезпечує можливість адаптації суб'єкта. У насильницьких злочинців особистий досвід більше впливає на інтернальність, вони більш схильні вважати себе відповідальними як за позитивний, так і за негативний розвиток міжособистісних стосунків. Насильницькі злочинці характеризуються тенденцією до самозвинувачення, а в групі корисливих злочинців виявлено зворотну тенденцію, яка відбиває більшу схильність знаходити виправдання власним вчинкам, «шукати винних ззовні».

Ключові слова: корисливі злочинці, локус контролю, насильницькі злочинці, саморегуляція, злочинці-рецидивісти.

Filonenko, V.M. (2016), "Features of personal self-regulation of repeated criminals" ["Osoblyvosti osobystisnoi samorehuliatcii zlochynsiv-retsdyvistiv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 140–145.

Постановка проблеми. Поняття саморегуляції у психології відображає різні аспекти забезпечення самоорганізації різних видів психічної активності людини. Суб'єктом життєдіяльності виступає будь-яка особистість, якісною характеристикою якої є здатність контролювати свою активність, що дає можливість керувати своїми психічними процесами і станами, своєю життєдіяльністю. Тим самим, як зазначає Е. А. Грибенникова, особистість виявляє здатність до самоорганізації, саморегуляції, саморуху, тобто до само детермінації, та проявляє себе в житті та взаємодії з оточенням та обставинами [1]. Таким чином, вивчення специфіки саморегуляції особистості в контексті організації життєдіяльності та поведінки, зокрема поведінки асоціальної, слід вважати доцільним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Саморегуляція особистості розглядалася дослідниками в різних аспектах, зокрема: як мотивована система постановки, оцінки та корекції цілей особистості, вироблення стратегій їх досягнення (Д. Райтер); як можливість мобілізації активності (В. І. Селіванов); як спосіб організації та самодетермінації життєвого часу (В. І. Моросанова, О. П. Корнілов); як системна властивість особистості (О. К. Тихомирова, Ф. Є. Василюк, С. Д. Максименко). Суб'єктний підхід до розуміння саморегуляції акцентує увагу на можливості особистості осмислено та усвідомлено керувати власною активністю, ставити та реалізовувати свої цілі. При цьому суб'єктність особистості визначається: мірою її внеску у вирішення значущих для неї життєвих ситуацій у загальному контексті життєвих обставин (Р. Р. Ахмеров); засобом самоорганізації всіх психічних явищ особистості залежно від її цілей та домагань (О. О. Сергієнко); регулятивними інтегральними утвореннями особистості високого рівня, здатністю до рефлексії (О. О. Конопкін); особистісною та соціальною відповідальністю, що ґрунтується на усвідомленні суб'єктом можливих наслідків своєї поведінки та готовності до її прояву (В. В. Знаков, Л. І. Дементій) (цит. за [2]).

К. О. Абульханова-Славська зазначає, що «здатність організації власної активності – її мобілізації, направлення, узгодження з об'єктивними вимогами та активністю інших людей – найважливіша характеристика особистості як

суб'єкта діяльності й водночас відмінна риса особистісного рівня регуляції діяльності» [3, с. 93]. Згідно з думкою В. І. Моросанової, під саморегуляцією слід розуміти «інтегративні психічні явища, процеси і стани», що забезпечують «самоорганізацію різних видів психічної активності» людини, «цілісність індивідуальності та становлення буття людини» [4, с. 8].

Як зазначає Л. П. Гримак, особистісні рівні регуляції життєдіяльності мобілізуються в тих випадках, коли потрібно переробляти не обставини, не життя, а саме себе, свої особистісні цінності та психологічні установки [5, с. 205].

Н. О. Ратінова наголошує, що зниження здатності до довільної саморегуляції в разі вчинення конкретного суспільно-небезпечного діяння може бути наслідком як одного з факторів, так і результатом поєднання деяких з них або всієї сукупності; воно може проявлятися як у широкому діапазоні поведінкових реакцій, так і в окремих виняткових випадках [6].

Г. Ф. Садрісламов зазначає, що «схильність до злочину, ступінь вираженості конкретного кримінального досвіду в того чи іншого індивіда повинні визначатися динамічними й змістовими характеристиками цілісного процесу регуляції діяльності...» [7, с. 205].

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей саморегуляції злочинців-рецидивістів. Виходячи з того, що саморегуляція має значний вплив на організацію життєдіяльності та поведінки суб'єкта, це визначає актуальність її вивчення в контексті кримінальної поведінки.

Дослідження особистісної саморегуляції злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів було проведено за опитувальниками «Стиль саморегуляції поведінки» (В. І. Моросанова) [6] та «Локус контролю» (О. Г. Ксенофонтова) [8].

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження було виявлено, що профіль саморегуляції в групі насильницьких злочинців характеризується більш високим розвитком процесів планування цілей і програмування дій у порівнянні з моделюванням значущих умов досягнення мети й оцінюванням результатів дій. Виходячи з принципів інтерпретації індивідуальнотипових особливостей саморегуляції, запропонованих В. І. Моросановою, такий профіль є акцентуїтованим. Для таких досліджуваних

характерним є прагнення до планування, відбору способів і черговості дій, але через слабкість моделювання більшого значення надається деталям і дрібницям, водночас випускається головне. Володарі такого профілю схильні фокусуватися на своїх помилках, для них характерна висока чутливість до невдач, нестійкість самоконтролю. Осіб з таким профілем регуляції відрізняє емоційна нестійкість, тривалі переживання неуспіхів, невдач, що обумовлює недостатність самоконтролю у важких життєвих обставинах, труднощі в адаптації до нових ситуацій. Мінливість настрою та непередбачуваність поведінки призводять з часом до імпульсивної поведінки; незначний привід може викликати зміну настрою. Іноді спостерігається прагнення до самоствердження, до наступальної активності. Виходячи з даних, отриманих Т. М. Банщиковою, сформованість системи усвідомленої саморегуляції надає можливість регуляції деструктивних агресивних проявів і є ресурсом управління агресією [9]. Таким чином, специфіка індивідуально-стильової саморегуляції злочинців-рецидивістів насильницького типу стає одним із психологічних чинників відповідної кримінальної поведінки досліджуваних.

Що стосується індивідуально-типових особливостей саморегуляції корисливих злочинців, то дисбаланс між показниками планування та моделювання компенсується середніми показниками гнучкості й оцінювання результатів при в цілому згладженому профілі із середнім рівнем загальної регуляції. З точки зору В. І. Моросанової, такий профіль не є акцентуованим і забезпечує можливість адаптації суб'єкта.

На вираженість параметрів і компонентів саморегуляції, зазначає К. В. Злоказов, також впливає локус контролю, обумовлюючи її результативність. Екстернальний локус контролю сприяє низькому рівню домагань і відсутності особистісно значущої мотивації в саморегуляції, спонтанності, безконтрольності, низькій результативності. Інтернальний локус контролю сприяє цілеспрямованості, підвищенню контролю за регуляторною діяльністю, впливає на досягнення результату саморегуляції [10, с. 83].

Як показують дослідження К. Муздибаєва, існує позитивна кореляція між інтернальністю та визначенням сенсу життя: чим сильніше суб'єкт вірить, що все в житті залежить від його власних зусиль і здібностей, тим частіше він знаходить у житті сенс і бачить його мету [11, с. 121]. Екстерналів же, як підкреслює А. О. Реан, відрізняють підвищена тривожність, стурбованість, менша терпимість до інших і підвищена

агресивність, конформність, менша популярність. Є дані про сильнішу схильність екстерналів до омани та скоєння аморальних вчинків [12, с. 95].

Однак дослідження, що стосуються зв'язку локусу контролю (рівня суб'єктивного контролю), особливо з урахуванням внутрішньої структури цього феномена) з делінквентністю дорослих у реальній поведінці, представлені в основному зарубіжними вченими.

Ф. Дж. Порпоріно (F. J. Porporino), Э. Замбл (E. Zamble) розглядають локус контролю як головний конструкт, який визначає поведінку засудженого. Вони виявили позитивний зв'язок між локусом контролю та копінг-стратегіями. Засуджені з інтернальним локусом контролю демонстрували більш ефективні копінг-стратегії в порівнянні із засудженими-екстерналами [13].

Х. Левенсон (H. Levenson) виявила, що сприйняття локалізації контролю з боку значущих інших залежить від тривалості тюремного ув'язнення [14, р. 32]. Ф. А. Кортоні (F. A. Cortoni), Дж. А. Луман (J. A. Looman) та І. А. Андерсон (I. A. Anderson) виявили підвищення екстернальної локалізації контролю у злочинців [15, р. 417].

П. Безев (P. Bezev) зі співавторами (2009), Дж. Гаум (G. Gaum) зі співавторами (2006), Дж. Клевенс (J. Klevens) зі співавторами (2001) на підставі своїх досліджень вважають зміст локусу контролю предиктором рецидиву.

Деякими зарубіжними дослідниками також було виявлено, що рівень і структура локусу контролю є предиктором успішності корекційної роботи зі злочинцями щодо рецидиву (А. Х. Берман (A. H. Berman), 2004; Л. А. Хьел (L. A. Hjelle), 1971; Е. Холдер (E. Holder), 1988; Б. Джонсон (B. Johnson), 1975; Х. М. Лефкур (H. M. Lefcourt), 1992; Д. Н. Пью (D. N. Pugh), 1993; Дж. С. Уормит (J. S. Wormith), 2002).

О. А. Коломійцев виявив, що студенти з інтернальним локусом контролю віддають перевагу чинникам внутрішньої спрямованості, які є похідними моральних принципів поведінки. У студентів з екстернальним локусом контролю спостерігається невідповідність моральної та ціннісної детермінації поведінки. Вони значно лабільніші та пристосовують свою поведінку до умов соціальної дійсності, виходячи з дій та думок оточення. Тому їхнє ставлення до власної правової поведінки не має індивідуальної виразності та значною мірою обумовлено зовнішніми чинниками впливу. Засуджені, які скоїли корисливі та корисливо-насильницькі злочини, в переважній більшості продукують екстернальність найбільш виразно, та саме їхнє

ставлення до соціальної дійсності надає підстави стверджувати, що студенти, в яких спостерігається екстернальний локус контролю у сфері досягнень, невдач та міжособистісних відносин і які мають певні труднощі у просоціальної адаптації, становлять певну групу ризику асоціальної та, можливо, антисоціальної спрямованості [16, с. 109].

Таким чином, зазначене доводить необхідність вивчення локусу контролю та його складових у злочинців. Дослідження проводилося за методикою «Локус контролю» О. Г. Ксенофонтової.

Результати дослідження локалізації контролю корисливих і насильницьких злочинців-рецидивістів подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники локалізації контролю корисливих і насильницьких злочинців-рецидивістів

Шкали	Корисливі	Насильницькі	p
Інтернальність загальна	22,83 ± 1,65	19,83 ± 2,25	–
Інтернальність у судженнях про життя взагалі	13,57 ± 0,65	16,22 ± 1,51	–
Інтернальність в описі особистого досвіду	12,53 ± 0,54	14,3 ± 0,44	≤ 0,05
Інтернальність у засобах досягнень	5,69 ± 0,91	6,39 ± 1,66	–
Інтернальність у сфері невдач	5,44 ± 0,78	6,39 ± 1,3	–
Показник схильності до самозвинувачення	-0,24 ± 0,63	0,11 ± 0,77	–
Професійно-соціальний аспект інтернальності	5,14 ± 0,69	5,16 ± 0,94	–
Професійно-процесуальний аспект інтернальності	6,0 ± 0,46	6,37 ± 1,04	–
Інтернальність у професійній діяльності	11,14 ± 0,94	11,47 ± 1,85	–
Компетентність у сфері міжособистісних відносин	4,92 ± 1,04	6,05 ± 1,45	–
Відповідальність у сфері міжособистісних відносин	4,51 ± 0,61	6,55 ± 0,61	≤ 0,05
Інтернальність у міжособистісному спілкуванні	9,1 ± 1,47	12,61 ± 1,53	–
Інтернальність у сфері сімейних відносин	5,3 ± 0,68	6,5 ± 0,5	–
Інтернальність у сфері здоров'я	4,66 ± 0,87	5,61 ± 1,45	–
Заперечення активності	6,96 ± 0,59	8,33 ± 0,76	–
Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів	4,82 ± 0,9	6,05 ± 1,38	–
Готовність до самостійного планування вчинення діяльності та відповідальності за неї	5,69 ± 0,78	5,89 ± 0,51	–

Співвідношення показників за шкалами «інтернальність в описі особистого досвіду» та «інтернальність у судженнях про життя взагалі» (з урахуванням довірчих інтервалів) як у корисливих, так і у насильницьких злочинців не дозволяє визначити пріоритети стосовно внеску цих шкал у формування інтернальності досліджуваних. Водночас за шкалою «інтернальність в описі особистого досвіду» визначено вірогідне підвищення показника в групі насильницьких злочинців. Це свідчить, що особистий досвід сильніше впливає на інтернальність у насильницьких злочинців.

За шкалою «відповідальність у сфері міжособистісних стосунків» було визначено вірогідне підвищення показника в групі насильницьких злочинців. Таким чином, насильницькі злочинці більше схильні брати на себе відповідальність як за позитивні, так і за негативні варіанти міжособистісних відносин, що склалося.

Аналіз показників за складовими локалізації контролю з урахуванням довірчих інтервалів відповідно до нормативів тесту виявив, що

в обох групах показники за всіма складовими, крім субшкали «показник схильності до самозвинувачення», знаходяться в межах середнього рівня.

За О. Г. Ксенофонтовою, якщо за цією субшкалою показники знаходяться у межах 0–8, то їх відносять до високого рівня, у межах 0–(-8) – до низького. Це надає можливість відзначити тенденцію до самозвинувачення у насильницьких злочинців та зворотну тенденцію в групі злочинців корисливого типу.

Локус контролю – особистісна характеристика, яка відображає схильність індивіда приписувати відповідальність за події, що відбуваються в житті, і результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (інтернальний локус контролю). Виходячи з цього, отримані дані у нашому дослідженні свідчать, що насильницькі злочинці у порівнянні з корисливими мають вищий рівень відповідальності за власні вчинки. Корисливі ж більш схильні знаходити виправдання власним вчинкам, «шукати винних ззовні».

Таким чином, виявлена в нашому дослідженні дефіцитарність структури суб'єктивного контролю злочинців-рецидивістів знаходить своє підтвердження в зауваженні Т. В. Крюкової, яка зазначає, що локус контролю особистості виступає предиктором ефективних форм поведінки людини, зокрема долаючої поведінки як поведінки свідомого, спрямованого на активну взаємодію з ситуацією – зміну ситуації (яка піддається контролю) або пристосування до неї (якщо ситуація не піддається контролю) [17, с. 4].

Висновки. За результатами дослідження виявлено, що профіль саморегуляції насильницьких злочинців є акцентуованим і характеризується більш високим розвитком процесів планування цілей та програмування дій у порівнянні з моделюванням значущих умов досягнення мети й оцінюванням результатів дій. Цим досліджуваним притаманні емоційна нестійкість, тривалі переживання невдач, імпульсивність поведінки, прагнення до самоствердження, що обумовлює недостатність самоконтролю у важких життєвих обставинах, труднощі в адаптації до нових ситуацій. Виходячи з цього, одним із психологічних чинників кримінальної поведінки злочинців-рецидивістів насильниць-

кого типу слід вважати певну дефіцитарність індивідуально-стильової саморегуляції. У групі корисливих злочинців дисбаланс між показниками планування та моделювання компенсується середніми показниками гнучкості й оцінювання результатів при неакцентуованому профілі із середнім рівнем загальної регуляції, що забезпечує можливість адаптації суб'єкта.

У насильницьких злочинців особистий досвід більше впливає на інтернальність, вони вважають себе більш відповідальними як за позитивні, так і за негативні ситуації в міжособистісних стосунках. Насильницькі злочинці характеризуються тенденцією до самозвинувачення, а в групі корисливих злочинців виявлено зворотню тенденцію, яка відбиває більшу схильність знаходити виправдання власним вчинкам, «шукати винних ззовні».

Проведене дослідження не можна вважати вичерпним. Перспективними вбачаються подальше детальне вивчення специфіки особистісної саморегуляції злочинців-рецидивістів із залученням більш широкого спектра методик і створення на підґрунті отриманих результатів психокорекційних програм з метою ресоціалізації неодноразово засуджених в умовах пенітенціарної установи.

Список використаних джерел

1. Грибенникова Э. А. Саморегуляция личности в индивидуальном стиле жизнедеятельности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 [Электронный ресурс] / Грибенникова Элина Альбертовна. – М., 1995. – 154 с. – Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/samoregulyatsiya-lichnosti-v-individualnom-stile-zhiznedeyatelnosti>.
2. Жданова І. В. Проблема саморегуляції в контексті девіантної поведінки особистості: психологічні аспекти [Електронний ресурс] / І. В. Жданова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Вип. 43, ч. II. – С. 101–106. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnpu_psykhol_2012_43\(2\)_14.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnpu_psykhol_2012_43(2)_14.pdf).
3. Абульханова-Славская К. А. Личностные механизмы регуляции деятельности / К. А. Абульханова-Славская // Проблемы психологии личности / АН СССР, Ин-т психологии ; отв. ред.: Е. В. Шорохова, О. И. Зотова. – М. : Наука, 1982. – С. 92–99.
4. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека / В. И. Моросанова. – М. : Наука, 2010. – 519 с.
5. Гримак Л. П. Общение с собой / Л. П. Гримак. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – 320 с.
6. Ратинова Н. А. Саморегуляция поведения при совершении агрессивно-насильственных преступлений : дис. ... канд. пед. наук : 19.00.06 [Электронный ресурс] / Ратинова Наталия Александровна. – М., 1998. – 229 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/123490.html>.
7. Садрисламов Г. Ф. Структурные и содержательные особенности преступной деятельности рецидивистов / Г. Ф. Садрисламов // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. – 2007. – Т. 149, кн. 6. – С. 205–209.
8. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля» / Е. Г. Ксенофонтова // Психологический журнал. – 1999. – № 2. – С. 103–114.
9. Банщикова Т. Н. Осознанная саморегуляция – психологический ресурс управления агрессией / Т. Н. Банщикова // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 9–10. – С. 2322–2326.
10. Злоказов К. В. Саморегуляция личности сотрудника ОВД / К. В. Злоказов. – Екатеринбург : Урал. юрид. ин-т МВД России, 2008. – 175 с.
11. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев ; под. ред. В. Е. Семенова. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
12. Реан А. А. Психология изучения личности / А. А. Реан. – СПб. : Изд-во Михайлова, 1999. – 288 с.
13. Porporino F. J. Coping with imprisonment / F. J. Porporino, E. Zamble // Canadian Journal of Criminology. – 1984. – No. 26. – Pp. 403–421.

14. Levenson H. Differentiating among internality, powerful others, and chance / H. Levenson // Research with the Locus of Control Construct. – 1981. – Vol. 1. – Pp. 16–63.
15. Cortoni F. A. Locus of control and coping in sexual offenders / F. A. Cortoni, J. A. Looman, I. A. Anderson // 18th annual research and treatment conference of association for the treatment of sexual abusers. – Orlando, FL, 1999. – Pp. 416–423.
16. Коломійцев О. А. Вивчення рівня суб'єктивного контролю в групах студентської молоді в контексті її відношення до власної правової поведінки / О. А. Коломійцев // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2005. – № 1 (9). – С. 108–116.
17. Крюкова Т. Л. Методи изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы / Т. Л. Крюкова. – Кострома : Авантитул, 2007. – 60 с.

Надійшла до редколегії 02.05.2016

ФИЛОНЕНКО В. Н. ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОЙ САМОРЕГУЛЯЦИИ ПРЕСТУПНИКОВ-РЕЦИДИВИСТОВ

Представлены результаты исследования личностной саморегуляции преступников-рецидивистов корыстного и насильственного типов. Указано, что профиль саморегуляции насильственных преступников является акцентуированным и характеризуется дисбалансом процессов планирования, программирования действий по сравнению с моделированием и оценкой результатов. В группе корыстных преступников дисбаланс между показателями планирования и моделирования компенсируется средними показателями гибкости и оценки результатов при неакцентуированном профиле со средним уровнем общей регуляции, что обеспечивает возможность адаптации субъекта. У насильственных преступников личный опыт больше влияет на интернальность, они более склонны считать себя ответственными как за положительное, так и за негативное развитие межличностных отношений. Насильственные преступники характеризуются тенденцией к самообвинению, тогда как в группе корыстных преступников обнаружена обратная тенденция, которая отражает большую склонность находить оправдание собственным поступкам, «искать виновных снаружи».

Ключевые слова: корыстные преступники, локус контроля, насильственные преступники, саморегуляция, преступники-рецидивисты.

FILONENKO V. M. FEATURES OF PERSONAL SELF-REGULATION OF REPEATED CRIMINALS

The author of the article presents the results of a study of personal self-regulation of repeated criminals of violent and lucrative types. Based on the fact that self-regulation has a significant impact on the organization and conduct of subject's life, it determines the relevance of its studying in the context of criminal behavior.

The empirical base of the research was Oleksiivska penal colony of the Department of the State Penitentiary Service of Ukraine in Kharkiv region (No. 25) of a medium security level for individuals, who previously served a sentence of imprisonment. The group of repeated criminals of lucrative type consisted of 148 people, the group of repeated criminals of violent type – 154 people. The author of the research used questionnaires of «The Style of Self-Behavior» (V. I. Morosanova) and «Locus of control» (E. G. Ksenofontova).

It has been revealed that self-regulation of violent criminals is accentuated and is characterized by a higher development of planning goals and programming of actions compared to modeling important conditions of achieving the goal and evaluation of actions' results. These suspected are inherent with emotional instability, prolonged feelings of failure, impulsive behavior, desire for self-affirmation, hence the lack of self-control in difficult circumstances, difficulties in adapting to new situations. Therefore, one of the psychological factors of criminal behavior of repeated criminals of a violent type should be considered a certain deficiency of individual and style self-regulation. Imbalance between the indicators of planning and performance modeling in the group of lucrative criminals is compensated by the average indicators of flexibility and performance evaluation at not accentuated profile with the average level of general regulation, which provides the possibility of subject's adaptation.

Personal experience of violent criminals influences stronger on internality, they find themselves more responsible for both positive and negative situations within interpersonal relations. Violent offenders are characterized by a tendency to self-blame and the opposite tendency is found out in the group of lucrative criminals, which reflects the greater tendency to find justification for their own actions, «find guilty party outside».

Keywords: lucrative criminals, locus of control, violent criminals, self-regulation, repeated criminals.

УДК 159.925

С. В. ХАРЧЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ

РОЛЬ УМОВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В РОЗВИНЕННІ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ

З метою узагальнення уявлень про соціальні чинники, які впливають на формування соціального інтелекту як основи соціального пізнання особистості, розглянуто особливості сімейних стосунків, які сприяють розвитку соціального інтелекту; описано методи, які використовуються в освітніх закладах щодо розвитку соціального інтелекту в різні періоди онтогенезу, в тому числі й на етапі професійної підготовки. Визначено чинники, які перешкоджають формуванню або заважають оптимальному функціонуванню соціального інтелекту особистості.

Ключові слова: соціальний інтелект, спілкування, соціалізація, методи розвитку.

Kharchenko, S.V. (2016), "The role of socialization in terms of the development of personality's social intelligence" ["Rol umov sotsializatsii v rozvynenni sotsialnoho intelektu osobystosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 146–151.

Постановка проблеми. Процес формування інтелектуальних здібностей починається в дитинстві та здійснюється у процесі соціалізації, засвоєння суб'єктом інформації, що транслюється її інститутами. Значну роль відіграє процес навчання, який використовує механізми соціального наслідування та соціальної пам'яті. На думку М. О. Батуріна та Л. Г. Матвєєвої, відображення й пізнання соціальних явищ, інтеракції та взаємодії груп відбуваються не тільки на когнітивному рівні, а й з використанням суспільного досвіду, прототипів і стереотипів, вироблених попередніми поколіннями. Соціальний інтелект застосовується під час вирішення соціальних завдань когнітивними способами, роблячи когнітивну операцію «об'єктами», що мають соціальну природу [1].

Соціальний інтелект суб'єкта розвивається в межах певного соціокультурного простору, в якому існують норми поведінки та соціальної взаємодії. У структурі індивідуального соціального інтелекту є певний репертуар стереотипних способів, прийомів та засобів, які дозволяють установлювати контакт з іншими людьми та здійснювати оптимальну взаємодію і мають засвоюватися у процесі соціалізації.

Стан дослідження. Теоретичні передумови становлення уявлень про соціальний інтелект закладено в культурно-історичній теорії психічного розвитку людини С. Л. Виготського, який розглядав інтелект як результат опосередкованого спілкуванням освоєння дитиною цінностей культури. У сучасній психології серед соціальних чинників психічного розвитку, які впливають на формування соціального ін-

телекту, вчені звертали увагу на особливості сімейних стосунків, відносини з працівниками виховних та освітніх закладів, засоби активного навчання, деякі особливості соціального оточення тощо.

Процес формування здібностей соціального інтелекту особистості починається в найбільш ранньому дитинстві. Різноманітні соціальні витоки розвитку соціального інтелекту в окремі вікові періоди були предметом досліджень вітчизняних (К. Ю. Віпро, А. А. Мельник та ін.) та закордонних учених (О. В. Белавіна, М. А. Вишвіркіна, П. Ервін, Є. О. Капустіна, Н. Н. Князева, Я. І. Михайлова, І. Ю. Ісаєва, Н. В. Панова, В. О. Порядина, Р. Селман, М. Л. Тарасенко, З. А. Рахманкулова, Н. В. Рублева, О. В. Шешукова, О. В. Шилова, І. В. Харитонова, О. Б. Чеснакова, Л. О. Ясюкова та ін.). Низка вчених вивчала вплив особливостей сім'ї та виховної практики батьків на особливості соціального інтелекту особистості (Л. Д. Деміна, І. Б. Кудинова, Н. А. Лужбіна, Є. І. Пашенко, О. В. Шилова, С. В. Харченко). Серед особливостей соціалізації особистості відносини з працівниками виховних та освітніх закладів як чинник розвитку соціального інтелекту були предметом дослідження О. В. Шилової, М. В. Оданович та інших. Окремі групи становлять дослідження, присвячені впливу на формування соціального інтелекту особистості соціо- та етнокультурних умов (Л. Л. Добротворська, С. А. Мінюрова, А. І. Комарова, Н. М. Рубцова, О. А. Федорова), та вивчення соціального інтелекту правопорушників (Н. В. Грєса, А. А. Шиліна, М. Г. Чухрова, Е. В. Черепкова).

Розвинутий соціальний інтелект є важливим для успішної соціальної та професійної адаптації суб'єкта. Особливості та рівень соціального інтелекту детермінують соціальні умови, в яких існує особистість. Актуальним є аналіз різноманітних соціальних детермінант розвитку соціального інтелекту.

Метою статті є узагальнення сучасних уявлень щодо соціальних чинників, які впливають на формування соціального інтелекту особистості.

Виклад основного матеріалу. Сприятливими для розвитку соціального інтелекту особливостями сімейного середовища слід назвати позитивний сімейний мікроклімат, активне використання розмов, задоволення комунікативних потреб дитини, інтенсивну взаємодію у формі неситуативного особистісного спілкування з пріоритетною позитивно особистісно-орієнтованою позицією в спілкуванні дорослого; також позитивну роль відіграє такий стиль сімейного виховання, як «кооперація», відсутність із боку батьків спроб не виправдано форсувати психічний розвиток дитини.

Наші власні дані показали, що важливими для розвитку соціального інтелекту в дівчат є автономія у вихованні з боку матері та батька, при цьому вплив виховної практики батька на розвиток здібностей соціального інтелекту в дівчат є більш визначеним, ніж вплив матері [2]. О. І. Власова доводить, що соціальна ізоляція дитини й авторитарність позиції батьків, їхнє прагнення повністю контролювати активність дітей, нетерпимість та емоційна реактивність не сприяють розвитку диференціації емоцій та активному формуванню емоційних еталонів у дитини дошкільного віку [3].

За даними О. І. Власової, дорослі, які були в сім'ї старшими дітьми, продемонстрували значно вищі соціально-когнітивні властивості, а молодші сиблінги краще усвідомлювали зміст вербальної експресії, диференціювали власні емоції [3].

Вплив чинника сім'ї на розвиток соціального інтелекту в ранньому юнацькому віці було вивчено Л. Д. Деміною та Н. А. Лужбіною. Автори з'ясували, що соціальний інтелект є вищим у старшокласників із повних, багатодітних сімей із середнім матеріальним забезпеченням. Соціальний інтелект є вищим у старшокласників, чий батько має різне соціальне становище (один батько – робітник, а інший із службовців або інтелігенції тощо) [4].

Деякі вчені (О. В. Макаров, Т. С. Цибуленкова, О. В. Шилова) стверджують, що сприятливим періодом формування соціального інтелекту є дошкільний вік, чому сприяє низка соціальних умов цього вікового періоду: входження дитини до дошкільної групи, яке розширює досвід соціальних відносин, активний розвиток колективних ігор, використання технологій психолого-педагогічного супроводження в дошкільному навчальному закладі тощо. Слід зазначити, що останнім часом до 40 % дошкільнят у вільний час не граються, а займають себе предметними діями, малюванням, гаджетами [5; 6], що не може не справляти негативний вплив на розвиток здібностей соціального інтелекту.

Для розвитку соціального інтелекту дошкільнят І. Ю. Ісаєва пропонує створювати предметно-просторове розвиваюче середовище. Система методів, які доцільно використовувати, передбачає: усвідомлення соціальних взаємодій, програвання різних соціальних ролей, моделювання, вирішення проблемних соціальних ситуацій, рефлексію та самоаналіз власних соціально-інтелектуальних проявів. Найбільш вдалимими формами, на думку автора, є спеціально організовані види діяльності, сюжетно-ролеві, дидактичні й творчі ігри, художньо-мистецька діяльність [7].

Вчені О. В. Макаров і Т. С. Цибуленкова розробили й успішно апробували програму розвитку соціального інтелекту дошкільнят. Програма містила такі форми і методи роботи: психогімнастику, арт-терапію, творчі, сюжетно-ролеві ігри, ігри-драматизації, рухливі та комунікативні ігри, вправи, які сприяють розвитку комунікативних навичок, зняттю страхів і підвищенню упевненості в собі, зниженню агресії та послабленню негативних емоцій. Ученими також була запропонована низка заходів щодо створення сприятливих дитячобатьківських стосунків у сім'ї дитини, яка охоплювала педагогічну просвіту батьків (батьківські збори, консультації, семінари-практикуми «Роль батька у вихованні дітей», «Батьківські директиви, оцінки і установки», «Значення сім'ї у збереженні психологічного благополуччя дітей», «Спілкування без проблем») та партнерство педагогів і батьків у діяльності освітньої організації (свята, заходи тощо) [5].

У свою чергу О. В. Шилова пропонує як метод розвитку здібностей соціального інтелекту для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку метод фасілітованої дискусії. Особливістю такої дискусії полягає в наданні можливості кожному її учасникові винести свою думку на обговорення, бути вислуханим і сприйнятим оточуючими. Такий вид взаємодії характеризується стосунками рівноправних суб'єктів, коли діти

стають активними учасниками процесу спілкування [6].

Учені С. А. Мінюрова та Л. Л. Добротворська дослідили вплив на формування соціального інтелекту підлітків соціорегіональних умов. Вони виявили, що підлітки з обласного центру мають більш високий рівень розвитку соціального інтелекту, ніж однолітки зі столиці та сільської місцевості. Підлітки зі столиці продемонстрували нижчий рівень розвитку соціального інтелекту та його складових, ніж у підлітків з обласного центру, але вищий, ніж у підлітків із села [8]. Слід зазначити, що серед студентів-першокурсників, які навчаються на факультетах психології та радіотехніки столичного та регіонального ВНЗ, значущі відмінності щодо рівня соціального інтелекту були відсутні [9].

Професійна підготовка у ВНЗ спеціалістів низки спеціальностей (журналістів, менеджерів, психологів, соціальних працівників, учителів тощо), на думку вчених, повинна передбачати заходи розвитку саме соціального інтелекту (І. Ф. Баширов, А. В. Берклунд, Г. П. Геранюшкіна, Н. В. Дегтярева, О. Є. Козлова, М. О. Лукічева, Л. О. Ляховець, Г. В. Ожубко, С. В. Руденко). Дослідники пропонують загальні (наприклад, «Психологія і педагогіка», «Психологія управління») та спеціальні навчальні дисципліни («Проблеми міжособистісного спілкування», «Соціальний інтелект фахівця соціальної роботи та шляхи його розвитку»), спрямовані на вдосконалення соціального інтелекту студентів (Г. П. Геранюшкіна, Г. В. Ожубко, М. Л. Тарасенко, Т. Ю. Коровіна, О. Ю. Павлова). А ось Н. В. Дегтярева розробила методику педагогічного супроводу розвитку соціального інтелекту бакалаврів психолого-педагогічного напрямку із внесенням змін у зміст низки навчальних дисциплін («Соціально активне навчання», «Психологія поведінки», «Психодіагностика»), а також у процес педагогічної практики. Методами навчання автором були обрані особистісно-орієнтовані підходи, проблемні ситуації, моделювання, соціальні ролі та методики аналізу рефлексії психолого-педагогічних ситуацій. Педагогічна практика, на думку вченого, дозволила конструювати і програвати в реальному навчальному процесі професійні педагогічні ситуації, в яких реалізуються вусі функції соціального інтелекту педагога.

Загалом серед засобів активного навчання, які сприяють розвитку соціального інтелекту, пропонуються психогімнастичні вправи (І. В. Харитонов), учбово-пізнавальні завдання (М. В. Оданович), рольові та ділові ігри (І. Ю. Ісаєва, О. Є. Козлова), соціально-психологічний тре-

нінг (М. Л. Тарасенко, Г. П. Геранюшкіна), кінотренінг (І. Н. Верхотурова), сформована читацька діяльність (Н. Ю. Кіселева), тренінги та семінари аксеологічного змісту (Н. О. Михальчук, Е. З. Івашкевич), виконання студентами (особливо майбутніми психологами) курсових та дипломних робіт (О. В. Лунева) тощо.

У значній кількості робіт предметом дослідження виступає соціальний інтелект як суттєва складова професійно важливих властивостей майбутніх спеціалістів, проте лише в окремих роботах аналізується зв'язок соціального інтелекту суб'єкта з виконанням ним професійних обов'язків. Так, дослідження М. С. Кайдин [10] показали, що чим вище рівень соціального інтелекту у викладача середніх соціальних навчальних закладів, тим менше він страждає від емоційного вигорання. Як виявила О. В. Белоконь, високий рівень соціального інтелекту пов'язаний з ефективністю лідерства в малих групах і в трудових колективах, а також з орієнтацією на офіційну субординацію в колективі [11].

Несприятливі соціальні умови, які призводять до криміналізації особистості, ускладнюють та викривляють формування здібностей соціального інтелекту. Проаналізувавши особливості соціального інтелекту підлітків з девіантною поведінкою, які виховуються в спеціальній школі закритого типу, О. М. Єгорова виявила, що понад 70 % із них мають низький рівень. Як виявили Н. В. Грєса та А. А. Шиліна, засуджені злочинці мають середній рівень розпізнавання невербальних проявів інших людей, низький рівень розпізнавання складних міжособистісних відносин, а загальний рівень понад 85 % засуджених надто низький. Науковці М. Г. Чухрова та Е. В. Черепкова вивчали соціальний інтелект у засуджених за економічні злочини та виявили, що у них соціальний інтелект є вищим, ніж середньо нормативний, та достовірно вищим, ніж у засуджених за інші види злочинів.

Дослідження впливу етнокультурного чинника на особливості соціального інтелекту показало, що серед представників таких етнічних груп, як російська, українська, казахська, татарська та калмицька, відмінностей немає. Порівнюючи особливості соціального інтелекту китайських і російських студентів, А. І. Комарова з'ясувала, що у росіян загальний рівень соціального рівня вищий, ніж у китайських студентів, вони краще орієнтуються в невербальному спілкуванні й краще передбачають поведінку людини.

Слід зазначити, що вчені діагностують певну негативну тенденцію щодо зниження рівня

соціального інтелекту та його окремих здібностей у межах норми в останні роки [12; 13]. На нашу думку, до основних соціальних чинників, які перешкоджають формуванню або заважають оптимальному функціонуванню соціального інтелекту, належать такі.

1. Соціальна деривація, обмеження емоційно-особистісної інтенсивності або розмаїття комунікативних ситуацій у дитинстві знижують можливості формування загальних інтелектуальних здібностей дитини, і зокрема соціального інтелекту. Відсутність достатнього комунікативного досвіду призводить до того, що дитина погано розуміє мотиви й наслідки поведінки, невербальну та мовну експресію тощо. У зрілому та похилому віці функції соціального інтелекту, якими суб'єкт активно не користується, внаслідок обмеження безпосередньої соціальної взаємодії втрачають свою актуальність, а їх ефективність знижується, що є наслідком загальнопсихологічної закономірності функціонування пізнавальних процесів в онтогенезі.

2. Несприятливі особливості виховної практики батьків. На розвиток соціального інтелекту у старших школярів і студентів негативно впливають такі стилі сімейного виховання, як «прийняття – відкидання», «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха». Наші власні дослідження показали, що ворожість, директивність і непослідовність у вихованні з боку батьків неоднозначно впливають на формування окремих здібностей, які становлять соціальний інтелект, але загалом цей вплив є здебільшого негативним [2].

3. Професійна деформація правоохоронців, учителів, керівників, менеджерів із продажів тощо. Найбільш негативним впливом професійної деформації на сферу соціального інтелекту є перенесення суб'єктом когнітивних особливостей службового спілкування на позаслужбові ситуації, зменшення раціонального в інтерпретуванні та передбаченні поведінки оточення та збільшення суб'єктивного компоненту.

4. Різноманітні соціальні установки, які формуються під впливом соціального середовища: етнічні, політичні, релігійні тощо. Сфо-

рмована жорстка упередженість має значний вплив на ефективність функціонування соціального інтелекту особистості. Вплив феномена «ми – вони» з цього приводу є вирішальним.

5. Вплив засобів масової інформації певною мірою заважає формуванню або викривляє функціонування аналітичної складової соціального інтелекту, розуміння причин і наслідків поведінки інших осіб, вербальної та невербальної складової спілкування. Причина цього процесу полягає в тому, що людина тривалий час проводить перед екраном телевізора, переглядаючи розважальні передачі та телесеріали, отримуючи інформацію в запропонованому ЗМІ вигляді, активно не використовує розумові процеси аналізу, узагальнення, абстрагування тощо, що знижує не лише кількість та якість спілкування (обмін готовою інформацією, наприклад, про реальні або уявні події), але й активність застосування здібностей соціального інтелекту. Крім того, численні серіали надають викривлену інформацію щодо відносин між людьми, формуючи у глядачів (перш за все, глядачок) враження про те, що одиничні або нетипові випадки в міжособистісних стосунках є типовими, наприклад, що всі матері чоловіків намагаються звести рахунки з невістками, всі чоловіки зраджують дружинам тощо.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Рівень соціального інтелекту пов'язаний із певними соціокультурними чинниками життя особистості: місцем проживання, особливостями виховання, змістом навчання, а також із досвідом різнопланової діяльності як головною умовою його розвитку. Для повноцінного розвитку соціального інтелекту особистості потрібні певним чином організоване набуття людиною соціального досвіду та практика соціальних взаємодій. Недостатньо вивченим є вплив умов професійної діяльності на характер змін соціального інтелекту суб'єкта. Не вивченими залишаються роль мистецтва в розвитку соціального інтелекту, причому особливо важливим, на нашу думку, є театральне мистецтво: і роль глядача, і роль режисера сприяють розвитку здібностей соціального інтелекту.

Список використаних джерел

1. Батурич Н. А. Социальный и эмоциональный интеллект: мифы и реальность [Електронний ресурс] / Н. А. Батурич, Л. Г. Матвеева // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Психология. – 2009. – № 42 (175). – С. 4–10. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-i-emotsionalnyy-intellekt-mify-i-realnost>.
2. Харченко С. В. Особливості взаємозв'язку особливостей соціального інтелекту та сприйняття ставлення батьків у дівчат / С. В. Харченко // Матеріали II науково-практичної конференції «Бочаровські читання» (28 берез. 2014 р.). – Харків : ХНУВС, 2014. – С. 308–311.
3. Власова О. І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Власова Олена Іванівна. – Київ, 2006. – 43 с.

4. Демина Л. Д. Факторы становления и развития социального интеллекта личности [Электронный ресурс] / Л. Д. Демина, Н. А. Лужбина // Известия Алтайского государственного университета. – 2005. – № 2 – С. 104–107. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/factory-stanovleniya-i-razvitiya-sotsialnogo-intellekta-lichnosti>.
5. Макаров А. В. Условия развития социального интеллекта дошкольников [Электронный ресурс] / А. В. Макаров, Т. С. Цыбуленкова // Science Time. – 2015. – № 7 (19). – С. 177–184. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/usloviya-razvitiya-sotsialnogo-intellekta-doshkolnikov>.
6. Шилова О. В. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Шилова Ольга Владимировна. – Н. Новгород, 2009. – 24 с.
7. Исаева И. Ю. Педагогическое сопровождение развития социального интеллекта ребёнка в период дошкольного детства : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 13.00.01 / Исаева Ирина Юрьевна. – Ростов н/Д, 2011. – 27 с.
8. Минюрова С. А. Психологические особенности социального интеллекта у подростков из регионов с разными социокультурными условиями [Электронный ресурс] / С. А. Минюрова, Л. Л. Добротворская // Педагогическое образование в России. – 2013. – № 4. – С. 72–77. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-sotsialnogo-intellekta-u-podrostkov-iz-regionov-s-raznymi-sotsiokulturnymi-usloviyami>.
9. Суднева О. Ю. Сравнительное исследование социального интеллекта и личностных особенностей студентов столичного и регионального вузов [Электронный ресурс] / О. Ю. Суднева // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 387. – С. 208–216. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnoe-issledovanie-sotsialnogo-intellekta-i-lichnostnyh-osobennostey-studentov-stolichnogo-i-regionalnogo-vuzov>.
10. Кайдин М. С. Социальный интеллект и эмоциональное выгорание преподавателей средних специальных учебных заведений [Электронный ресурс] / М. С. Кайдин // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. – 2012. – № 2. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-intellekt-i-emotsionalnoe-vygoranie-prepodavateley-srednih-spetsialnyh-uchebnyh-zavedeniy>.
11. Белоконь О. В. Взаимосвязь эмоционального и социального интеллекта с лидерством : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Белоконь Ольга Владимировна. – М., 2008. – 19 с.
12. Вышквыркина М. А. Динамика социального интеллекта в юношеском возрасте / М. А. Вышквыркина // Психология человека в современном мире. Т. 3. Психология развития и акмеология. Экзистенциальные проблемы в трудах С. Л. Рубинштейна и в современной психологии. Рубинштейновские традиции исследования и экспериментатики : материалы Всерос. юбилей. науч. конф., посвящ. 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15–16 окт. 2009 г. / отв. ред.: А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко, В. В. Знаков, И. О. Александров. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 46–51.
13. Харченко С. В. Особливості соціального інтелекту курсантів – майбутніх психологів у різні роки навчання / С. В. Харченко // Бочаровські читання : матеріали наук.-практ. конф. [з міжнар. участю], присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 18 берез. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2016. – С. 159–161.

Надійшла до редколегії 04.05.2016

ХАРЧЕНКО С. В. РОЛЬ УСЛОВИЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

С целью обобщения представлений о социальных факторах, влияющих на формирование социального интеллекта личности как основы социального познания личности, рассмотрены особенности семейных отношений, которые содействуют развитию социального интеллекта; обобщены методы, используемые в образовательных заведениях относительно развития социального интеллекта в разные периоды онтогенеза, в том числе и на этапе профессиональной подготовки. Определены факторы, которые препятствуют формированию или мешают оптимальному функционированию социального интеллекта личности.

Ключевые слова: *социальный интеллект, общение, социализация, методы развития.*

KHARCHENKO S. V. THE ROLE OF SOCIALIZATION IN TERMS OF THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY'S SOCIAL INTELLIGENCE

In order to generalize ideas about social factors that influence the development of personality's social intelligence as the basis of social cognition, the author has studied the research of characteristics of family relationships and methods of educational environment that contribute to the development of social intelligence in different periods of ontogeny. It has been demonstrated that certain stages of socialization are the most important components for the formation of personality's social intelligence.

The author has generalized the means of active learning (psychological and gymnastics exercises, training and cognitive tasks, role-playing and simulation games, social and psychological training, movie training, formed reading activities, etc.), offered by scholars for the development of social

intelligence. The author has considered measures of professional training at Universities to create conditions for improving the abilities of social intelligence within specialists in a number of specialties. The results of studies focused on the effects of socio- and ethno-cultural conditions on the formation of personality's social intelligence and on studying social intelligence within offenders have been outlined. Particular attention is paid to factors that prevent the formation or interfere to the proper functioning of personality's social intelligence such as: social derivation, communication in the «distorted» environment, the impact of mass media and means of communication.

It has been proved that the level of social intelligence is associated with certain socio-cultural life factors of the subject: residence, features of education and social status of parents, learning content and experiences of diverse activities as the main condition for its development. It has been demonstrated that for the full development of personality's social intelligence it is needed to organize in a certain manner acquisition of social experience and practice of social interactions by a person. It has been noted that the impact of conditions of professional activity on the nature of changes of social intelligence of a subject has not been enough studied. The attention is paid that the role of art in the development of social intelligence is not studied.

Keywords: social intellect, communication, socialization, methods of development.

УДК 159.9

О. М. ЦІЛЬМАК,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії

Одеського державного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ОСОБИСТОСТІ, ЯКА ПЕРЕЖИВАЄ КРИЗУ «ХВОРОБА ДОСЯГНЕННЯ»

Серед підвидів кризи мети виокремлено такі: криза самореалізації, криза втрати, криза спустошеності та криза «хвороба досягнення» (або «синдром Мартіна Ідена»). Класифіковано такі варіанти переживання особистістю кризи: криза як роздум «Коли буде легше жити?»; криза, яка особистістю не помічається, витискається зі свідомості; криза як можливість щось змінити; криза як особистісний крах. Залежно від типу переживання описано основні заходи психологічної допомоги особистості, яка переживає кризу «хвороба досягнення».

Ключові слова: криза, особистість, криза мети, «хвороба досягнення», психологічна допомога, типи переживання, психологічні ознаки кризи.

Tsilmak, O.M. (2016), "Psychological assistance for personality that passes through «the disease of achievement»" ["Psychologichna dopomoha osobystosti, yaka perezhyvaie kryzu «khvoroba dosiahnennia»"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 151–156.

Постановка проблеми. Життєдіяльність людини супроводжується певними кризами (з гр. *crisis* – рішення, поворотний пункт) особистісного (вікові, сімейні, міжособистісні, професійні, критично-сміслові тощо), соціального (політичні, економічні, технологічні, соціально-психологічні, організаційні тощо), природного (через вплив стихійних лих на життєдіяльність людини) спрямування. У Китаї *криза* позначається подвійним ієрогліфом, який означає два поняття – «небезпека» та «можливість».

Стан дослідження. У галузях психології, соціології, політології є доволі багато наукових праць, присвячених проблемі кризи, наприклад, результати досліджень Л. І. Анциферової, Л. С. Виготського, Ф. Є. Василюка, Е. О. Донченка, Т. М. Титаренка та ін.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, кризи виникають через загострення протиріч між певними тенденціями, можливостями та наслідками. Причинами їх виникнення є суб'єктивні (внутрішні) та об'єктивні (зовнішні) фактори. Психологічною особливістю кризи є ланцюгова реакція, яка поширюється на всі сфери життєдіяльності людини. Криза за своєю силою впливу на психіку особи може мати поверхневий, поглиблений і глибинний характер.

Слід зазначити, що переживання особи залежать від виду кризи та ступеня її впливу на психіку, а тому мають різноманітний характер. Результати власної психокорекційної діяльності дозволили класифікувати варіанти переживання особою криз.

1. *Криза як роздум «Коли буде легше жити?».* Особа весь час жаліється та хандрить з

приводу та без. Вона нічого не хоче змінювати у власному житті, живе минулим, не хоче виходити із зони власного комфорту, чинить опір змінам або здається, весь час жалюючи себе та звинувачуючи інших.

2. *Криза, яка особою не помічається, витискається зі свідомості.* Така особа знаходиться над кризою, а не в ній. Проблеми залишаються невирішеними та, як наслідок, накопичуються, викликаючи дуже багато негативних емоцій, які, у свою чергу, впливають на загальне самопочуття особи та її здоров'я.

3. *Криза як можливість щось змінити.* Особа використовує кризу для певних змін, тобто ставиться до неї як до можливості щось змінити, чомусь навчитися, щось засвоїти. Такий варіант поведінки дозволяє особі просуватися вперед, ставити перед собою нові цілі, не зважаючи на перешкоди й труднощі.

4. *Криза як особистісний крах.* Особа сприймає кризу як небезпеку, як фактор життєдіяльного краху, повністю занурюється в неї та болісно переживає (поверхнево, поглиблено або дуже глибоко).

Слід зазначити, що існує дуже багато видів і підвидів криз, серед яких хотілося б виокремити кризу мети. Результати власної багаторічної психокорекційної роботи дозволили виокремити підвиди кризи мети:

1. *Криза самореалізації.* Може виникати в осіб, які не розуміють особистісного сенсу власної життєдіяльності. У них немає чітко визначеної мети, вони не знають чого хочуть, чого прагнуть та навіщо це їм треба. Часто таку кризу переживають підлітки під час особистісного та професійного самовизначення. Основною її причиною є невміння особи знайти себе в юному віці, занадто сильний тиск соціуму, в розумінні якого вона повинна негайно самореалізуватися. Для забезпечення адекватної самореалізації таку особу необхідно навчити знаходити «свої» цілі та слідувати їм, тобто по суті жити за своїм власним життєвим сценарієм, а не за тим, який їй нав'язує соціальне оточення.

2. *Криза втрати.* Може виникати в осіб, які втратили сенс і необхідність реалізовувати життєдіяльну мету. Як правило, це особи, які втратили те, заради чого вони досягали певну мету-сенс. Наприклад, особа втратила об'єкт (об'єкти), заради якого (яких) жила, працювала або само реалізовувалася, через що вона втрачає сенс життєдіяльності. Слід зазначити, що для того, щоб такій особі було легше вийти з цього підвиду кризи, необхідно переорієнтувати її з втрачених об'єктів на об'єкти, які для неї є або залишаються вагомими.

3. *Криза спустошеності.* Може виникати за відсутності досягнень на шляху до мети-сенсу. Виявляється в переживаннях різного характеру, які викликають душевну втому, спустошеність. Для того, щоб допомогти особі вийти з цієї кризи, необхідно переорієнтувати її, тобто знайти їй іншу мету-сенс або інші шляхи її досягнення.

4. *Криза розчарування у досягнутому.* Може виникати в осіб, які досягнули мети-сенсу, однак виявилось, що вона їм не потрібна. Тобто може виникати в осіб, для яких мета-сенс: а) була нав'язана кимось; б) була «спортивним інтересом»; в) досягалася заради суперництва; г) була втечею від вирішення проблем; г) була перебільшеною, переоціненою, зведеною на п'єдестал, однак виявилася «мільною бульбашкою». У такої особи діагностуються розчарування, самодокори, знецінення того, що зроблено, спустошеність, злість на себе та інших, нерозуміння навіщо це було потрібно. Людина може різко кинути те, заради чого жила та чого так прагнула досягти.

5. *«Хвороба досягнення» (або «синдромом Мартіна Ідена»).* Може виникати в успішних осіб, які багато свого часу віддали досягненню певної мети-сенсу, а досягнувши, через деякий час запитали себе: «А що далі?». Як результат, особа розгублюється та не знає, що їй робити далі, куди рухатися та навіщо. Основною причиною такої кризи є той факт, що для особи сенсом життя була саме мета, яка вже досягнута. Вона не змогла завчасно змінити власну орієнтацію та розставити інші життєдіяльнісні акценти, тому що не винайшла та не поставила перед собою наступну мету-сенс.

Отже, криза мети може виникати в осіб, в яких: а) немає зовсім ніякої мети-сенсу; б) була мета, однак вона втратила свій сенс; в) немає досягнень на шляху до мети-сенсу; г) мета-сенс виявилася непотрібною; г) мета-сенс досягнута, а що далі робити – невідомо.

Розглянемо психологічні особливості кризи «хвороба досягнення» як одного з підвидів кризи мети. Отже, криза «хвороба досягнення» являє собою дуже складний психічний стан успішної людини, яка досягнула певної життєдіяльної мети-сенсу. Вона виникає в осіб, у яких відсутні реальні плани на майбутнє, немає перспектив особистісного та професійного зростання, діагностується «мета-сенсове вигорання».

Слід наголосити, що криза «хвороба досягнення», як і кожна криза особистості, має певні стадії свого розвитку: передкризову, власне кризову та посткризову.

Перша стадія – *передкризова*. На цій стадії в житті особи відбуваються незначні події, які поступово підштовхують її у кризу «хвороба досягнення». Особа продовжує працювати, жити звичним життям, однак знаходиться начебто у глухому куті: те, до чого прагнула, досягнуто; те, що раніше цікавило, більше не цікавить; те, що хотілося раніше робити, більше не хочеться робити (нудно, не цікаво); те, що турбувало, більше не турбує, лише дратує. В особі немає більше прагнень, вона не знає, що далі робити. У неї діагностується «мета-сенсове вигорання», виникають такі *психічні ознаки*: розгубленість, пошук себе, напруженість, втрата інтересів, відчуття «особистісної зупинки».

Через деякий час у житті особи виникає певна подія-ініціатор, яка детермінує настання власне кризового стану, тобто перехід особи з передкризової стадії у *власне кризову*. Слід зазначити, що особа може по-різному пережити кризу «Хвороби досягнення», залежить це від ступеня впливу на її психіку різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів, від типу її нервової системи. Якщо особа:

1) відчуває неспокій, тривогу, апатію, напруженість, розгубленість, незадоволення собою, своїми планами, діями, взаєминами з оточуючими, байдужість до всього, що колись хвилювало, виявляє нестриманість, роздратування, у неї втрачаються інтереси, знижується працездатність, – усі ці ознаки визначають поверхневий тип переживання особою кризи;

2) відчуває дратівливість, гнів, агресію, каюття, безсилля перед тим, що відбувається, психофізичну втому, розгубленість (вона не знає, як їй жити далі), виявляє відчуженість, песимістичне сприйняття світу, в неї ускладнюються контакти, – всі ці ознаки вказують на поглиблений тип характеру переживання особою кризи;

3) відчуває безнадійність, неповноцінність, нікчемність, непотрібність, як наслідок – розчарування в собі, в інших, соціальну ізоляцію (ізолюється від рідних і знайомих), втрату сенсу існування, – всі ці ознаки визначають глибокий тип переживання особою кризи.

Отже, криза «хвороба досягнення» як хворобливий психічний стан має певні симптоми, серед яких провідними є: 1) тривога (А що далі? Навіщо далі жити? Що далі робити? Куди рухатись?); 2) апатія (Я спустошений. Нічого не хочу робити, бо у цьому не має сенсу); 3) почуття провини.

Слід зазначити, що тривога виникає тоді, коли особі потрібно зробити вибір, що робити далі. Якщо вона його не робить – виникає апа-

тія як небажання робити свій вибір. Потім виникає почуття провини за власну тривогу, апатію, тоді особа починає шукати винного. Тут можливі два варіанти життєвого сценарію: перший – для того, щоб перекласти відповідальність, особа починає шукати винного (-их). Об'єктами звинувачення виступають життєві обставини або інша (-і) особа (-и). Знайшовши об'єкт звинувачення, виявляє агресію, лють, ненависть тощо. Другий варіант – особа починає звинувачувати себе, заганяючи у депресивний стан. Слід зазначити, що почуття провини, з одного боку, викликає депресивний стан, з іншого, – надає особі можливість усвідомити, що вона сама винна у власних негараздах, що потрібно щось робити для того, щоб щось змінити, щоб знайти сенс життя.

Криза «хвороба досягнення» захоплює особу повністю, начебто накриває її, тому для того, щоб допомогти їй пережити кризу найбільш безболісно, з найменшими втратами, дуже необхідно своєчасна допомога компетентного фахівця (психолога, психіатра або психотерапевта).

Розглянемо особливості психологічної допомоги особам, які по-різному переживають кризу «хвороба досягнення». Отже, *за варіанта переживання особою кризи як роздуму «Коли буде легше жити?» необхідно* вжити певних дій.

1. Пояснити особі, що для подолання кризи необхідно, по-перше, вийти із зони власного комфорту, а по-друге, не опиратися життєдіяльним змінам, прийняти їх як належне. Особі слід навіяти, що неможливо рухатися вперед із повернутою назад головою; якщо не відбудеться рішучого руху вперед – наступить хворобливий стан. Криза – це завжди урок, який треба для себе зрозуміти. Вона розкриває можливості для кращого життя на новому рівні життєдіяльності.

На цьому етапі можна запропонувати особі шість кроків подолання кризи «хвороба досягнення».

Перший крок – прийняти як належне власну проблему кризи «хвороба досягнення», тобто що вона є.

Другий крок – припинити шукати винних. Немає інших винних, винна лише сама особа.

Третій крок – припинити ставити собі запитання «За що?». Замість цього поставити запитання «Для чого це у моєму житті?».

Четвертий крок – поставити собі запитання: «Як треба вирішити наявну проблему, як це мінімізувати?».

П'ятий крок – поставити собі такі запитання: «Якщо це досвід, то чому я повинен навчитися?», «Який урок я повинен засвоїти?».

Шостий крок – поставити собі запитання: «Що позитивного ніколи не могло б статися, якщо не було б цього поганого, тобто цієї кризи?».

2. Мотивувати особу на знаходження нової мети-сенсу.

3. Допомогти розкрити негативні та позитивні сторони нової мети-сенсу, за необхідності допомогти скоригувати її.

4. Допомогти знайти шляхи для досягнення нової мети-сенсу, розробити план досягнення мети.

5. Супроводжувати особу під час адаптації до нової мети-сенсу, на шляху її досягнення.

За варіанта, коли **криза особою не помічається, витискається зі свідомості, необхідно:**

1) допомогти особі «розплющити очі» на наявність кризи «хвороба досягнення». Пояснити, що наслідком витиснення завжди буде хвороба;

2) підтримати особу під час її емоційного реагування на наслідки кризи;

3) допомогти особі знайти нову мету-сенс;

4) допомогти проаналізувати мету-сенс визначити її слабкі та сильні сторони, негативні та позитивні наслідки. За необхідності допомогти її скоригувати;

5) допомогти намітити шляхи досягнення нової мети-сенсу, розробити план досягнення мети;

6) супроводжувати особу під час адаптації до нової мети-сенсу, на шляху її досягнення.

За варіанта, коли **кризу «хвороба досягнення» особа переживає як особистісний крах**, необхідно дотримуватися певних етапів психологічної допомоги.

Перший етап – вислухати особу, ознайомити її з проблемою кризи «хвороба досягнення», пояснити причини такого стану. На цьому етапі головним досягненням особи повинно стати усвідомлення наявності проблеми у вигляді кризи «хвороба досягнення».

Другий етап – спонукати особу до необхідності змін у власному житті. Слід пояснити, що ціль завжди має початок і кінець, якщо людина не має мети, у неї відбувається застій енергії, та вона поступово деградує. Мета породжує бажання, бажання спонукають і детермінують мотивовану поведінку. Особі слід навіяти, що не можна зупинитись (якщо потяг на високій швидкості різко загальмує, буде катастрофа або неминуча смерть); треба зробити щось для того, щоб змінити щось; не можна бігти від кризи, її проблемні питання можна тільки вирішувати; з кризою можна впоратися. На цьому етапі головним досягненням особи повинна стати сформована готовність до дії,

готовність рухатися до мети, незважаючи ні на що, навіть якщо поки що невідомий маршрут прямування.

Третій етап – допомогти особі під час її самовизначення щодо нової мети-сенсу. При цьому особа повинна сама для себе вирішити, як робити й що робити. Вона повинна мотивувати себе, зрозуміти чого дійсно хоче та чого дійсно прагне, при цьому обов'язково повинна прислуховуватися до себе та до інших. Отже, на цьому етапі особа повинна знайти своє власне призначення та усвідомити свою місію в соціумі (персоналізувати її). Для цього особі необхідно запропонувати відповіді для себе на такі запитання: 1. Навіщо це мені треба? 2. Що я повинен реалізувати? 3. Як я повинен реалізувати, яким чином я повинен це зробити? 4. Де я повинен реалізуватися? 5. Коли я повинен реалізуватися? 6. Які засоби мені необхідні для реалізації?

Можна також запропонувати використати метод «ключових запитань». Основою для створення цього методу стало вчення давньоримського теоретика ораторського мистецтва Марка Фабія Квінтіліана (лат. Marcus Fabius Quintilianus), який рекомендував своїм учням ставити перед собою сім ключових запитань [1]: хто? (суб'єкт), що? (об'єкт), навіщо? (мета), де? (місце), чим? (засоби), як? (метод, спосіб), коли? (час). Він підкреслював, що якщо ці питання в певній послідовності поєднати між собою (наприклад, 1 з 2, 1 з 3..., 1 з 4..., ...1 з 7; потім 2 з 3, 2 з 4..., ...2–7 і тому подібне), то вони породжують масу нових, часом зовсім несподіваних запитань і надають можливість відшукати істину.

Слід особу застерегти, що чим довше вона вагається із прийняттям рішення щодо знаходження нової мети-сенсу, тим буде складніше його прийняти. Необхідно наголосити на важливості не затягувати з переглядом ідей, цілей і планів.

Слід зазначити, що ефективним цей етап буде, якщо буде відбуватися терапія «сенсом», тому що, по-перше, виживає у складних умовах той, хто має в житті сенс життєвого шляху, по-друге, людина може побороти будь-які труднощі, якщо має сенс.

Необхідно підкреслити, що сенс повинен бути істинним, повинен бути шляхом, а не укриттям (втечею від проблем). Особа повинна усвідомити, дізнатися явлене, те, що відбувається, що слід зробити. На цьому етапі головними досягненнями особи повинні стати: а) перетворення кризи «хвороба досягнення» з кризи краху у кризу можливості; б) сформована мета-сенс; в) сформована мотивація;

г) усвідомлення позитивних, негативних сторін мети, її наслідків; г) усвідомлення, що від кризи не можна бігти, її треба вирішувати; д) розуміння, що саме потрібно робити для досягнення нової мети та як саме потрібно діяти; е) розроблений план дій щодо досягнення нової мети; є) рішуче налаштування (готовність) досягати нової мети-сенсу.

Четвертий етап – супроводження особи під час адаптації до нової мети або нових умов життєдіяльності. На цьому етапі головними досягненнями особи повинні стати: а) здатність та бажання особи жити в нових умовах; б) відчуття задоволення від процесу досягнення мети, а не тільки від його результату; в) бажання жити за власними альтернативам та «ніколи не здаватися!»; г) уміння брати відповідальність за те, що робиш, та уміння реалізовувати в діяльності власне розуміння.

Необхідно наголосити, що якщо особі своєчасно не допомогти, то вона може обрати такі варіанти життєвого шляху:

- здасться, розпочне зловживати алкоголем, наркотичними або психотропними речовинами;
- буде жити «за накатом», без мети, за принципом «що буде, те й буде, або як Бог дасть»;
- винайде «образ ворога» та спрямує свою енергію на боротьбу з вигаданим «ворогом»;

– буде відчувати спустошення, відсутність сенсу життя та, як наслідок, може скоїти самогубство;

– кардинально змінить власне життя внаслідок нової мети-сенсу.

Таким чином, кризу «хвороба досягнення» кожна особа переживає по-різному, тому для її подолання потрібно повернути особі віру в життєдіяльнісний сенс.

Коли стадія переживання кризи «хвороба досягнення» закінчується, наступає **стадія посткризового стану**. А. Ленгле [2], Р. Мей [3], І. Ялом [4] посткризовий стан називали «побудова укоріненості». Посткризовий період визначається особистісним ростом, розкриттям авторського початку, виходом на новий рівень активності, прийняттям відповідальності, набуттям довіри до світу. Ця стадія не носить патогенного, деструктивного або дезадаптивного характеру.

Підводячи **підсумок**, зазначимо, що проблематику переживання особою кризи «хвороба досягнення» в науковій літературі описано не було, як і не було проведено відповідних наукових досліджень з цього питання. Тому перспективним напрямом наукової діяльності психологів, психотерапевтів є вивчення психологічного механізму виникнення, переживання та подолання кризи «хвороба досягнення».

Список використаних джерел

1. Квинтилиан М. Ф. Двенадцать книг риторических наставлений. Ч. 1 / М. Ф. Квинтилиан ; пер. с лат. [неполный] А. Никольского. – СПб. : Тип. Императ. Акад., 1834. – 486 с.
2. Лэнгле А. Экзистенциальный анализ – найти согласие с жизнью / А. Лэнгле // Московский психотерапевтический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–22.
3. Мэй Р. Мужество творить. Очерк психологии творчества [пер. с англ.] / Р. Мэй. – М. : Ин-т общегу-манит. исслед., 2001. – 128 с.
4. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 1999. – 685 с.

Надійшла до редколегії 01.04.2016

ЦИЛЬМАК А. Н. ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОМОЩЬ ЛИЧНОСТИ, КОТОРАЯ ПЕРЕЖИВАЕТ КРИЗИС «БОЛЕЗНЬ ДОСТИЖЕНИЯ»

Среди подвидов кризиса цели выделены такие: кризис самореализации, кризис потери, кризис опустошенности и кризис болезней достижения (или «синдромом Мартина Идена»). Классифицированы такие варианты переживания личностью кризиса: кризис как размышление «Когда будет легче жить?»; кризис, который личностью не замечается, вытесняется из сознания; кризис как возможность что-то изменить; кризис как личностный крах. В зависимости от типа переживания описаны основные мероприятия психологической помощи личности, переживающей кризис «болезнь достижения».

Ключевые слова: кризис, личность, кризис цели, «болезнь достижения», психологическая помощь, типы переживания, психологические признаки кризиса.

TSILMAK O. M. PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR PERSONALITY THAT PASSES THROUGH «THE DISEASE OF ACHIEVEMENT»

The crisis of self-realization, the crisis of loss, the crisis of devastation, the crisis of disappointment in progress and the disease of achievement (or the disease of Martin Eden) among the subspecies of goal's crisis have been distinguished. It is determined that crisis «the disease of achievement» represents as very complicated psychological condition of successful person who has reached certain viable goal-meaning and there are no further plans for the future in the whole life, a person doesn't see the perspectives of personal and professional increase.

It is noted that the goal's crisis can emerge in people that a) have no goal meaning; b) had a goal, but it has been lost its significance; c) do not have the achievements on the highroad to the goal meaning; d) goal-sense was not necessary; e) the goal meaning has already been achieved but they do not know what shall they do next.

Author also classifies such variants of personality's sorrows as: a) crisis as thinking (When will it be easier to live?); b) crisis that is not being noticed by personality and is being displaced from the conscious; c) the crisis as possibility to change something; d) the crisis as personal collapse.

Depending on type of sorrows, author describes the chief measures of psychological assistance of personality that passes through the disease of achievement. It is underlined that if the personality doesn't get the aid in time, it is possible to choose next variants of vital way: 1) to degrade gradually, to become alcohol abuser, to put on the needle or to abuse psychotropic substances; 2) to live without goal, according to the principle «Come what may»; 3) to feel a desolation and not to have a sense of life and as a result the personality can make away with herself; 4) to be able to find a new hobby through the way of rough goings but after all, because of new hobby, the personality can completely change own life. It is noticed that the longer personality hesitates with making a decision about new goal meaning the more difficult for goal meaning to accept the personality.

Keywords: crisis, personality, goal's crisis, disease of achievement, psychological assistance, types of undergoes, psychological indicators of crisis.

УДК 159.922.2:316.648.4

Д. В. ШТРИГОЛЬ,

кандидат медичних наук,
доцент кафедри соціології і психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ;

І. В. ЛАМАШ,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціології і психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ

СПЕЦИФІКА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЕНТАЦІЙ ЖІНОК, ЯКІ РЕАЛІЗУЮТЬ ПАТЕРНАЛІСТСЬКІ УСТАНОВКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ

Викладено результати теоретичного й емпіричного дослідження смисложиттєвих орієнтацій жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці. Установки на економічний патерналізм відображають сподівання на державу у важких економічних обставинах, очікування від неї різного виду допомоги, що заохочує пасивність та ухилення від особистої моральної відповідальності. Надання психологічної допомоги таким особам може бути ефективним лише за умови врахування їх психологічних особливостей. Установлено, що для таких жінок характерними є менша осмисленість цілей у майбутньому та більш низька задоволеність своїм теперішнім життям. Вони вбачають певні межі своєї здатності до контролю, самостійного прийняття рішень та активної діяльності, спрямованої на перспективу, що обумовлює зниження загального показника усвідомленості життя.

Ключові слова: економічна поведінка, економічний патерналізм, патерналістські установки, смисложиттєві орієнтації.

Shtryhol, D.V. and Lamash I.V. (2016) "Specificity of purport orientations of women realizing paternalistic installations within economic conduct" ["Spetsyfyka smyslozhyttevykh oriientatsii zhinok, yaki realizuiut paternalistski ustanovky v ekonomichnii povedintsi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 156–160.

Постановка проблеми. Економічні й політичні процеси, що відбуваються в Україні, докорінним чином змінили соціальну сферу життя суспільства. Відбувається зростання кількості осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Соціальний супровід є формою соціальної підтримки осіб, які у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного або обох з членів сім'ї, перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством

в сім'ї, складними стосунками в сім'ї тощо не в змозі подолати соціальні труднощі за допомогою власних засобів та можливостей. Для значної кількості вказаних осіб є характерними установки на економічний патерналізм, які відображають сподівання на державу у важких економічних обставинах, очікування від неї різного виду допомоги. Це заохочує пасивність та ухилення від особистої моральної відповідальності.

Мета соціального супроводу – подолання життєвих труднощів, мінімізація негативних наслідків чи навіть повне вирішення проблем сім'ї або особи [1]. Слід наголосити, що соціальний супровід та здійснення всіх видів психологічної допомоги можуть бути ефективними лише за умови врахування психологічних особливостей того контингенту, на який вони спрямовані.

Економічна поведінка має ціннісно-смыслову обумовленість, тобто суб'єкт економічних відносин існує в системі вибору типу економічної активності залежно від його ціннісних орієнтацій, моральних орієнтирів, життєвих принципів, цілей і домагань.

Смисложиттєві орієнтації є одним із важливих компонентів смислової сфери особистості, який відображає спрямованість особистості, її життєві цілі, надає осмисленість вибору в різних життєвих ситуаціях. Осмислення життя свідчить про те, що людина має стійку спрямованість на зміст або ідею, яка виступає рушійною силою її розвитку та діяльності. Показник свідомості життя є критерієм незалежності особистості від ситуативних чинників, зовнішніх обставин, відображає її стійкість і можливість керувати самостійно власним життям під час здійснення вибору та взяття відповідальності на себе. Саме тому вивчення особливостей смисложиттєвих орієнтацій є важливим для вдосконалення соціально-психологічної допомоги особам із патерналістськими установками.

Мета дослідження – висвітлити специфіку смисложиттєвих орієнтацій жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Смисложиттєві орієнтації людини розглядаються в психології як результат усвідомлення цінностей, цілей і сенсу власного життя. У роботах К. О. Абульханової-Славської, О. Г. Асмолова, Б. С. Братуся, О. М. Леонтьєва, Д. О. Леонтьєва, В. А. Петровського, С. Л. Рубінштейна, В. В. Століна, В. Є. Чудновського сенс життя розуміється як психологічний засіб переживання життя в процесі його здійснення. Смисложиттєві орієн-

тації за рахунок їх ціннісно-смыслові природи впливають на поведінку особи, зокрема на способи взаємодії з іншими соціальними суб'єктами.

Смисложиттєві орієнтації, за визначенням Т. М. Березіної, являють собою сукупність колишніх і теперішніх об'єктиваций особистості, в міру здійснення яких людина здатна адекватно усвідомити себе й свої можливості, ступінь їх реалізованості, обмеження, що накладаються на неї суспільством, людьми й обставинами життя (цит. за [2, с. 41–42]).

Б. С. Братусь виділяє таку функцію смисложиттєвих орієнтацій, як створення образу ескізу майбутнього (перспективи розвитку), який не проявляється в наявній конкретній ситуації. Ця функція становить основу образу майбутнього, який опосередковує справжню діяльність людини, але не є мотивом діяльності, а виступає «площиною» відносин між ними, являючи собою початковий план, ескіз майбутнього, який передує його реальному втіленню [3, с. 146].

У роботах Є. Ю. Коржової здатність людини взаємодіяти з життєвою ситуацією певним індивідуально-специфічним чином отримала назву «потенціал суб'єктності». Потенціал суб'єктності проявляється в наявності специфічного феномена – життєвих орієнтаціях особистості, які характеризують ступінь залежності внутрішнього світу людини від світу зовнішнього, визначають її здатність «вибудувувати» власне буття [4, с. 103–104]. Виділяють «об'єктний» і «суб'єктний» типи життєвих орієнтацій. Чим більш вираженою є в людини «об'єктна» орієнтація, тим вужчим є коло значущих переживань і часова ретроспектива, тим більш характерним стає відчуття себе як об'єкта дій інших людей і впливу життєвих обставин, небажання життєвих змін, а також власної участі в них [4, с. 108]. Загалом «об'єктна» орієнтація характеризується загальною екстернальністю, відсутністю в особистості відчуття «повноти життя» і життєвих цілей. Навпаки, «суб'єктно-орієнтовані» особи переслідують різноманітні життєві цілі, включно з роботою над собою та духовним розвитком, займають більш активну позицію, прагнучи менше пристосовуватися до справи й людей, воліючи «творити». Чим більше виражена ця орієнтація, тим більш значущими для особистості будуть внутрішні та зовнішні зміни, тим більше проявляється відчуття «радісної наповненості життя» [4, с. 112].

На думку І. О. Корокошка, розуміння суб'єкта передбачає не тільки дослідження особливостей його взаємодії з життєвими ситуаціями, але й аналіз його суб'єктних характеристик, інтегральною основою яких є ставлення до власного

життя, що виявляється в переживанні його значущості, цінності й осмисленості. Індикаторами ставлення до життя є смисложиттєві орієнтації, які можна співвіднести з його основними періодами: минулим (задоволеність самореалізацією), сьогоденням (насиченість життя) і майбутнім (наявність життєвих цілей) [5, с. 11].

І. О. Корокошко виявив, що смисложиттєві орієнтації як різновид життєвих орієнтацій виконують детермінуючу роль в економічній свідомості та поведінці. В осіб з різними життєвими орієнтаціями існують відмінності в економічній свідомості, які проявляються у змісті таких компонентів. По-перше, це уявлення про себе як про суб'єкта економічної діяльності (суб'єктивний економічний статус, задоволеність рівнем власного матеріального добробуту, уявлення про свої можливості щодо підвищення доходів, шляхи та способи їх збільшення). Поряд із цим це соціальні установки особистості на різні форми економічної поведінки, уявлення про матеріальний добробут, багатство та бідність, ставлення до багатих і бідних людей, ставлення особистості до грошей (ціннісний і когнітивний компоненти відносин), психологічна готовність до конкуренції з іншими людьми в економічній сфері [5, с. 20–21].

Таким чином, смисложиттєві орієнтації можуть чинити суттєвий вплив на економічну поведінку.

Методика й організація дослідження. У дослідженні взяли участь 72 жінки у віці 28–40 років, які були розподілені на 2 групи. 1 група – 32 жінки, які не працюють і не здійснюють спроб щодо працевлаштування, використовують соціальні служби для вирішення різноманітних життєвих проблем. Перша група була визначена нами як група жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці. 2 групу склали 40 працюючих жінок, які ніколи не зверталися за допомогою в соціальні служби. Як психодіагностичний інструментарій було використано тест смисложиттєвих орієнтацій (автор – Д. О. Леонтьєв) [6].

Результати дослідження. Установлено, що показник першої групи за шкалою «мета в житті» ($25,50 \pm 1,21$) є вірогідно нижчим порівняно з другою групою ($36,06 \pm 1,56$), $p \leq 0,001$. Це свідчить про те, що жінки з патерналістською поведінкою меншою мірою осмислюють цілі у майбутньому, вони є менш цілеспрямованими, їхнє життя більшою мірою сфокусоване на минулому або теперешньому часі. Згідно з результатами, отриманими А. В. Мальгіною, у разі високої оцінки своїх можливостей щодо впливу на власне життя особистість має більш виражені цілі на майбутнє. Чим частіше су-

б'єкти оцінюють життєві ситуації та свою поведінку в них як вплив долі, тим менш сформованими в них є цілі на майбутнє. Крім того, в разі виникнення великої кількості подій у суб'єктивній картині життєвого шляху особистості відбувається зниження її націленості на майбутнє, не існують стають чітко сформульовані плани й цілі, виникає суб'єктивне відчуття «суєтності в житті» [2, с. 85].

Більш низкі показники першої групи порівняно з другою за шкалою «процес життя» ($24,54 \pm 1,43$ проти $32,65 \pm 1,84$; $p \leq 0,01$) свідчать про те, що жінки з патерналістськими установками менш схильні сприймати процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і сповнений смыслом. Отже, встановлено більш низьку емоційну задоволеність своїм теперішнім життям досліджуваних першої групи.

У дослідженні взаємозв'язків смисложиттєвих орієнтацій та локалізації контролю у безробітних жінок Н. Р. Хакімовою було виявлено, що емоційна насиченість життя пов'язана із суб'єктивним контролем у сферах здоров'я, сімейних та міжособистісних стосунків, тоді як з інтернальністю в професійній сфері такий зв'язок відсутній. Безробітні жінки не бачать залежності між своїми діями та значущими для них подіями життя, не вважають себе здатними впливати на них і контролювати їх розвиток. Вони вважають, що більшість подій є результатом випадку або дій інших людей. Безробітні жінки сприймають себе як слабку особистість, яка не має свободи вибору, у них зміцнюється переконання, що людині не дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх. Значною мірою вони живуть сьогоdnішнім або вчорашнім днем, не маючи чітких цілей і планів на майбутнє. При цьому вони не відчують задоволеності своїм становищем [7].

За шкалою «результативність життя» показник у першій групі складав $21,21 \pm 1,03$, у другій – $26,29 \pm 1,95$, ($p \leq 0,05$). Отже, представниці першої групи вважають продуктивність та осмисленість подоланого відрізка життя більш низькою порівняно з досліджуваними другої групи.

Показники «локус контролю – я» склали у першій групі – $16,79 \pm 1,09$, у другій – $22,71 \pm 1,48$ ($p \leq 0,01$). Виходячи із середнього рівня показника в обох групах, слід вважати, що жінки обох груп сприймають себе як сильну особистість, яка має достатню свободу вибору для того, щоб будувати своє життя відповідно до власних цілей та уявлень про його сенс. Однак жінки з патерналістськими установками менш схильні вірити у свої сили, в можливість контролювати події власного життя.

Установлено, що для представниць обох груп характерним є переконання в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх в життя. Разом із цим слід звернути увагу на вірогідні відмінності у показниках за шкалою «Локус контролю – життя» між першою та другою групами, де показники склали $23,78 \pm 1,28$ та $32,65 \pm 1,87$ відповідно ($p \leq 0,001$). Це дозволяє вважати, що досліджувані першої групи вбачають певні межі своєї здатності до контролю, самостійного прийняття рішень та активної діяльності, спрямованої на перспективу.

Певною мірою отримані нами результати співвідносяться з даними дослідження О. О. Овсянік, якою у межах дослідження соціально-психологічної адаптації жінок було виявлено вірогідне підвищення показників за шкалами «локус контролю – життя» та «локус контролю – я» у тих досліджуваних, які працюють, що дозволяє їм вважати себе більш самостійними та незалежними [8, с. 20].

У першої групи порівняно з другою більш низким виявився і загальний показник усвідомленості життя ($82,96 \pm 2,61$ проти $111,18 \pm 4,48$, $p \leq 0,001$).

А. В. Мальгіна отримала дані, які свідчать про перевагу особистістю нових життєвих подій і ситуацій у своєму житті за високого показника свідомості життя, тобто така людина є позитивно налаштованою на вибір і не тільки готова до змін у життєвій ситуації, але і прагне до самозміни [2, с. 83]. Це є поясненням того, чому жінки з патерналістськими установками менш схильні до життєвих змін, зокрема ситуації з працевлаштуванням.

У дослідженні О. С. Філіпенко серед чинників, які перешкоджають працевлаштуванню, був виявлений фактор, який утворили шкали опитувальника СЖО «процес життя», «результат життя», «локус контролю – я», «локус контролю – життя» та показник «Осмишеність життя». Фактор є уніполярним, але зі знаком «мінус». Це може бути інтерпретовано як «відсутність сенсу життя і впевненості в майбутньому», що вказує на низьку задоволеність минулим і сьогоднішнім, втрату сенсу життя, невпевненість у завтрашньому дні. Екстернальний локус контролю свідчить про те, що респонденти приписують зовнішнім обставинам

контроль за своїм життям, не вірять у свої сили і власну можливість свідомо контролювати своє життя [9, с. 402].

У формуванні смисложиттєвих орієнтацій бере участь увесь життєвий досвід людини. На ґрунті розуміння Д. О. Леонтьєвим сенсу життя як концентрованої описової характеристики інтегрованої динамічної смислової системи, що визначає загальну спрямованість життя суб'єкта, Н. Л. Бикова уточнює та операціоналізує поняття смисложиттєвих орієнтацій. На думку дослідниці, смисложиттєві орієнтації – це складні соціально-психологічні утворення, що породжуються реальними значущими відносинами суб'єкта й комплексами об'єктів життєдіяльності й відбивають індивідуально-значущу інтерпретацію сутності цих відносин. Смисложиттєві орієнтації визначають вектор та межі самореалізації особистості [10, с. 10–11].

Ми вважаємо, що патерналістські економічні установки досліджуваних першої групи обмежують їх самостійність та скорочують діапазон можливих ситуацій вибору. Перекладання відповідальності на державу та оточуючих, у свою чергу, звужує досвід представниць цієї групи, що викликає незадоволеність як своїм теперішнім життям, так і прожитою частиною життя, але залишає їх сфокусованими на минулому або теперішньому часі. Брак відповідальності та ініціативності, недостатня цілеспрямованість, обмеженість здатності до контролю, самостійного прийняття рішень та активної діяльності, спрямованої на перспективу, підсилює переконання в тому, що свобода вибору є ілюзорною, а планування майбутнього та зміна ситуації – безглуздими.

Висновок. Жінки, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, меншою мірою осмислюють цілі у майбутньому, є менш цілеспрямованими, їхнє життя більшою мірою сфокусоване на минулому або теперішньому часі. Вони відчувають меншу задоволеність своїм теперішнім життям, менш схильні вірити у свої сили та можливість контролювати події власного життя, вбачають певні межі своєї здатності до контролю, самостійного прийняття рішень та активної діяльності, спрямованої на перспективу, що обумовлює зниження загального показника усвідомленості життя.

Список використаних джерел

1. Про затвердження форм обліку соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах : наказ М-ва соц. політики України від 9 лип. 2014 р. № 450 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75, т. 3. – Ст. 2141.
2. Мальгіна А. В. Смысложизненные ориентации в разных жизненных ситуациях у молодежи : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Мальгіна Анастасія Владимировна. – СПб., 2015. – 161 с.

3. Братусь Б. С. Смысловая сфера личности / Б. С. Братусь // Психология личности в трудах отечественных психологов / [сост. Л. В. Куликов]. – СПб. : Питер, 2000. – 480 с.
4. Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека / Е. Ю. Коржова. – СПб.: Изд-во РХГА, 2006. – 384 с.
5. Корокошко И. О. Особенности экономического сознания у лиц с разными жизненными ориентациями: автореферат дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Корокошко Игорь Олегович. – Саранск, 2011. – 25 с.
6. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
7. Хакимова Н. Р. Психологические особенности профессионального самоопределения безработных женщин [Электронный ресурс] / Н. Р. Хакимова // [Сибирская психология сегодня : сб. науч. тр. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002]. – Режим доступа: <http://hpsy.ru/public/x2490.htm>.
8. Овсяник О. А. Социально-психологическая адаптация женщин второго периода взрослости: автореферат дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Овсяник Ольга Александровна. – М., 2013. – 37 с.
9. Филипенко А. С. Личностные особенности выпускников вуза, препятствующие их трудоустройству / А. С. Филипенко // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 102. – С. 399–403.
10. Быкова Н. Л. Специфика смысложизненных ориентаций различных групп учащейся молодежи в ситуации субъективации жизненных целей : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Быкова Наталья Львовна. – Самара, 2005. – 24 с.

Надійшла до редколегії 12.05.2016

ШТРЫГОЛЬ Д. В., ЛАМАШ И. В. СПЕЦИФИКА СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЖЕНЩИН, КОТОРЫЕ РЕАЛИЗУЮТ ПАТЕРНАЛИСТИЧЕСКИЕ УСТАНОВКИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ ПОВЕДЕНИИ

Изложены результаты теоретического и эмпирического исследования смысложизненных ориентаций женщин, которые реализуют патерналистские установки в экономическом поведении. Установки на экономический патернализм отражают надежды на государство в тяжелых экономических обстоятельствах, ожидание от него разного рода помощи, что поощряет пассивность и уклонение от личной моральной ответственности. Осуществление психологической помощи таким лицам может быть эффективным только при условии учёта их психологических особенностей. Установлено, что для таких женщин характерна меньшая осмысленность целей в будущем и более низкая удовлетворенность своей нынешней жизнью. Они видят определённые пределы своей способности к контролю, самостоятельному принятию решений и активной деятельности, направленной на перспективу, что обуславливает снижение общего показателя осознанности жизни.

Ключевые слова: *смысложизненные ориентации, установки, экономический патернализм, экономическое поведение.*

SHTRYHOL D. V., LAMASH I. V. SPECIFICITY OF PURPORT ORIENTATIONS OF WOMEN REALIZING PATERNALISTIC INSTALLATIONS WITHIN ECONOMIC CONDUCT

The authors of the article have provided the results of theoretical and empirical studies of purport orientations of women realizing paternalistic installations within economic conduct. Installations on economic paternalism reflect hope for the state in difficult economic circumstances, expectations from it various types of assistance that encourages passivity and evasion of personal moral responsibility. Studying psychological characteristics of women who realize the paternalistic installations, with rather active development of certain problems of economic consciousness and conduct, acquires relevance in today's realities.

The study involved 72 women aged 28–40 years who were divided into 2 groups. The first group – of 32 women who do not work and do not carry out attempts on employment, use social services to solve various life problems – has been defined by us as a group of women who realize paternalistic installations within economic conduct. The second group consisted of 40 working women who have never applied for assistance in social services.

Women who realize paternalistic installations within economic conduct, comprehend to a lesser extent the future objectives, are less focused, their life is more focused on the past or present day. They feel less satisfaction with their current life; less likely to believe in themselves, the ability to control the events of their lives; see certain limits of their ability to control, independent decision-making and activism aimed at the future, hence the decrease in the overall rate of awareness of life. The obtained results may be used for the differentiation of prevention and psycho-correctional work.

Keywords: *economic conduct, economic paternalism, paternalistic installation, life purport orientations.*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 347.61/.64(477)(075.8)

СІМЕЙНЕ ПРАВО : ПІДРУЧНИК / ЗА ЗАГ. РЕД. В. А. КРОЙТОРА ТА В. Ю. ЄВКО ; МВС УКРАЇНИ, ХАРКІВ. НАЦ. УН-Т ВНУТР. СПРАВ. – ХАРКІВ, 2016. – 512 С.

Набуття чинності новим Сімейним кодексом України, без сумніву, означає принципово новий період правового регулювання сімейних відносин. Законодавчі нововведення були об'єктивно необхідними та закріпили нові засади регулювання відносин у сім'ї. Відмова від тотального усуспільнення власності, усунення обмежень щодо складу та обсягу майна фізичних осіб, визнання приватної власності – все це наочні прояви загальної зміни соціальних пріоритетів, які знайшли своє відображення в новому сімейному законодавстві.

Ухвалення Сімейного кодексу України та набрання ним чинності внесло значні корективи і в навчальний процес вищих навчальних закладів юридичного профілю. Загальні засади регулювання сімейних відносин, проголошені цим нормативним актом, викликають необхідність у переосмисленні та впровадженні нових підходів у викладанні такої навчальної дисципліни, як «Сімейне право України».

Підручник «Сімейне право», підготований Н. А. Д'ячковою, В. Ю. Євко, Т. С. Кириченко, В. О. Кожевниковою, В. А. Кройтором, О. В. Розгон та Л. В. Сапейко за загальною редакцією кандидата юридичних наук, професора В. А. Кройтора та кандидата юридичних наук, доцента В. Ю. Євко, написаний з урахуванням останніх змін у чинному законодавстві України, проте на ґрунті класичних правових традицій. Структурно підручник складається зі вступу та п'яти розділів, які відтворюють структуру Сімейного кодексу України. У кожному розділі та підрозділі підручника порушено важливі проблеми сімейного права. Авторами підручника підкреслюються нерозривний взаємозв'язок сімейного права з цивільним і спільність правової природи сімейних та цивільних відносин.

У підручнику докладно досліджуються питання, присвячені системі джерел сімейного права, їх дії в часі, просторі та за колом осіб. Висвітлена також така актуальна тема, як регулювання сімейних відносин за допомогою договорів. Значна увага приділена найбільш важливому серед подружніх договорів – шлюбному. Безсумнівним плюсом підручника є детальний розгляд питань, пов'язаних із правовим регулюванням особистих немайнових відносин членів сім'ї та родичів.

У разі викладення теоретичного матеріалу автори не обмежилися наведенням лише однієї точки зору – авторами наводяться точки зору різних науковців, що дозволить студентам, порівнявши позиції різних учених, зробити своє власне судження з питань, що розглядаються. Незважаючи на глибину проведеного дослідження, авторам вдалося досить просто і доступно донести до читачів зміст підручника, супроводжуючи його визначеннями основних понять, що використовуються в науці сімейного права, додавши до тексту великий перелік додаткової літератури.

Підручник за змістом і формою виконання відповідає вимогам, які висуваються Міністерством освіти і науки України до такого виду навчально-методичних праць, а також зберігає легкість сприйняття навчального матеріалу, зрозумілість основних положень і дефініцій для курсантів та студентів юридичного та неюридичного профілів.

Отже, підручник «Сімейне право» за загальною редакцією В. А. Кройтора та В. Ю. Євко, виданий у Харківському національному університеті внутрішніх справ, може успішно використовуватись у навчальному процесі. Він рекомендується курсантам, студентам, магістрам, ад'юнктам (аспірантам), викладачам, науковцям, а також усім, хто цікавиться проблемами правового регулювання сімейних відносин.

С. Б. БУЛЕЦА,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права,
заступник декана юридичного факультету
Ужгородського національного університету

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК подання матеріалів для публікації в науковому журналі «Право і Безпека»

1. МОВИ ПУБЛІКАЦІЙ – українська, російська або англійська.

2. ОФОРМЛЕННЯ. Матеріали слід подавати у друкованому та електронному варіантах. Весь текст має бути набраний у текстових редакторах «MS Word-97–2010» із використанням стандартного шрифту Times New Roman 14-го кегля з міжрядковим інтервалом 1,5. Графіки, рисунки та діаграми виконуються за допомогою стандартного програмного забезпечення. Відступ зверху, знизу та праворуч має становити 20 мм, ліворуч – 25 мм. При такому форматі обсяг матеріалу має бути 6–12 сторінок, включаючи основний текст, анотації, список використаних джерел та інші елементи, що підлягають опублікуванню. Стаття має супроводжуватися шифром УДК.

3. СТРУКТУРА ТЕКСТУ. Стаття повинна містити такі елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

4. СУПРОВІДНІ МАТЕРІАЛИ. До тексту **обов'язково** додаються:

– рецензія (до якої прирівнюється рекомендація до опублікування, надана головним редактором журналу або його заступником). Матеріали, що надходять, крім поданих докторами наук і професорами, які працюють у Харківському національному університеті внутрішніх справ (далі – Університет), підлягають також внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі;

– витяг із протоколу засідання кафедри або іншого навчального чи наукового підрозділу про рекомендацію статті до друку;

– авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, за їх відсутності – статус здобувача, ад'юнкта тощо навчального закладу (указані відомості підлягають опублікуванню), а також поштову та електронну адреси і номер телефону);

– анотації, що відповідають вказаним нижче вимогам.

Рецензія та витяг із протоколу, що готуються поза межами Університету, підлягають засвідченню за місцем роботи рецензента чи місцем розгляду статті.

5. АНОТАЦІЇ. Анотація включає характеристику основної теми, проблеми об'єкта, мети роботи та її результати. В анотації вказують, що нового містить у собі подане дослідження порівняно з іншими, спорідненими за тематикою і цільовим призначенням.

Мови. Анотації подають українською, російською та англійською мовами, одна з яких є мовою публікації. Залежно від мови публікації подають звичайні та розширену анотації. При цьому розширена анотація повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, а звичайні – інформацією про основні ідеї та висновки дослідження.

Мовою публікації подають звичайну та розширену анотації. Звичайну анотацію подають також російською мовою (коли мовою публікації є українська або англійська) або українською мовою (коли мовою публікації є російська).

Обсяг. Рекомендований обсяг звичайної анотації – 500 друкованих знаків, розширеної – 1800–2000 друкованих знаків, без урахування транслітерації прізвища, ініціалів автора, перекладу назви дослідження та ключових слів.

Анотації друкують відповідно до вимог, встановлених до оформлення основного тексту дослідження.

Структура. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ініціали автора, назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Прізвище, ініціали автора наводять у тій формі, як їх указано відповідною мовою у відповідному паспорті. За відсутності в паспорті англomовного написання використовують правила транслітерації, наприклад, Таблицю транслітерації українського алфавіту латиницею, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 (розміщена на веб-сайті видання).

Текст анотації повинен містити такі структурні елементи:

- 1) предмет, тему, мету роботи;
- 2) метод чи методологію дослідження, відомості, що свідчать про актуальність та наукову новизну роботи;
- 3) основні результати дослідження;
- 4) галузь застосування, практичне значення роботи;
- 5) висновки.

Викладення матеріалу в анотації повинно бути: стислим і точним; інформативним; змістовним; структурованим.

У тексті анотації слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій; застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Наприкінці кожної анотації наводяться *ключові слова* відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображати поза контекстом основний зміст наукової праці. *Кількість* ключових слів становить від 5 до 10. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок, через кому.

Якість анотацій. Відповідальність за якість підготовки анотацій (крім літературного редагування і перекладу розширених анотацій, що здійснюють фахівці редакції) покладається одноосібно на авторів. З метою прискорення роботи редакції над рукописами статей та забезпечення правильності перекладу розширених анотацій дозволяється подання до редакції уже перекладених анотацій, при цьому переклад належним чином засвідчується.

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до їх усунення автором, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

6. ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ. При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цитованих матеріалів. Список посилань оформлюється за допомогою прикінцевих зносок відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, використаних цитат, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.

Редколегія залишає за собою право відхилити подані для публікації рукописи, які не відповідають програмним цілям видання, вимогам Міністерства освіти і науки України, МВС України, містять плагіат, а також повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Автори попереджаються про те, що:

– електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», на веб-сайті видання, а також на бібліотечному порталі Університету;

– статті, розміщені в журналі, безоплатно розміщуються у відкритому доступі в репозиторії Університету (KhNUAIR) і в тих архівах відкритого доступу, в яких Університет зареєстрований;

– на веб-сайті періодичного видання можуть бути розміщені коментарі опублікованих матеріалів, надіслані читачами;

– в рамках заходів, які вживатимуться Університетом щодо включення видання до міжнародних наукометричних баз, репозиторіїв, каталогів тощо, усі опубліковані матеріали після виходу видання у світ за рішенням редакційної колегії можуть бути розміщені в мережі Інтернет згідно з вимогами цих баз, репозиторіїв, каталогів тощо.

Редагування *Г. Я. Ступницької, С. С. Тарасової,*
М. В. Цветкової-Верніченко, П. О. Білоуса
Внесення правок, комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі, С. С. Тарасової,*
Ю. І. Гекової, П. О. Білоуса
Переклад анотацій англійською *Л. О. Осятинської*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 13012-1896 ПР від 28.08.2007.

Підписано до друку 31.05.2016. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 19,13. Тираж 100 прим. Зам. № 2016-16.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.